

გურამ მაისურაძე

ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიოგრაფიიდან

2006

თავი III

ქართულ-სომხური ისტორიული ურთიერთობის ასახვა მეზობელთა საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში

დაშნაკთა პარტიის იდეებისა და პოლიტიკური პროგრამის პროპაგანდა არა მარტო ლეოს ნაშრომებისთვის იყო დამახასიათებელი, არამედ მისი გავლენა სხვადასხვა დროს, მეტ-ნაკლები ინტენსივობით მთელ სომხურ ისტორიოგრაფიასაც დაეჭყო. დაშნაკთა იდეების დომინირებას XX ს. სომხურ ისტორიოგრაფიაში კი მნიშვნელოვანწილად განაპირობებდა გასაბჭოებული რუსეთის კავკასიური პოლიტიკაც, რომლის სტრატეგიული ამოცანები სამხრეთ კავკასიაში, ფაქტობრივად, იგივე რჩებოდა, რაც ცარიზმის დროს იყო. ძველი რუსული კოლონიური პოლიტიკა ამჯერად უკვე, ფორმალურად მაინც, დემოკრატიისა და სოციალიზმის სამოსელში გამოეწყო, რამაც მეტი სივერავე შესძინა მის ბატონობას კავკასიაში. მისი წყალობით, გასაბჭოების პირველ წელსვე საქართველომ თავისი ტერიტორიის მეოთხედზე მეტი დაკარგა (93 ათასიდან 70 ათას კვადრატულ კილომეტრამდე შემცირდა), რომელიც თურქეთზე, აზერბაიჯანსა და სომხეთზე გადაწადა. ის, რაც სომხეთის დაშნაკურმა მთავრობამ ინგლისელთა დახმარებითაც კი ვერ შეძლო, ლორეს ნეიტრალური ზონა, 1921 წ. 7 ივლისს სტალინმა კავშირის ხელით სომხეთს გადასცა. კვლავაც გრძელდებოდა და კიდევაც ფართოდებოდა დემოგრაფიული აგრესიის პოლიტიკა საქართველოს წინააღმდეგ, სადაც მთავარი როლის შესრულება ისევ სომეხ მიგრანტებს ეკისრებოდათ. ბოლშევიკური იმპერიის პოლიტიკით წახალისებული სომხეთის მმართველი წრეები სასახლავრო გამოქვინის დასრულების შემდეგაც განაგრძობდნენ უსაფუძვლო ტერიტორიული პრეტენზიების წამოყენებას. ლორეს ყოფილი ნეიტრალური ზონის მიღებიდან სულ რამდენიმე თვეში მათ ახლა ბორჩალოს საკითხი დასვეს. პროექტის ჩავარდნის შემდეგ უკვე ცენტრალურ მთავრობას საქართველოს ადმინისტრაციულ დაყოფაში თავისთვის სასარგებლო ცვლილებების შეტანა მოსთხოვეს, კერძოდ, ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრების გაერთიანება, რათა მომავალში მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის საბაბით ის სომხეთისათვის მიეერთებინათ. როცა ამ პროექტზეც უარი ეთქვათ, დაშნაკთა იდეების მიმდევარმა პოლიტიკოსებმა ყარაი-შირაქის ვეილს სომხებით დასახლების გეგმა წამოაყენეს მეზობეობის მეურნეობის მოწყობის საბაბით, რაც, თითქოს, რუსეთის საფეიქრო მრეწველობის ინტერესებით იყო განპირობებული. ბოლოს კი სომხურმა მხარემ 1925 წ. სრულიად ღიად და შეუნიღბავად პრეტენზია წამოაყენა ახალქალაქის რაიონზე, მოითხოვა რა ჯავახეთისთვის ავტონომიის მინიჭება და საქართველოსგან მისი გამოყოფა.

საქართველოს მიწა-წყლის მიტაცების სომეხთა ეს გაუთავებელი ცდები, რა თქმა უნდა, ემყარებოდა როგორც ცენტრალური მთავრობის შემრიგებლურ დამოკიდებულებას მათი პრეტენზიების მიმართ, ისე სამხრეთ კავკასიაში სომეხთათვის ხელოვნურად შექმნილ ხელსაყრელ

დემოგრაფიულ სიტუაციას. ლორეს ე. წ. ნეიტრალური ზონის სომხეთისათვის უცერემონიოდ გადაცემით, ხოლო აზერბაიჯანისათვის ზაქათალის ოლქის, ელდარისა და დავით გარეჯის ველისა თუ სხვა მიწაწყლის დათმობით ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ დაუსაბუთებელი პრეტენზიების დაკმაყოფილების პრეცედენტი შექმნა, რამაც, ბუნებრივია, გზა გაუხსნა შემდგომშიც მსგავს უსამართლო პრეტენზიებს. მას გარდა, ცარიზმისა და ბოლშევიკური რუსეთის მოხელეთა დიდი მეცადინეობით სამხრეთ კავკასიაში, განსაკუთრებით კი საქართველოს სამხრეთი საზღვრის მთელ პერიმეტრზე, სომხური მოსახლეობის სიჭარბის შექმნაც, სომეხ პოლიტიკოსებსა და საქართველოში ჩამოსახლებულ სომხურ მოსახლეობას დროებით დაკავებული ტერიტორიების მისაკუთრებისა და მოსაზღვრე სომხეთთან მიერთების თავშეუკავებელ სურვილსაც აღუძრავდა. ამგვარი განწყობილების განვითარებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ ქვეყნის განაპირა მხარეებში უცხოეთნიკური კომპაქტური დასახლებებისა და აფხაზური და ოსური ავტონომიების ხელოვნურად შექმნით, ცენტრალურმა მთავრობამ საქართველო უცხოეთნიკური მასების აღყაში მოაქცია, რითაც მისი ისტორიული საზღვრები პრაქტიკულად წაშალა და მის ტერიტორიულ სხეულზე ქირურგიული ექსპერიმენტები საჯაროდ ნებადართული გახდა². ყველაფერი ეს ერთად კი, ქართველი ხალხის წინააღმდეგობის ძალას, ცხადია, მნიშვნელოვნად ასუსტებდა. ამიტომაცაა, რომ დაშნაკთა პარტიისა და მისი მომხრეების ცდებს საქართველოს ტერიტორიის ხარჯზე ე. წ. „დიდი სომხეთის“ შექმნის იდეა თანდათან პრაქტიკული მოქმედების გეგმად ექციათ, ფაქტობრივად, ბოლო არ უჩანდა. XX ს. 20-იან წლებში ქართული ტერიტორიების მისატაცებლად წამოყენებული სომხური მხარის არგუმენტები, როგორც უკვე ითქვა, საკმარისი არ აღმოჩნდა გადაწყვეტილების მისაღებად, რადგანაც მათ მიერ მითითებული სამეურნეო-ეკონომიკური გეოგრაფიული და სხვა, თუნდაც, პოლიტიკური ფაქტორები, მათივე სურვილის საწინააღმდეგოდ, ქართული მხარის სასარგებლოდ მეტყველებდა და სომეხთა პრეტენზიების უსაფუძვლობას ცხადყოფდა. ამიტომ, ხსენებული პოლიტიკური წრეების აზრით, ამჯერად უკვე „დიდი სომხეთის“ იდეისათვის ბრძოლის მთელი სიმძიმე, რეალურად, სომხურ ისტორიოგრაფიას უნდა ეტვირთა, რომელსაც მთელი კავკასიის, კერძოდ კი, ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორია ამ იდეის შესაფერისად უნდა გაემართა. ასეთი ამოცანის გადასაწყვეტად კი, გარდა მ. ხორენაციდან მომდინარე მდიდარი ტრადიციებისა, მას, რუსული პოლიტიკის მხარდაჭერის პირობებშიც, საკმაო გამოცდილება ჰქონდა დაგროვილი. რუსული კოლონიური პოლიტიკის საამებლად XIX საუკუნეში დაწყებული შეტევა საქართველოს ისტორიაზე მისი მნიშვნელობის დამცრობისა და გაბიაბრუების მიზნით, XX ს. 40-იანი წლებიდან უკვე ფართო ფრონტით, თანმიმდევრულ და გეგმაზომიერ ლაშქრობაში გადაიზარდა, რომელმაც საისტორიო კვლევის, თითქმის, ყველა სფერო და დარგი მოიცვა. ამჯერად კვლევის მიზანი არაიმდენად საქართველოს ისტორიის მნიშვნელობის დამცრობა, რამდენადაც დაშნაკთა მიერ შედგენილი რუკების (მათ შესახებ უკვე ითქვა) მიხედვით „დიდი სომხეთის“ ჩრდილო ნაწილში ქართულის ნაცვლად სომხური ცივილიზაციის ნაკვალევის დადასტურება იყო.

ასეთი განწყობილება სრულიად თავისუფლად იკითხება მთელ რიგ სომეხ მეცნიერთა იმ გამოკვლევებში, რომლებიც ეხება სომხეთის ისტორიულ გეოგრაფიას, ტოპონომიკას, პოლიტიკურ ისტორიას, ლიტერატურას, ხე-ლოვნებას და, საერთოდ, კულტურის ისტორიას. საქართველოს ისტორიის წინააღმდეგ სომეხთა ამ ახალ ლაშქრობას მძლავრი იმპულსი, ტრადიციის მიხედვით, კვლავაც რუსული პოლიტიკური და სამეცნიერო წრეების წარმომადგენელმა მისცა. ამჯერად თავი ისახელა არქიტექტურის მკვლევარმა ნ. ტოკარსკიმ, რომელმაც 1946 წ. ერევანში სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის გრიფით გამოსცა წიგნი სათაურით „ძველი სომხეთის არქიტექტურა“. ავტორის თქმით, მისი ამოცანა იყო მოეცა ძველი სომხური ხუროთმოძღვრების ზოგადი მიმოხილვა, თვალი გაედევნებინა სომეხ ხუროთმოძღვართა შემოქმედებითი აზრის განვითარებისათვის საუკუნეთა სივრცეზე და გაერკვია როგორ ხდებოდა მრავალფეროვანი არქიტექტურული ფორმების შექმნის რთულ პროცესში გამოცდილების ურთიერთგაცვლა საზღვარგარეთის პროფესიულ თანამოძმეებთან³. მიუხედავად ასეთი ხმამაღალი განცხადებისა, სომეხი ხალხის მდიდარმა არქიტექტურულმა მემკვიდრეობამ, ავტორის მანკიერი მეთოდოლოგიის გამო, როგორც ამას სავსებით მართებულად აღნიშნავდა აკად. ს. ჯანაშია, ღირსეული ასახვა ვერ პოვა წიგნში⁴. რაც შეეხება ნ. ტოკარსკის მიერ თავშივე გაცხადებულ

დებულებას შემოქმედებით პროცესში საზღვარგარეთის პროფესიულ თანამოძმეებთან სომეხ ხუროთმოძღვართა აზრისა და გამოცდილების ურთიერთგაცვლის თაობაზე, უბრალოდ, დეკლარაციულ ხასიათს ატარებს და სინამდვილეში მთელი მსჯელობა ამ „გაცვლის“ საწინააღმდეგოდაა მიმართული, რათა მკითხველი რამენაირად დაარწმუნოს ძნელად დასაჯერებელში, რომ, თითქოს, ყველა ძირითადი არქიტექტურული ფორმა ადგილზე, სომხეთში წარმოიშვა, რის შემდეგ ის სხვა ქვეყნებშიც გავრცელდა.

ნ. ტოკარსკიმ თავის წიგნში ერთი თავი მთლიანად ტაო-კლარჯეთის ძეგლების განხილვას დაუთმო. მეზობელ ქართულ და სომხურ კულტურულ სამყაროთა შორის შემოქმედებითი გაცვლის ფაქტების კვლევა, ობიექტურად, სწორედ ამ თავში უნდა ყოფილიყო მოსალოდნელი, მაგრამ არათუ არანაირი კულტურული გაცვლის ხსენებას არ ვხვდებით ამ უკიდურესად ტენდენციურ ავტორთან, არამედ ცალმხრივ გავლენაზეც არავითარი მინიშნებაც კი არ შეიმჩნევა. ქართული არქიტექტურისადმი ასეთი დამოკიდებულების მიზეზი კი ისაა, რომ ს. ჯანაშიას ზუსტი განსაზღვრით, ნ. ტოკარსკის წარმოსახვით, მთელი სამხრეთი საქართველო მისი მოსახლეობითა და კულტურით უცხოეთნიკური ანუ სომხური სამყარო იყო და ამიტომაც ამ ძეგლებს სომხური არქიტექტურის რიგში განიხილავდა. მის ცდას, ტაო-კლარჯეთის ძეგლები მთლიანად მოეწვიტა ქართული არქიტექტურისაგან და ის სომხურ არქიტექტურასთან დაეკავშირებინა, გასაგებია, რომ არ შეიძლებოდა წარმატება ჰქონოდა.

სომხური ხუროთმოძღვრების თითქმის ყველა სერიოზულმა მკვლევარმა შეუძლებლად ცნო მისი გაზიარებან. ოფიციალურად შეთანხმებული და მის მიერვე სანქციონირებული (ამის გარეშე კი საბჭოთა კავშირში მაშინ წიგნი არ იბეჭდებოდა), მით უმეტეს, ეროვნულ კულტურათა ურთიერთობის თემაზე შექმნილი ნაშრომის, თუნდაც თავშეკავებული კრიტიკა იმ დროს არც ისე ადვილი იყო, რადგანაც ის თვით სახელმწიფოს იდეოლოგიური პოლიტიკის წინააღმდეგ გამოსვლადაც შეიძლებოდა გაგებუდიყო. მიუხედავად ამისა, ნ. ტოკარსკის „ნაღვაწის“ ნამდვილად მეცნიერული და ამასთან გამანადგურებელი კრიტიკა მხოლოდ ს. ჯანაშიამ გაბედა. მისმა დიდმა ავტორიტეტმა და გაბატონებული იდეოლოგიის დოგმების ოსტატურად გამოყენებამ აიძულა ხელისუფლება დუმილით შეხვედროდა ისტორიული სიმართლის გაყალბების მხილვას, თუმცა მის შემდგომ გავრცელება-განვითარებასაც ზღვარი დაუდო. ტოკარსკის წიგნის მეცნიერული კრიტიკა, თავისთავად, დიდ სიძნელეს, მით უფრო ს. ჯანაშიასთვის არც წარმოადგენდა, რამდენადაც ქართულის გარდა, ბერძნულ-ლათინური და თვით სომხური წყაროების ცნობებიც გადაჭრით ეწინააღმდეგებოდა მისი ავტორის ახირებულ ტენდენციას. ს. ჯანაშიამ თავის რეცენზიაში უხვად და ეფექტურად გამოიყენა წყაროთა ავთენტური ცნობები და უეჭველობით ცხადყო ნ. ტოკარსკის არათანამიმდევრული და წინააღმდეგობებით საგსე მსჯელობის აბსურდულობა. მაგრამ გაბედულებას საჭიროებდა არა იმდენად ისტორიული ფაქტების გაყალბების კრიტიკა, რამდენადაც და უპირატესად მანკიერი ტენდენციის მაცოცხლებელი ფესვების გაშიშვლება.

იმასთან დაკავშირებით, რომ ნ. ტოკარსკის წიგნში გზადაგზა და გამუდმებით თავს იჩენს ისტორიული სიმართლის დამახინჯების მეცნიერებისათვის უპრეცედენტო ისეთი შემთხვევები, როცა ერთი ნაციონალური კულტურის ძეგლთა დიდი კომპლექსი სხვა ნაციონალური კულტურის ძეგლებად საღდება და ერთი ქვეყნის, განსაკუთრებით წარმატებული პერიოდის ისტორია მეორე ქვეყნის ისტორიაზე დამოკიდებულად ცხადდება, როცა ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობა თავისი კულტურით სომხურ-ეროვნულ კულტურულ სამყაროში გადაჰყავთ და მის პარალელურად საერთო ქართული შეგნების უძველესი მატარებელი სვანები და სვანეთი ქართული ეროვნულ-კულტურული კოლექტივიდან ითიშებიან, ბუნებრივია, რომ ს. ჯანაშიას შეფასებები თავის კრიტიკულ ნარკვევში სულ უფრო მკაცრდება და ბოლოს, გაბედულად ამხელს ნ. ტოკარსკის ანტიმეცნიერული ნაშრომისა და მთელი ამ წამოწყების წმინდა პოლიტიკურ მიზანდასახულობას. მისი სამართლიანი დასკვნით, „ნ. ტოკარსკის ეს გამოხდომა წარმოადგენს კოლონიზატორთა და იმპერიალისტთა ძველისძველ ჰანგს ახალ ყაიდაზე გადაუძღვრებლად“⁷, რითაც თანადროულ საზოგადოებას მიანიშნებდა რუსული პოლიტიკის უცვლელობაზე XIX სდან მოკიდებული მის თანამედროვეობამდე, რომელიც აშკარად იყო მიმართული ქართული ეროვნული შეგნების წინააღმდეგ. ასეთი გაბედული გამოსვლა იმ დროისთვის, მართლაც რომ გმირობის ტოლფასი იყო.

6. ტოკარსკის ეს გახმაურებული ნაშრომი, რომელმაც სამეცნიერო წრეების უარყოფითი შეფასება დაიმსახურა და ქართული საზოგადოებრიობის სამართლიანი აღშფოთება გამოიწვია, რა თქმა უნდა, ემყარებოდა სომხური ისტორიოგრაფიის იმ ნაწილის ნაღვაწს, რომელიც მიზნად ისახავდა დაშნაკთა პოლიტიკური პროგრამის ისტორიული საბუთიანობით შემაგრებას. მათ მიერ საქართველოს წარსულის ტრადიციულად სომხეთის ისტორიის ნაწილად წარმოდგენას დიდად უშლიდა ხელს XI ს.

მეორე ნახევრის შემდგომი სამსაუკუნენახევრის მეტად ნიშანდობლივი ფაქტები, რომელთა მიხედვით, კავკასიის ისტორიის ასპარეზიდან გამქრალი ბაგრატიუნთა სამეფოების მიწების უდიდესი ნაწილი ქართული ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ფარგლებში მოექცა. ამიტომაც, XIX საუკუნეების ამიერკავკასიის ისტორიის ფაქტებისა და მოვლენების შეფასება და წინა პერიოდის სომხეთის ისტორიასთან მათი მორგება თავიდანვე სომეხ ისტორიკოსთა საგანგებო ყურადღების საგანი გახდა, ხოლო საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიის უმეტესი ნაწილის ძალისხმევა უკვე, ფაქტობრივად, ამ ისტორიის გადაკეთებისაკენ წარიმართა.

კვლევის საწყის ეტაპზე სომეხ ისტორიკოსთა ყურადღების ცენტრში მოექცა ისტორიული სომხეთის ნაწილში უმაღლესი ქართული ადმინისტრაციის წარმომადგენელთა, ე. ი. მხარგრძელთა ვინაობისა და მათი უფლებამოსილების გარკვევა, რამდენადაც მათი გენეალოგიის სომხურ ფესვებთან დაკავშირების ან კულტურულ-პოლიტიკური სომხობის დამტკიცების შემთხვევაში, გასაგებია, შესაბამისი შეფასება უნდა მისცემოდა ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შემადგენლობაში შემოსული სომხური ნაწილის ცენტრთან დამოკიდებულების ხარისხს. საგულისხმოა, რომ სომხური ისტორიოგრაფიის უფროსი თაობის ბევრი წარმომადგენელი (მ. ჩაშიანი, მ. ალიშანი, ე. ლალაიანი, ას. შაჰნაზარიანი და სხვები) მაინცდამაინც არ იჩემებდა მხარგრძელთა სომხურ წარმომავლობას.

თვით ჰაკობ მანანდიანიც, რომელთანაც, მგონი, პირველად ვხვდებით ტერმინ „ზაქარიანებს“ მას ქართული წარმოშობისად მიიჩნევა.

XX ს. 30 წლებიდან სომხური ისტორიოგრაფია მხარგრძელთა ვინაობის გარკვევასთან დაკავშირებით, მეტ ყურადღებას უთმობს მათი მოღვაწეობის მნიშვნელობის განსაზღვრას სომხეთის ისტორიაში, რაც უშუალოდ წარმოშობდა მხარგრძელთა კონტროლის ქვეშ მყოფი სომხეთის ნაწილის იურიდიული თუ ფაქტობრივი პოლიტიკური მდგომარეობის ყოველმხრივი შესწავლის მოთხოვნილებას, მით უმეტეს, რომ სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ნოსტალგიით გაჯერებული XII-XIII საუკუნეების სომხური წყაროების მიერ ქართულ-სომხური ურთიერთობების თავისებური აღქმა მნიშვნელოვანწილად ხელს უწყობდა რეალური ვითარების გვერდის ავლით სასურველი ისტორიული სურათის დახატვას.

პირველი, ვინც მხარგრძელთა მოღვაწეობა საქართველოს სომხური ნაწილის პოლიტიკურ ფიზიონომიას დაუკავშირა და მათდამი სამმართველოდ მინდობილი საქართველოს პროვინციის დამოკიდებულება ცენტრთან სომხეთ-საქართველოს კავშირამდე დაიყვანა, როგორც უკვე ითქვა, ცნობილი ისტორიკოსი ლეო იყო. თუმცა ამ თვალსაზრისის რამდენადმე სერიოზული არგუმენტებით შემაგრება არ უცდია.

სომხეთის ისტორიაში მხარგრძელთა როლისა და მნიშვნელობის ამგვარი გააზრებისათვის ხელი უნდა შეეწყო, აგრეთვე, სომხურ ისტორიოგრაფიაში მათი გაკეთილშობილების ცდებს. ასლან შაჰნაზარიანის აზრით, მხარგრძელები ძოროვეტში გადმოსახლებული და გასომხებული

ქალდეელები იყვნენ, მაღაქია ორმანიანის მიხედვით – ორბელიანები, ხოლო კარაპეტ ტერ მკრტიჩიანის მტკიცებით – ბაგრატიუნები. პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი მხარგრძელთა წარმომავლობაზე საკუთარ აზრს არ გამოთქვამს და ძირითადად მსჯელობს საქართველოს სომხურ ნაწილში მათ უფლებამოსილებაზე. ერთი მხრივ იგი აღიარებს XII-XIII სს. საქართველოს პოლიტიკურ ჰეგემონიას სომხეთში, მეორე მხრივ კი, მხარგრძელებს სომხური თემების ფაქტობრივ ბატონ-პატრონებად აცხადებს და ფიქრობს, რომ თვითონ მხარგრძელებს თავიანთი თავი სომეხ მეფეთა მემკვიდრეებად მიაჩნდათ.

სომხური ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ავტორიტეტული მეცნიერი ჰ. მანანდიანი მხარგრძელთა მოღვაწეობის მთავარ შედეგად მიიჩნევს „სომხეთის აღდგენას საქართველოს სუვერენიტეტის ქვეშ“¹⁰, ე. ი. თვით საქართველოს სამეფოს ფარგლებში, მის ერთ-ერთ ვასალურ ოლქად, თუმცა ამ ვასალობის ხასიათისა და შინაარსის შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი.

მხარგრძელთა ვინაობის, საქართველოსა და სომხეთის ისტორიაში მათი როლის შესახებ სომხური თვალსაზრისის ფორმირებაზე გადამწყვეტი გავლენა, ვფიქრობ, მაინც ს. ერემიანის შრომებმა მოახდინა. თავისი შეხედულება ამ საკითხზე მან ჯერ კიდევ 1944 წ. გამოცემულ მეცნიერულ-პოპულარულ ნარკვევში „ამირსპასალარი ზაქარია ერკაინაბაზუკი“ წარმოადგინა¹¹. ზაქარიას პიროვნება ამ ნარკვევში უზომოდაა განდიდებული და შესაბამისად გაზვიადებულია მისი მნიშვნელობა და როლი XII-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოს ისტორიაში. იგი დაწვრილებით გადმოგვცემს ქართული სახელმწიფოებრიობის ასპარეზზე ზაქარია მხარგრძელის დაწინაურების ამბავს და მისი გავლენის პერმანენტულ ზრდას თამარ მეფის კარზე. ს. ერემიანის აზრით, რამდენადაც თამარს, როგორც ქალს, ბრძოლებში მონაწილეობა არ შეეძლო, ყველა საქმის გადაწყვეტა ამირსპასალარს უხდებოდაო, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც თამარის მეუღლე დავით სოსლანი გარდაიცვალა 1207 წ. ამის შემდეგ კი ს. ერემიანის მტკიცებით, ზაქარია მხარგრძელი არა მარტო სამხედრო და საშინაო საქმეებს, არამედ თამარის სახელით საგარეო პოლიტიკასაც უძღვებოდაო. ამიტომ ზაქარია ყველაზე გავლენიანი პირი და სამეფოს ფაქტობრივი გამგებელი იყო. თამარ მეფე და ზაქარია ხელისუფლებულნი მართავდნენ სახელმწიფოს, როცა საქართველომ თავისი განვითარების ზენიტს მიაღწია¹². ს. ერემიანი იმაზე კი აღარაფერს ამბობს, რომ ქართული სახელმწიფოს მმართველობის სათავეში მეფის შემდეგ ვაზირი – მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი იდგა, რომლის ხელქვეითი მოხელეც სწორედ ამირსპასალარი იყო და ამ უკანასკნელს მის გარეშე ჯარის შეკრებაც კი არ შეეძლო.

აშკარაა, ზაქარია მხარგრძელის, როგორც პიროვნებისა და მოღვაწის ჰიპერბოლიზაცია ს. ერემიანს სჭირდებოდა სომხეთის დამოუკიდებელ მმართველად ზაქარიას წარმოსადგენად. ს. ერემიანისავე აზრით, სომხეთის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის აღდგენა ზაქარიას შთააგონა მისმა სულიერმა მოძღვარმა მხითარ გოშმა, რომელიც სათავეში ედგა სახალხო მოძრაობას და ზაქარიას განადიდებდა ხალხის თვალში¹³. მგვარ მტკიცებულებებთანაა დაკავშირებული, აგრეთვე, მხარგრძელთა ქართული გვარ-სახელის სომხური ფორმით „ერკაინაბაზუკით“ მოხსენიება, რითაც ქართველი მეფის დიდმოხელეს სომეხი ხელისუფლის ელფერს ანიჭებს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ქართულ გვარ-სახელს მხოლოდ ზაქარიას და ივანეს მამის ამირსპასალარ სარგისის ზედწოდებად მიიხსენებს, რაც თურმე ამ უკანასკნელს თავდადებითა და სიმამაცით მოუპოვებია ქართველთაგან. ს. ერემიანის განმარტებით, ძველი სომეხი ისტორიკოსები, სარგისის მამის ზაქარიას (ე. ი. ამირსპასალარ ზაქარიას პაპის) სახელის მიხედვით, ამ სახლს „ზაქარიანებს“ უწოდებენო. ასე, სრულიად მარტივი მანიპულირებით ქართული გვარ-სახელი „ზაქარიანის“ სომხური გვართ შეცვალა. მხარგრძელთა სხვა განშტოებებიც, მათ შორის გავლენები და თმოგველებიც შესაბამისად, ასევე, სომხურ საგვარეულოებად მონათლა¹⁴.

ამგვარ მანიპულირებათა ხელოვნურობა, რომელთაც არავითარი საყრდენი წყაროებში არ გააჩნიათ, სრულიად ცხადია. საქმე ისაა, რომ როგორც ქართული ნარატიული წყაროების, ისე სომხური და ქართული ეპიგრაფიკის ცნობები თანხმობით მოწმობს, რომ მხარგრძელი გვარსახელი იყო და არა პიროვნული ზედწოდება. ასე რომ არ ყოფილა, როგორც მართებულად შენიშნავს შ. მესხია, სარგის ამირსპასალარის ზედწოდება ვერ გადავიდოდა მის შვილებსა და შვილიშვილებზე და მით უფრო მხარგრძელთა მეორე შტოს წარმომადგენლებზე, ვარამის შთამომავლობაზე, ისევე, როგორც არ გადასულა ანდრია ბოგოლიუბსკის პიროვნული ზედწოდება „ბოგოლიუბსკი“ მის შვილ იურიზე, თამარის მეუღლეზე, თუ გიორგი ბრწყინვალისა – მის შთამომავლობაზე და ა. შ.¹⁵ ერთადერთი წყარო, სადაც სიტყვა „ზაქარიანი“ გვხვდება შენიშნავს შ. მესხია, არის ვარდანის თხზულება, მაგრამ იქაც არა ზაქარიანთა საგვარეულოს, არამედ ზაქარიას ძის აზრით¹⁶.

ამ ნარკვევის გამოსვლიდან ორ წელიწადში ს. ერემიანი უკვე რუსულ ენაზე აქვეყნებს იმავე ხანის ისტორიის საკითხებზე გამოკვლევას, სადაც თამარ მეფის საქმროს რუსი უფლისწულის იურის (გიორგის) თავგადასავლის გადმოცემასთან ერთად XII-XIII სს. ქართული სახელმწიფოს მოხელეთა შორის სომეხთა სიმრავლის ჩვენებას ცდილობს¹⁷. მისი მტკიცებით, თვითნება დიდებულების პარტიკულარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართული სახელმწიფოს დიდი გარდამქმნელი ემყარებოდა უცხო ჯარსა და მასთან თავშეფარებულ სომეხ ფეოდალებს¹⁸. ს. ერემიანის თქმით, თბილისის ამირასა და მასთან დაკავშირებული მეჭურჭლეთუხუცესის

ნაცვლის თანამდებობა მაჰკანაბერდისა და ახპატის მფლობელ არწრუნთა სახლის მემკვიდრეობით პრივილეგიას წარმოადგენდა. ფრო მეტიც, თამარის დროინდელ საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესს (1187-1188 წწ.) აბულასანს ამირქურდ არწრუნთან აიგივებს და ამით მასაც ასომხებს, ხოლო მისი კვალიფიკაციით „სომხურ-ქართულ სასახლერო ოლქის“ – ტაიქ (ტაო) და კლარჯქ (ქართ. კლარჯეთის) მმართველ ერისთავს გუზან, თუ გაზანს საქართველოში ცნობილ „გუზან ტაოსკარელს“ მის მიერ გასომხებულ აბულასანის შვილად მიიჩნევენ¹⁹. მისივე თქმით, თუკი გიორგი III საქართველოს სახელმწიფოებრივ ასპარეზზე ყივნალებს აწინაურებდა, თამარი სომხებს წყალობდა. ამ პოლიტიკის შედეგად ქვეყნის მმართველობაში ძმები დოღგორუკები (ე. ი. მხარგრძელები) გაბატონდნენ და „ზაქარია დოღგორუკმა, დაწრილა რა დავით სოსლანი, თავისი მარჯვე და მოქნილი პოლიტიკით შეძლო ქვეყნის ფაქტობრივი მმართველი გამხდარიყო, თამარი მთლიანად აღმოჩნდა ყოველისშემძლე ძმების – ზაქარია და ივანე დოღგორუკების ძალაუფლების ქვეშ“²⁰.

სომხურ ისტორიოგრაფიაში ისტორიული სიმართლის დამახინჯების ამ ცდებს გზადაგზა კიდევაც შევეხებით და ქართული ისტორიოგრაფიის პოზიციას მათ მიმართ მკითხველს კვლავაც გავაცნობთ, მაგრამ სამწუხარო ისაა, რომ 40-იანი წლების დასაწყისიდანვე ამ დასაგმობმა ტენდენციამ სასკოლო სახელმძღვანელოებშიც იჩინა თავი და გაყალბებულ ცოდნაზე დაამყარა მოზარდი თაობის განათლება.

1944 წ. ერევანში გამოცემული საშუალო სკოლის ისტორიის სახელმძღვანელო ასეთი დამოკიდებულების ერთ-ერთი ტიპური მაგალითია, სადაც კიდევ უფრო გამრუდებულადაა წარმოდგენილი XIX სს. საქართველოს ისტორია²¹. გასაგებია, რომ ნ. ტოკარსკის წიგნიც ამ საერთო ტენდენციის უშუალო ნაყოფია. ამიტომაც იყო, რომ უმნიშვნელოვანესი ადგილი ამ „მეცნიერულ ნაშრომში“ სომხური არქიტექტურის ისტორიის კვლევის საბაბით პოლიტიკური ისტორიის საკითხებზე მსჯელობამ დაიკავა, რომლის მიზანი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიასა და კულტურულ მემკვიდრეობაზე ქართველი ხალხის უფლების უარყოფა იყო. 40-იანი წლებიდან დაწყებული სომეხი ისტორიკოსები, ფაქტობრივად, ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ ქართულსომხურ ისტორიულ ურთიერთობათა გამრუდებაში, მაგრამ, როცა ამ პროცესის ტონის მიმცემი ქართულ წყაროებში კარგად გათვითცნობიერებული ს. ერემიანი გვევლინება, აშკარაა ამგვარი ტენდენციის წინასწარ გამიზნული პოლიტიკური შინაარსიც.

ნ. ტოკარსკის წიგნზე სამეცნიერო წრეებისა და ფართო საზოგადოებრიობის უარყოფითმა რეაქციამ შესაძლოა დაახჩარა კიდევ „სომხური ტენდენციის“ გამოვლინების ფორმების დახვეწა და კონცეფციის ფარგლებში მისი მოქცევა. ყოველ შემთხვევაში, ს. ერემიანის მთელ რიგ ნაშრომებში 40-იანი წლების ბოლოსა და მის შემდგომ პერიოდშიც კარგად იგრძნობა ამიერკავკასიის ისტორიის თეორიული გააზრების სურვილი. საბჭოთა კავშირში გაბატონებული მარქსისტული მოძღვრების იდეურ და თეორიულ საფუძვლებს შეფარდებული ს. ერემიანის კავკასიის ისტორიული განვითარების კონცეფცია ისეა აგებული, რომ არსებითად პროგრესის მატარებელ ერთადერთ ფენომენად ჩვენს რეგიონში ძველი და შუა საუკუნეების სომხეთი უნდა დაუსახოს მკითხველს. ასეთი ცნობიერება, გასაგებია, ფართო გასაქანს უქმნის ტენდენციურ ავტორთა შემოქმედებით შესაძლებლობებს, რამაც სომხური ისტორიოგრაფიის ერთ მნიშვნელოვან ნაწილში საკმაოდ ღრმად გაიდგა ფესვები, მით უმეტეს, რომ ამგვარ ფსიქიკურ განწყობას ძველთაგანვე მომდინარე ტრადიციაც უწყობდა ხელს. საბჭოთა პერიოდის სომხურ ისტორიოგრაფიაში თხრობის ჩვეულებრივ ნორმად იქცა საკუთარი ქვეყნის ისტორიის გაზვიადებით წარმოსაჩენად ცალკეული ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების გაყალბება-გადაკეთებაც. ასე მაგალითად, სომეხ ისტორიკოსთა დიდი ნაწილი, დაახლოებით იმავე 40-იანი წლებიდან მოკიდებული, ფაქტების საწინააღმდეგოდ, ცდილობს ამტკიცოს, თითქოს, შუა საუკუნეებში საგარეო ურთიერთობათა სფეროშიცა და შიდაკავკასიური პოლიტიკური და კულტურული პროცესების განვითარებაშიც ინიციატივა ყოველთვის სომხეთს ეპყრა, რომლის გავლენას ემორჩილებოდნენ ამ რეგიონის დანარჩენი ქვეყნები ბაგრატუნთა სომხური სამეფოების გაუქმებამდე და მოგვიანებითაც კი (XII-XIV სს.) საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში მყოფი სომხეთი, თურმე, განსაკუთრებული ავტონომიური უფლებებით სარგებლობდა, რამდენადაც მათივე აზრით, მახლობელი აღმოსავლეთის იმ დროის უძლიერეს საქართველოს ცენტრალიზებულ მონარქიას, ფაქტობრივად, სომხები მართავდნენ და ამიტომაც

მათი ზრუნვა სომხეთის დამოუკიდებლობისა და კეთილდღეობისათვის ბუნებრივი იყო. ეს აზრი გამოსჭვივის, როგორც სომხეთის ისტორიის საკითხებზე დაწერილი ცალკეული ნაშრომების, ისე უმაღლესი და საშუალო სასწავლებელთა სახელმძღვანელოების ტექსტების სტრიქონებიდან.

ამოსავალს თავისი კონცეფციისათვის (ანუ კავკასიაში სომხეთის უპირატესი განვითარებულობის იდეის გასამართლებლად) ს. ერემიანი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ხასიათში უძებნის თითქოს. მისი თვალსაზრისით, რომელიც წამოყენებისთანავე ძირითადად გაბატონდა სომხურ ისტორიოგრაფიაში, ძველი სომხეთის (II-I სს.) კლასობრივი საზოგადოება მონათმფლობელური იყო, მიუხედავად იმისა, რომ მას არ მიუღწევია ბერძნულ-რომაულ კლასიკურ ფორმამდე.

შემდგომი საუკუნეების სომხეთის საზოგადოებრივი ცხოვრება კი ვი- თარდებოდა არა მონათმფლობელურ ურთიერთობათა გაღრმავების გზით, არამედ ფეოდალურ ურთიერთობათა წარმოქმნის მიმართულებით.

ამდენად, ძველი სომხეთის მონათმფლობელური საზოგადოებისათვის ნიშანდობლივმა საკუთრების განვითარებულმა ფორმებმა ადრინდელმა განაპირობეს მიწის კერძო (ფეოდალური) საკუთრების გაჩენა და ექსპლოატაციის მონათმფლობელური ფორმებიდან ფეოდალურზე ორგანული გადასვლა, რამაც უზრუნველყო ქვეყნის სწრაფი პროგრესიული განვითარება და რადგანაც ადრინდელმა ფეოდალურმა ურთიერთობამ სომხეთში უპირატესი განვითარება პოვა (იგულისხმება) საქართველოსთან შედარებით, ამან თავიდანვე განსაზღვრა სომხეთის პოლიტიკური და კულტურული ინიციატივა შუა საუკუნეების ამიერკავკასიაში. ასეთია ძალზე მოკლედ ს. ერემიანის კონცეფციის არსი ამიერკავკასიის ისტორიულ განვითარებაზე²².

ს. ერემიანის მთავარი ამოსავალი დებულება ძველი სომხეთის კლასობრივი საზოგადოების სოციალური ბუნების თაობაზე უშუალოდ უკავშირდებოდა 1925-31 წწ. წარმოებულ დისკუსიას, სადაც აკად. შტრუვემ დაამკვიდრა მოსაზრება ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების კლასობრივ საზოგადოებათა მონათმფლობელურობაზე. 60-იან წლებში დისკუსია განახლდა, რომელმაც ეჭვს ქვეშ დააყენა და, ფაქტობრივად, უარყო სტრუვეს თეზისი. 1970 წ. გამოცემულ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ I ტომში უკვე გადაჭრით უარყოფილი იყო ძველი ქართული კლასობრივი საზოგადოების მონათმფლობელურობა. თითქმის, იმავდროულად გამოქვეყნებულ ანალოგიურ სომხურ გამოცემაში კი „სომეხი ხალხის ისტორია“, ტ. I ს. ერემიანი და გ. სარქისიანი კვლავაც იცავდნენ ძველი სომხეთის საზოგადოების მონათმფლობელურობის თეზისს²³, რასაც ძირითადად ემყარებოდა ს. ერემიანის თვალსაზრისი კავკასიაში სომხეთის უპირატესი განვითარების შესახებ. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ძველი სომხეთის მონათმფლობელურობის თვალსაზრისს თვით სომხურ ისტორიოგრაფიაშიც კი თავიდანვე აღმოაჩნდა ისეთი სერიოზული მოწინააღმდეგე, როგორც იყო გამოჩენილი სომეხი ისტორიკოსი პ. მანანდიანი, ს. ერემიანის კონცეფცია, აშკარაა, სხვა უფრო ეფექტური არგუმენტებით შემავრებას ითხოვდა. კავკასიაში სომხეთის მოწინავეობის თვალსაზრისის მომხრეებმა ტრადიციული მხარდაჭერა „რუსეთიდან მიიღეს“, ძირითადად, კავკასიის ისტორიაზე ორიენტირებული ცნობილი მეცნიერის (შემდგომში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის, მოსკოვის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი) ა. პ. ნოვოსალცევის სახით. იგი უარყოფდა რა კავკასიის ქვეყნებში მონათმფლობელურ ურთიერთობათა არსებობის შესაძლებლობას, ამ რეგიონში სომხეთის მოწინავეობის დამტკიცებას გეოპოლიტიკური ხასიათის არგუმენტებით ცდილობდა. მისი აზრით, რამდენადაც ძველი ცივილიზაციის რაიონებთან (მესოპოტამია, სირია, მცირე აზია, ირანი) სომხეთი ტერიტორიულად უფრო ახლოს იმყოფებოდა, კლასწარმოქმნის პროცესი აქ ბევრად ინტენსიური იყო. ამიტომ ეს პროცესი უფრო ადრე და ინტენსიურად სომხეთში დაიწყო, რამდენადმე გვიან ქართლში და სულ გვიან, უკვე, არაბთა დაპყრობების წინ, ძირეულ აღბანეთში²⁴.

სომხეთი რომ ტერიტორიულად და განვითარების ხასიათითაც ირანთან უფრო ახლოს იდგა და, ფაქტობრივად, მისი კულტურულ-პოლიტიკური სამყაროს შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს სადავოდ არავის გაუხდია. ეს თვალსაზრისი გატარებულია ნ. ადონცის, პ. მანანდიანის, ს. ერემიანის და სხვათა ცნობილ ნაშრომებში. მაგრამ ამის გამო, მისი, როგორც პროგრესის მატარებელი ქვეყნის გამორჩეულად წარმოჩენა არ უნდა იყოს მაინცდამაინც გამართლებული, რადგანაც ძველადმოსავლური საზოგადოებები აღმავალი

ტენდენციების განვითარებას დიდ დაბრკოლებებს უქმნიდა. ამიერკავკასიაში სომხეთის უპირატესი განვითარების ს. ერემიანისა და ა. ნოვოსელცევის თვალსაზრისი შესაძლოა საყრდენს პოულობს უკეთ შემონახული და შედარებით უხვი ცნობების შემცველი ადრეული სომხური ორიგინალური წყაროებიდან მომდინარე შთაბეჭდილებებში, რაზეც არაერთ მითითებას ვხვდებით მათ შრომებში. ქართული წყაროების შესაბამისი და თანაბარმნიშვნელოვანი ცნობები, ა. ნოვოსელცევის აზრით, უფრო გვიანია სომხურთან შედარებით და ნაკლებად ასახავს იმ ეპოქას, რაზეც წერენ მათი ავტორები, თუმცა იმასაც აღნიშნავს, რომ ქართული წყაროების წარმოშობის პრობლემა ჯერ კიდევ არ არის ბოლომდე გადაწყვეტილი.

ა. ნოვოსელცევის ეს არგუმენტი სერიოზულად ნამდვილად ვერ ჩაითვლება, რამდენადაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და „ქართლის ცხოვრების“ კრებულებში დიდი ხანია მკვლევრები ამჩნევენ ბევრად ადრეული (IV-V სს.) ხანის საისტორიო თხზულებათა ფრაგმენტებს. ამას გარდა, ამიერკავკასიის უძველესი განვითარების სურათის აღდგენის სიმძიმე ა. ნოვოსელცევის ნაშრომებში დაკისრებული აქვს ბიბლიის ტექსტებში შემონახული სოციალურ-ეკონომიკური შინაარსის შემცველი ტერმინების ანალიზს. ამ მხრივ კი, ბიბლიის ქართული ტექსტებიც სომხურის თანაბარმნიშვნელოვან ადეკვატურ ყველა ტერმინს შეიცავს.

ადრეფეოდალური ხანის ქართულ და სომხურ წყაროებში დამოწმებული სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ტერმინების სემანტიკური ერთგვაროვნებისა და ფეოდალური ინსტიტუტების დიდი მსგავსების მიუხედავად, ფეოდალიზაციის პროცესი მეზობელ ქვეყნებში მაინც ამჟღავნებდა ხარისხობრივ სხვაობას. თუ საქართველოში ამ პროცესს თან სდევდა ადრეკლასობრივი საზოგადოების გადმონაშთური ნიშნების ლიკვიდაცია, სომხეთში მათ გაცილებით დიდხანს შემონახეს თავი.

ხოლო ისეთი უმნიშვნელოვანესი გადმონაშთი, როგორც იყო თემი, ფეოდალურ სომხეთს ბოლომდე შემორჩა, რაც თავის მხრივ ფეოდალური განვითარების პროცესს მუდმივად ბორკავდა. ძველი ქართლისა და მისი თანადროული არშაკიდული სომხეთის სოციალური ვითარების შედარებისას აკად. დ. მუსხელიშვილმა საინტერესო მოვლენას მიაპყრო ყურადღება: ნიშანდობლივად აღინიშნება ფეოდალურ სენიორიათა სიმრავლე და ამდენადვე საზოგადოების ფეოდალიზაციის მეტი სიღრმე ქართლში სომხეთთან შედარებით. ამაზევე მიუთითებს, მეცნიერის აზრით, ფეოდალური იერარქიის არარსებობა არშაკიდულ ხანაში და აგრეთვე სასოფლო თემის დიდი სიცოცხლისუნარიანობა სომხეთში თვით XVIII ს-მდე²⁵. რა არგუმენტიც არ უნდა გამოინახოს ერემიან-ნოვოსელცევის თვალსაზრისის დასასაბუთებლად, ერთი მაინც უდავო და ცხადია, ქართული ფეოდალური საზოგადოება და მისი სახელმწიფო-შენობა გაცილებით უფრო გამძლე და სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა ისტორიის გამოცდის წინაშე, ვიდრე სხვა დანარჩენი ამიერკავკასიაში. ისტორიული პროცესის ამგვარი შედეგი კითხვისთავად ცხადყოფს განვითარების ბევრად მყარი ნიადაგის არსებობას ჩვენში მეზობლებთან შედარებით. ასე რომ, ს. ერემიანის მიერ დასმული საკითხი ამიერკავკასიის ისტორიულ განვითარებაში, ერთსახად, სომეხთა განსაკუთრებული მოწინავეობის შესახებ ნამდვილად გადასახედია.

1951 წ. ბ. არაქელიანისა და ა. იონნიანიანის რედაქტორებით რუსულ ენაზე ერევანში გამოდის ს. ერემიანის ხსენებული კონცეფციის საფუძველზე აკებული განმაზოგადებელი ნაშრომი „სომეხი ხალხის ისტორია (ამ წიგნის რუკებისა და 17 სრული თავის ავტორი ს. ერემიანია), სადაც ამიერკავკასიის ისტორიის გადმოცემისას ძველ და შუა საუკუნეების მთელ სივრცეზე მხოლოდ სომხეთის უპირატესობის მტკიცება დომინირებს, მისგან განსხვავებული და საწინააღმდეგო ფაქტები კი მიჩქმალული ან გადაკეთებულია. საქართველოსთან ურთიერთობის თემაც ცალმხრივადაა გაშუქებული და მეზობელი ხალხების „ისტორიული მეგობრობის“ სახელით ის სომხეთის ისტორიასა და ქვემდებარებული.

ერთი სიტყვით, ამიერკავკასიის პოლიტიკური განვითარების მთავარ მამოძრავებელ ძალად სომხური სახელმწიფოებრივი ტრადიციები და „სომხური ფენომენია“ დასახული. სერიოზული პრობლემებისადმი ამგვარი ანტიმეცნიერული დამოკიდებულების წინააღმდეგ პირველმა ხმა აღიმადლა ცნობილმა ქართველმა მეცნიერმა ვარლამ დონდუამ²⁶. იგი მიუთითებდა წიგნის ავტორთა იმ მავნე ტენდენციაზე, რომელიც ძველი კავკასიის ისტორიაში, სომეხთა გარდა, სხვა ბინადარ ტომთა კვალს, ფაქტობრივად, შლიდა. მაგალითად, ძველი აღმოსავლეთისა და კავკასიის

ტომობრივ შემადგენლობაზე მსჯელობისას საჭირო განმარტების გარეშე სუბარების მოხსენიება მკითხველს ვერ აძლევს მასზე პოზიტიურ ცოდნას. ტომობრივი სახელწოდებების ამგვარი გამოყენებით კი მასობრივი მკითხველის თვალსაწიერიდან აუცილებლად ქრებიან იბერები და სხვა ეთნიკური წარმონაქმნები. იბერიის ქვეყნის ლოკალიზაციაც ისეთივე ზოგადია და გაუგებარი, როგორც იმდროინდელი კავკასიის ტომობრივი შემადგენლობა.

ამასთან ერთად, სამხრეთ საქართველოს ისტორიული განვითარება, შენიშნავს ვ. დონდუა, დემონსტრირებულია მხოლოდ სომხეთის ისტორიის ასპექტით, რის შედეგადაც ძველი ქართული მიწები (გუგარეთი, კარინის და სპერის ოლქები და ა. შ.) შთანთქმულნი აღმოჩნდნენ სომხეთის ისტორიის ნაკადით. წიგნში უბრალო ცდაც კი არაა მოცემული ეჩვენებინათ – რომელი მიწა რომელ ქვეყანას წყდებოდა და რომელს უერთდებოდა და როდის. არ არის გათვალისწინებული ისტორიული გამოცდილება, კერძოდ, ქართველოლოგიური სპეციალური ლიტერატურა. მაგალითად, დუმილით გვერდი აქვს ავლილი წყაროს მრავალმნიშვნელოვან ჩვენებას იმის თაობაზე, რომ ძვ. წ. II ს. სომხეთის საზღვრები ქართული მიწების ხარჯზე ფართოვდებოდა და მტკვრის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიები – პარიადრის ფერდობები, ხორძენე და გოგარენე მათ მიტაცებამდე ქართული მიწები იყო. ისტორიული პერსპექტივის დაცვის აუცილებლობის გარეშე, წიგნში ისინი წარმოდგენილია, როგორც სომხეთის ნაწილები. რეცენზენტის აღშფოთებას იწვევს ისიც, რომ კარინის ოლქის სახელწოდება წარსულთან მისი კავშირის გარეშე უცაბედად ჩნდება III საუკუნის სომხური ქალაქების რიცხვში, ასევე „კარინის და სპერის“ ოლქების სახელები „შიდა სომხეთის“ ოლქთა შორის. წიგნში გვხვდება ისეთი ისტორიულ-გეოგრაფიული განსაზღვრებებიც, განაგრძობს ვ. დონდუა, რომლებიც აიძულებენ მკითხველს დაასკვნას, თითქოს, აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთი საზღვარი „ძველთაგანვე“ უცვლელად გადიოდა „გუგარქის“ ჩრდილოეთით (გუგარეთი, იგივე გოგარენე სამხრეთ ქართლში), რამდენადაც ის უსიტყვოდაა დასახელებული „ძველი სომხეთის ძირითადი ოლქების“ რიცხვში. სინამდვილეში, წერს რეცენზენტი, გუგარეთი იმ დროს სომხური სამეფოს ექსპანსიის ობიექტი იყო და მოგვიანებით IV ს., სომხურივე წყაროების მოწმობით, კვლავ დაუბრუნდა დანარჩენ ქართლს. სომეხთა შორის ის ცნობილი იყო „ქართველთა ველის“ „ვრაც დაშტის“ სახელით. ეს ოლქი იმავე სომხური წყაროების მიხედვით, ქართველი კათალიკოსის იურისდიქციას განეკუთვნებოდა.

არაკეთილსინდისიერადაა გაშუქებული წიგნში I-III სს. ისტორიული მოვლენები კავკასიაში, განსაკუთრებით I საუკუნის მეორე მესამედის ამბები, როცა სომხეთის სამეფო ტახტზე ქართული სამეფო სახლის წარმომადგენლები იხდნენ. ს. ჯანაშიას დაკვირვებით ეს დრო ქართულსომხურ საზღვარზე ტერიტორიული სამფლობელოების ხელახალი გადანაწილების პერიოდია და, ჩანს, სწორედ ამიტომაც გვერდი აქვს ავლილი რომსა და პართიას შორის სომხეთისათვის გაჩაღებულ დიდ ბრძოლაში იმდროისთვის ძლევამოსილი იბერიის ფართო მონაწილეობას. ვ. დონდუა მკითხველის ყურადღებას მიაპყრობს იმ ნიშანდობლივ ფაქტზეც, რომ ათეული წლების მანძილზე იბერიის სახელმწიფოს მყარად ეპყრა ინიციატივა ამ რეგიონში, რომელიც უძლიერეს რომსა და პართიას გამოსტაცა.

ამის შედეგია, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის მეზობელ პოლიტიკურ ძალთა რეალური თანაფარდობის საფუძველზე იბერიის მეფეებს ძლევამოსილი „დიდი მეფის“ სახელით განადიდებდნენ, რაც უკვე დოკუმენტურადაცაა დადასტურებული (მხედველობაშია არმაზის ბილინგვა).

სარეცენზიო წიგნის ავტორებს კი სახელგანთქმული იბერიის ეს მეფეები უდროოდ ჩამოქვეითებული ჰყავთ რომის „დაყენებულ“ სათაკილო რანგამდე. ასე ყრუდ და შეუფერებლად მოიხსენიებენ წიგნის ავტორები ქართულ-სომხური პოლიტიკური ურთიერთობის ერთობ საინტერესო და დიდმნიშვნელოვანი პერიოდის ამბებს. მიკერძოებისა და გაყალბების ფაქტები, თითქმის, ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება ამ წიგნში.

ასე მაგალითად, როცა IV ს. 60-70-იანი წლების მიჯნაზე ბრძოლას იბერიისათვის რომსა და ირანს შორის ამ ქვეყნის გავლენის სფეროებად გაყოფა მოჰყვა შედეგად და სპარსეთის მეფე შაბურის მიერ ადრე დევნილი საურმაგი საქართველოში უკან დაბრუნდა, ეს ფაქტი წიგნში ისეა გადმოცემული, თითქოს, რომის მოლაპარაკებას კი არა, არამედ ირანის ბატონობის წინააღმდეგ მუშელ მამიკონიანის გმირულ ბრძოლას განესაზღვროს საურმაგის ბედი. ამგვარადვე

და კიდევ უფრო გამრუდებულადაა გაშუქებული 482 წ. ვახტანგ გორგასლის მიერ ირანის წინააღმდეგ ორგანიზებული აჯანყება საქართველოში. სარეცენზიო წიგნში ფაქტების საწინააღმდეგოდ ნათქვამია, რომ ვახტანგმა დახმარებისათვის სომხებს მიმართა თხოვნით, რის პასუხადაც სომხური ჯარის ნაწილი ვაჰან მამიკონიანისა და სააკ ბაგრატუნის მეთაურობით გაემართნენ ვახტანგის დასახმარებლად. ბრძოლა წარუმატებელი აღმოჩნდა, ბრძოლის ველზე დარჩნენ სააკ ბაგრატუნი და სხვა სომხები, შეწირეს რა სიცოცხლე მოძმე ქართველი ხალხის თავისუფლებას. ერთი სიტყვით, სომეხ ფეოდალთა ნაწილის მიერ ქართველი მეფისათვის აღმოჩენილი დახმარება წიგნში რაღაც ფილანტროპიის გამოვლინებად აღიქმება, რაც თითქოს სტიმულს აძლევდა სომეხ მთავართა ბრძოლას ვახტანგ გორგასლის ჯარის შემადგენლობაში. სინამდვილეში, როგორც ამას დაწვრილებით აღწერს ამ მოვლენების თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი ლაზარე ფარპეცი, ერთობლივი ბრძოლის განმსაზღვრელი მთავარი მიზეზი საერთო ინტერესები იყო. უფრო მეტიც, სპარსელთა ბატონობის პირობებში სომხეთი გაცილებით უფრო მძიმე მდგომარეობაში იყო იმ დროს ჩაყენებული, ვიდრე საქართველო. მრავალი ათეული წელი იყო გასული, რაც აღმოსავლეთ სომხეთში სპარსელებმა ადგილობრივი სამეფო ხელისუფლება გააუქმეს (428 წ.) და მთლიანად და სრულად დაეუფლნენ დაპყრობილ ქვეყანას. ამიტომაც ცნობამ საქართველოში სპარსელთა საწინააღმდეგოდ მოწყობილი აჯანყების შესახებ სომხებიც აღაფრთოვანა და თავიდანვე გვერდით დაუდგნენ აჯანყების მეთაურს – ვახტანგ გორგასალს. ამ მოვლენის წიგნში მოცემული განმარტება კი მთლიანად აუფასურებს ავთენტური წყაროს მნიშვნელობას და მხოლოდ პასიურ როლს აკუთვნებს აჯანყების ნამდვილ მეთაურსა და ბრძოლების წარმმართველს. წიგნში მთლიანად მიჩქმალულია დიდი ქართველი მეფის დავით III კურაპალატის მრავალმხრივი ნაყოფიერი მოღვაწეობის დიდი მნიშვნელობა არა მარტო ქართულ-სომხური ურთიერთობის, არამედ თვით სომხეთის ისტორიისთვისაც. მხოლოდ ერთ წინადადებაში მისი ვინაობის მოუხსენიებლად ნათქვამია, რომ „ბიზანტიელებმა მიიტაცეს ტაიქი (ტაო), რასაც ქართველი მეფეები ვერ შეურიგდნენ, რადგანაც თავი მიაჩნდათ დავით კურაპალატის კანონიერ მემკვიდრეებად“ (გვ. 151). სინამდვილეში საქმე ეხება ტაოელ ბაგრატიონთა მთელ მემკვიდრეობაზე ქართველ მეფეთა კანონიერ უფლებას. წიგნის ავტორთა მოცემული ფორმულებით კი ისე გამოდის, თითქოს, ტაოს, როგორც ქართველ ბაგრატიონთა მემკვიდრეობის ნაწილის ისტორია სათავეს დავით კურაპალატიდან იღებდეს და არა ისტორიის სიღრმიდან. ტაოს ისტორიული კუთვნილების მიმართ წიგნის ავტორთა დამოკიდებულება კიდევ უფრო გამოკვეთილადაა გამჟღავნებული სხვა ადგილას, სადაც 481 წლის აჯანყებასთან დაკავშირებით გვამცნობენ, რომ სომხეთის ნახარარებმა თავიანთი ოჯახები და ქონება წინასწარ შეაფარეს ბიზანტიის მომიჯნავე შორეულ ტაიქს. მოცემულ კონტექსტში, მართებულად შენიშნავს ვ. დონდუა, მრავალტანჯული და მაღალი კულტურის ქართული ქვეყანა რაღაც უთვისტომო მხარედ გამოიყურება. ასეთი ბუნდოვანი გეოგრაფიული განსაზღვრების გამო კი არასპეციალისტს შეიძლება ის სადღაც გადაკარგულ ქვეყანადაც კი მოეჩვენოს. ასე რომ, ქართული ისტორიული ტერიტორიების მიჩქმალვისა და მეხსიერებიდან ამოშლის სურვილი, თითქმის, ყოველ ნაბიჯზე ავლენს თავს ამ ტენდენციურ წიგნში.

ქართველთა და სომეხთა მეგობრობის მნიშვნელობისათვის ფუსფუსი საილუსტრაციო მასალის შერჩევით არ ხდება, რის გამოც გაუშუქებელი რჩება დავით კურაპალატის, დავით აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების განმათავისუფლებელი მისია მთელ კავკასიასა და კერძოდ სომხეთში, რის შესახებაც საკმაოდ უხვ და შთამბეჭდავ ცნობებს შეიცავს სწორედ სომხური წყაროები.

მრუდე სარკითაა არეკლილი ამ წიგნში XII-XIII საუკუნეთა საქართველოს ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქიისა და მის შემადგენლობაში შესული სომხეთისა და მთლიანად კავკასიის ისტორიის დიდმნიშვნელოვანი ეპოქა. სულ რაღაც 4-5 გვერდზე გაშლილ თხრობაში საქართველო პარადოქსულ პოლიტიკურ ორგანიზმად წარმოგვიდგება, სადაც ბატონობენ და მოვლენებს წარმართავენ ამ სახელმწიფოს „მფარველობაში“ მყოფი მეზობელი ქვეყნის წარმომადგენლები. ჭიგნის ამ თავის ქვესათაურები, როგორიცაა „ზაქარიდების გაძლიერება“, „ზაქარიდების სამფლობელოები“, „ზაქარიდების ვასალები“ და სხვები წინასწარ მოწმობს ავტორთა დაუხნებულ ცდებს, მკითხველს ჩაუნერგონ თამარისდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთის უძლიერეს ქართულ სახელმწიფოში, კაბინეტურ პირობებში ხელოვნურად შექმნილი ე. წ. „ზაქარიდთა“ საგვარეულოს განსაკუთრებულობის აზრი. სომეხი ავტორები

საქართველოს სომხურ სამფლობელოებში მათ უგვირგინო მეფეებად გვიხატავენ, რის საფუძველზეც სომხურ მიწებს საქართველოს პოლიტიკურ ჩარჩოებში მოქცეულ სახელმწიფოდ წარმოგვიდგენენ. წიგნში ვკითხულობთ: XIII ს. დასაწყისში ყოფილი სომხური სამეფოების – ანისის, ტაშირ-ძორაგეტისა და სივნიეთის ტერიტორიები ზაქარიდთა ხელში აღმოჩნდა მას შემდეგ, რაც ისინი თამარ მეფემ უწყალობა მათ.

ქართული სამეფოს შემადგენლობაში შემავალი ჩრდილო სომხეთი შინაგანი სრული თვითმმართველობით სარგებლობდა და ქართველი მეფეებიც სომხური მიწებიდან გადასახადებსაც კი არ კრებდნენ (გვ. 164-165). თავი რომ გავანებოთ წყაროების ცნობებთან ასეთ მტკიცებულებათა სრულ შეუსაბამობას, „კეთილი ნებითა“ და „მეგობრობის“ მიზეზით სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის მოპოვება, ვფიქრობ, გაუწაფი მკითხველისთვისაც კი ძნელად დასაჯერებელი უნდა იყოს. სამაგიეროდ, ს. ერემიანის ხსენებულ ნაშრომებში მხარგრძელთა ეთნიკური წარმომავლობის გადასინჯვამ და ქართული სახელმწიფოს ისტორიაში მათი ღვაწლის მნიშვნელობის გაზვიადებამ ლოგიკურად მიიყვანეს ცენტრალიზებული ქართული ფეოდალური მონარქიის ბუნებისა და მისი სომხური ნაწილის პოლიტიკური სტატუსის დასამადე, რის შემდეგ სომხური ისტორიოგრაფია განსაკუთრებული აქტიურობით შეუდგა ამ იდეის გასამართლებლად სხვადასხვა ლოგიკური თუ მეცნიერებასთან მიახლოებული კონსტრუქციების ძიებას. მათ შესახებ ცალკე კიდევ მოგვიწვეს საუბარი, რის გამოც მხარგრძელებზე მსჯელობას ამჯერად აქ შევწყვეტ.

გ. დონდუას მიერ რეცენზირებული წიგნის მთავარი ტენდენცია საქართველოს ისტორიასთან დამოკიდებულების ნაწილში, როგორც ვნახეთ, მიმართულია მასობრივი მკითხველის არა მეცნიერული ცნობიერების გასაფართოებლად, რაც ამგვარი განმაზოგადებელი ნაშრომის მთავარი ამოცანა უნდა იყოს, არამედ განსაზღვრული პოლიტიკური განწყობილების შესაქმნელად, რაც, ვფიქრობ, ვერაფრით პასუხობს ისტორიული მეზობლების ჭეშმარიტ, სასიცოცხლო ინტერესებს. სამწუხაროდ, პოლიტიზირებული ისტორიის ნიშნები, ცენტრალური ხელისუფლების მხარდაჭერის პირობებში, საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიის კუთვნილებად იქცა. საბჭოთა კავშირის ხალხთა მეგობრობის ოფიციალურად გაცხადებული იდეოლოგიის ფონზე მთავრობის კავკასიური პოლიტიკა უკვე ცინიზმის ნიშნებსაც იძენდა. ერთ შემთხვევაში სრული თავისუფლება აქონდა მინიჭებული მეცნიერთა ერთ კოლექტივს ნებისმიერ

დარღვევითა და მიკერძოებით გაეშუქებინა კავკასიის ისტორია, ამავედროულად კი მეცნიერთა სხვა კოლექტივს „ხალხთა მეგობრობის სახელით“ ეკრძალებოდა სიმართლის დაცვა.

მაგალითად, აკად. ს. ჯანაშიას მიერ ნ. ტოკარსკის წიგნის სამართლიანი კრიტიკა, ფაქტობრივად, აიკრძალა, როცა მისი ნარკვევი წიგნის სავაჭრო ქსელიდან მალე ამოიღეს, ხოლო გ. დონდუას კრიტიკული რეცენზია მასობრივი ტირაჟით გამოსულ წიგნზე მხოლოდ შეზღუდულ ტირაჟიან გამოცემაში ძლივს დაიბეჭდა. უფრო მეტიც, ხელოვნების ისტორიის საყოველთაოდ აღიარებული სპეციალისტის გიორგი ჩუბინაშვილის მეტად საინტერესო წიგნი „Разыскания по армянской архитектуре, Тбилиси, 1967 г. არა მარტო უკიდურესად შეზღუდული ტირაჟით (სულ 500 ც.) ძლივძლივობით გამოიცა, არამედ არც წიგნის ბაზარზე მისცეს გასაქანი და არსებითად ბიბლიოთეკების თაროებზე მიაჯაჭვეს. მაშინ, როდესაც 1968 წ. საბჭოთა კავშირის თავდაცვის სამინისტროს გამომცემლობამ მასობრივი ტირაჟით (65 ათასი) დაბეჭდა მხარგრძელთა გაყალბებული ისტორიის მასალაზე აგებული კიდევ უფრო დამახინჯებული და საქართველოსთვის შეურაცხმყოფელი გ. ვერმიშევის ისტორიული რომანი „ამირსპასალარი“, რაც, გასაგებია, ისტორიულ მეზობლებს შორის უნდობლობის გაღვივების მეტს, ალბათ, არც ისახავდა მიზნად. ქართული მხარის რეაქცია ამგვარ გამოცემებზე კი, როგორც წესი, მაქსიმალურად იზღუდებოდა.

ასეთ პირობებში სომეხ მეცნიერთა ერთი ნაწილი შეუფერხებლად და გეგმაზომიერად განაგრძობდა საქართველოს ისტორიული თუ ამჟამინდელი სამხრეთის ტერიტორიების კალმით დალაშქრას.

ასეთი დამოკიდებულების ერთ-ერთი მკაფიო მაგალითია 1971 წლის გაზაფხულზე სომხეთის მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ყოველთვიურ ორგანოში „ლრაბერში“ დაბეჭდილი პარუირ მურადიანის წერილი „ბრალდებითი ფორმები სახელობითში

სომხეთის ტოპონომიკის მონაცემთა მიხედვით“, რომელიც განსაკუთრებით გამოირჩევა კვლევის ლინგვისტური მეთოდების იგნორ ირებათა და თვალსაჩინო ენობრივ ფაქტებზე უხეში ძალადობით²⁷. შაქმე ეხება ქართული ენის ნორმების მიხედვით, ქართველი ხალხის მიერ შექმნილ ის-ი სუფიქსით ნაწარმოებ ტოპონიმებს: თბილისი, ბოლნისი, კრწანისი, ქუთაისი და სხვას. საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ ამ და მსგავსი ტოპონიმების მთელი სისტემა საყოველთაო აღიარებით არავითარ ეჭვს არ იწვევს როგორც ლინგვისტური, ისე ისტორიული თვალსაზრისით. მურადიანმა შეკრიბა ის და ს-ზე დაბოლოებული სომხეთის ტერიტორიაზე არსებული ერთობ მცირერიცხოვანი ტოპონიმები (მაგალითად აგულის, აკანის, ალბერის, არნის, აკსიგომს), ტოპონიმთა ეს ორი ტიპი ხელოვნურად გააერთიანა ერთ კლასში და ყოველგვარი მეცნიერული არგუმენტაციის გარეშე ა პრიორი სომხური წარმომავლობისად გამოაცხადა. მისი აზრით, სომხური ტოპონიმები არ საჭიროებს სპეციალურ გამოკვლევას, აპრიორით ცნობილია, რომ ისინი სომხურ ნიადაგზე აღმოცენდნენ, სამაგიეროდ ის-ი-ზე დაბოლოებული ქართული ტოპონიმების წარმომავლობა ნამდვილად საჭიროებს გარკვევას.

ეს ალოგიკური თეზისი დაედო საფუძვლად პ. მურადიანის მტკიცებას, თითქოს, ის-ით დაბოლოებული ქართული ტოპონიმების უდიდესი ნაწილი სომხური წარმომავლობისაა. მაგალითად, მისი მტკიცებით, სომხური ტოპონიმებია: თბილისი, ბოლნისი, კრწანისი, მანგლისი, დმანისი და სხვები. ამგვარი ტოპონიმების მეორე ნაწილი ბერძნული წარმომავლობისაა: ქუთაისი, ფაზისი და მხოლოდ მესამე ერთობ უმნიშვნელო ჯგუფია ქართული. ესენია ნაზმნარი (მაგალითად ხერთვისი) და ნასახელარი ტოპონიმები: რუისი, დათვისი, საცხენისი..., სულ ერთად, ექვსი.

პ. მურადიანის ამ წერილის ქართველი რეცენზენტები აღექსანდრე ონიანი და ზურაბ სარჯველაძე სრულიად ბუნებრივად სვამენ კანონზომიერ კითხვას: თუკი ავტორს (ე. ი. პ. მურადიანს) მხოლოდ ტოპონომიკის ლინგვისტური პრობლემები აღელვებს, რით უნდა აიხსნას ასეთი განსხვავებული მიდგომა სომხური და ქართული ტოპონიმების მიმართ? თუ სომხური ტოპონიმების წარმომავლობა არ საჭიროებს მეცნიერულ არგუმენტაციას (იმ დროს როცა პ. მურადიანის მოყვანილი არც ერთი ტოპონიმი არ შეიცავს სომხურ სიტყვებთან აღმავალ გამჭირვალე ეტიმოლოგიას), რატომ ჩნდება ეჭვი ყველას მიერ აღიარებული ქართული ტოპონიმების მიმართ და რატომ არის საეჭვო ქართული სახელების ქართული საწყისის საგანგებო დასაბუთება? და პირიქით, თუ შესაძლოა ქართული ტოპონიმების უცხოენოვანი წარმომავლობის მტკიცება, რატომ არ ჩნდება ანალოგიური კითხვა სომხური სახელების მიმართ? მეცნიერული ლოგიკის თვალსაზრისით ხომ ასეთი მიდგომა სავსებით ბუნებრივი იქნებოდა.

საქმეც ის არის, რომ მეცნიერების მოთხოვნილებები, მისი კანონები, მისი ლოგიკა, ამ შემთხვევაში პ. მურადიანისათვის არაფერს ნიშნავს იმასთან შედარებით, რამაც მას კალამი აადებინა ხელში. მიტომაც მას არ შეუძლია ანგარიში გაუწიოს იმ უადრესად თვალსაჩინო ფაქტს, რომ ქართულისთვის დამახასიათებელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმების (ისი) საშუალებით ტოპონიმების წარმოქმნა საერთოქართველური მოდელია და სიტყვათწარმოქმნის ეს წესი გამოიყენებოდა ტოპონიმიკაში ჯერ კიდევ პროქართულ ეპოქაში. 1961 წ. საბჭოთა საქართველოს ტერიტორიის ფარგლებში აღნიშნული მოდელის 120 ტოპონიმზე მეტი აღირიცხა (წკადისი, წნისი, ყულადისი, სხვილისი, დუისი, ბოლნისი, სამწვერისი, ტაძრისი, ყვიბისი, ზინდისი, ტირძნისი და სხვა მრავალი). თუ ეს სია დაუსახლებელი პუნქტებითა და ყველა მიკროტოპონიმით შეივსებოდა, გასაგებია, მათი რიცხვი შეუდარებლად გაიზრდებოდა.

ამ ფონზე კი ერთობ ნიშანდობლივია, რომ ის-ზე დაბოლოებული ტოპონიმებიდან პ. მურადიანმა სომხეთში მხოლოდ 32 ტოპონიმი ძლივს შემოიკრიბა, რაც ცხადია, არათუ მისთვის სასურველ დასკვნას წაადგება, არამედ, პირიქით, სრულიად საწინააღმდეგოზე მეტყველებს. ისით დაბოლოებულ ქართულ და სომხურ ტოპონიმთა არსებული რიცხობრივი თანაფარდობა, ვფიქრობ, სპეციალური ლინგვისტური კვლევის გარეშეც აშკარას ხდის ყველა ამ ტოპონიმთა ქართულ წარმომავლობას (ამ თეზისის ენათმეცნიერული დასაბუთება ის. აღექსანდრე ონიანისა და ზურაბ სარჯველაძის ხსენებულ სტატიაში). მეზობელი ქვეყნის ტოპონიმების ასე ხელალებით მითვისება რომ უფრო დიდი და პრაქტიკული ამოცანების გადაწყვეტისათვის ნიადაგის შემზადებას ისახავს მიზნად ეს არც ისე ძნელი მისახვედრია. ეჭვი არაა, სწორედ ამგვარი ცდუნება აიძულებდა

ბ-ნ პ. მურადიანს მეზობელი ტერიტორიების სახელები – დმანისი, ბოლნისი, მანგლისი და განსაკუთრებით თბილისი გაუთავებლად ეწვავლებინა, მიუხედავად იმისა, რომ ეს უკანასკნელი მაინც ყველაზე გამჭვირვალე და დამაჯერებელი ქართული ეტიმოლოგიის მქონე ტოპონიმია. მეცნიერული კვლევის ეს განსაკუთრებული მეთოდი, რომელიც სრულიად შეუფერხებლად „საცნაურს ხდის“ ყოველი უმნიშვნელოვანესი ის ტორიული ფაქტის სომხურ წარმომავლობას, ბ-მა პ. მურადიანმა ჯერ კიდევ მაშინ გააცნო მკითხველ საზოგადოებას, როცა მცხეთის ჯვრის ქართული არქიტექტურული შედგენი სომხურ არქიტექტურას მიაკუთვნა, ხოლო ბიზანტიის სახელმწიფოს დიდი ქართველი მოღვაწე, ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ქართული მონასტრის დამაარსებელი (1083 წ.) პეტრიწონში, სევასტოსი და დომესტიკოსი გრიგოლ ბაკურიანის ძე პირწმინდად გაასომხა. მათ შესახებ ცალკე გვექნება საუბარი, რის გამოც აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. მურადიანის კვლევის ეს მეთოდი საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიისათვის დამახასიათებელ ჩარჩოებში მორგებულად ჯდებოდა და ამდენად, ის მოულოდნელს არაფერს შეიცავდა. საყურადღებო სულ სხვაა. მურადიანის კვლევის ინტერესებით შემოსახდგრული ისტორიულ-გეოგრაფიული სივრცე საოცრად ემთხვევა დაშნაკთა პარტიის პოლიტიკური პროგრამით საქართველოს მიმართ წაყენებული ტერიტორიული პრეტენზიების სახდვრებს, რაც მის შრომებს მეცნიერული ინტერესების მიღმა აყენებს.

თავისი მიზანდასახულობით ამ ტიპის ნაშრომთა რიგში უნდა განვიხილოთ 1978 წ. სომხური არქიტექტურის ძეგლების სერიით გამოსული და სომხეთის მწერალთა კავშირის გამომცემლობა „სოვეტაკან გროლის“ მიერ დასტამბული ტ. მარუთიანის წიგნი „სიღრმეთა სომხეთი“. წიგნის სათაური, როგორც ვხედავთ, უკვე წინასწარ აცხადებს მის მიერ წარმოდგენილი ძეგლების ეროვნულ კუთვნილებას, რაც, თურმე, სომხეთის სიღრმეებში ყოფილა საძიებელი, თუ როგორ ახერხებს წიგნის ავტორი ირეალურის სინამდვილედ წარმოსახვას, მოუსმინოთ ქართული არქიტექტურის ისტორიის გამოჩენილ მკვლევარს აკად. ვახტანგ ბერიძეს, რომელმაც ტაო-კლარჯეთის ძეგლების შესწავლას კარგად ცნობილი ფუნდამენტური ნაშრომი უძღვნა²⁸. მისი დაკვირვებით, წიგნის ავტორისათვის (ე. ი. ტ. მარუთიანისათვის) უცნობი უნდა იყოს მეცნიერული კვლევის მეთოდები და ნაკლებად უნდა ერკვეოდეს საკვლევად აღებულ საგანში, რის გამოც ბრძად მიყვა რა ნ. ტოკარსკის კვალს, მანაც ტაოს ტაძრები სომხურ ძეგლთა წრეში მოაქცია. ის ნაკლებ ყურადღებას აქცევს საკუთრივ არქიტექტურულ-მხატვრულ თავისებურებათა განხილვას, ე. ი. ძეგლთა არსში ჩაწვდომას, რაშიც ჩვეულებრივ ვლინდება მათი ნაციონალური თავისებურება. შედარებები და შეპირისპირებები, რომელთაც ის ახდენს წმინდად დილეტანტურად და საუკუნოვანი ხანდაზმულობისაა თავისი დონით. ტოკარსკის მსგავსად ტ. მარუთიანიც შესაძლებლად მიიჩნევს ეროვნული კულტურის ერთი დარგი, ამ შემთხვევაში არქიტექტურა, განიხილოს სხვა დარგებიდან იზოლირებულად. ას „ავიწყდება“, რომ ტაო-კლარჯეთში, ისტორიულ ნიადაგზე რომ არაფერი ითქვას, ქართული იყო არა მარტო არქიტექტურა, არამედ მდიდარი ლიტერატურა, ხელნაწერი წიგნები, მინიატიურები, მონუმენტური ფერწერა, ჭედური ხელოვნების ნაწარმოებები და ყველა ისინი ორგანულად იყვნენ დაკავშირებულნი საუკუნეთა მთელ სივრცეზე საქართველოს ეროვნული ხელოვნების საერთო განვითარებით. ავტორი მეცნიერულ უვიცობასთან ერთად, არაკეთილსინდისიერებასაც ავლენს – ის მკითხველს უმაღლავს, რომ ტაო-კლარჯეთის ტაძრების წარწერები (უმცირესი გამოწკლისის გარდა) მთლიანად ქართულია; ამასთან, იმასაც მაღლავს, რომ ამ წარწერებში დასახელებული არიან ქართველი ხუროთმოძღვრები (მაგალითად, ივანე მორჩაისძე იშხანში) და მშენებლობის ხელმძღვანელები (მაგალითად, გრიგოლ ოშკელი). იქ კი, სადაც იძულებულია აღიაროს, რომ ტაო-კლარჯეთის ენა ქართული იყო, მაშინვე თავის დასაცავად მიმართავს (მართალია, არა მის მიერ შექმნილ) ქართულ ენაზე მოსაუბრე სომეხ ქალკედონიტთა ფორმულას. მარუთიანის ლოგიკით, რამდენადაც არც ენა, არც ეროვნული ლიტერატურა და ხელოვნება, არც არქიტექტურის თვალსაჩინოდ მკაფიო თავისებურება არ განსაზღვრავენ ნაციონალურ კუთვნილებას, სავსებით შესაძლებელია მთელი ქართული კულტურის წაშლა-გაუქმება იმით, რომ უბრალოდ ის სომხურ-ქალკედონურად გამოვაცხადოთ.

ვ. ბერიძის მართებული შენიშვნით, ტ. მარუთიანისა და მისი მსგავსების ნაწერები ძალზე უშლიან ხელს ქართული და სომხური ხელოვნების სერიოზულ მკვლევრებს და, რა თქმა უნდა,

არავითარი სარგებლობა არ მოაქვთ მრავალსაუკუნოვანი, მკაფიოდ თავისებური სომხური არქიტექტურისათვის, რომელიც სულაც არ საჭიროებს მსგავს „დამცველებს“²⁹.

ერთადერთი და უნივერსალური არგუმენტი, რითაც ისტორიული სინამდვილის დამახინჯების მოდვაწეები ცდილობენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მთელი მოსახლეობისა და მათი საბინადრო ქვეყნის სომხური სამყაროსთვის მიკუთვნებას არის ისტორიულ პროცესებში სომეხ ქალკედონიტთა როლისა და მნიშვნელობის უსაზღვროდ გაზვიადება. რამდენადაც ეს არგუმენტი სომხურ ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა შემთხვევებსა და ვითარებაში საკმაოდ ფართოდ გამოიყენება, მოგვიხდება მასზე საგანგებოდ შეჩერება.

1905 წ. „Византийский Временник“-ის XII ტომში დაიბეჭდა ნიკო მარის წერილი „Аркауи монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах“, რომლის შექმნასაც ბიძგი მისცა იმავე ორგანოში ცოტა უფრო ადრე ლუი პტის მიერ პეტრიწონის ტიპიკონის ბუქარესტის ბერძნული რედაქციის ტექსტის გამოქვეყნებამ. ნ. მარის ყურადღება მიიპყრო ტექსტის იმ ადგილმა, სადაც აღნიშნული იყო, რომ „წინამდებარე ტიპიკონი დაიწერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად... ხელმოწერილია...“

სათნო გრიგორის და დასავლეთის დიდი დომესტიკოსის ბაკურიანის მიერ, სომხური ასოებით... დაიწერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად იმიტომ, რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა; ამიტომ საჭიროა ეს ტიპიკონი შესრულებული იყოს ქართულადაც და სომხურადაც³⁰. ტიპიკონის ქართული რედაქცია ამ დროისათვის ჯერ კიდევ არ იყო მიკვლეული, რის გამოც ნ. მარს, გასაგებია, უფრო ღრმა და სრული ანალიზის საშუალება არ ჰქონდა. სომეხ ქალკედონიანთა ისტორიულ სვე-ბედზე დაფიქრებულ მეცნიერზე, აშკარაა, რომ ბერძნული რედაქციის ამ ცნობამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა, რამდენადაც ეს ერთგვარად ამართლებდა და თითქოს საყრდენსაც აძლევდა მის ნაჩქარევ კონცეფციას სომეხ ქალკედონიტთა წარსულზე, რომლის თანახმადაც IX საუკუნიდან სომხეთის ანტიქალკედონიანური ეკლესიის ნაციონალიზაციას სომეხი ქალკედონიანების დენაციონალიზაცია მოჰყვა, რამაც სომეხ ხალხს როგორც რიცხოვრივად, ისე მორალურად, დიდი ზიანი მოუტანა. შომეხი ქალკედონიანები გავლენის სფეროების მიხედვით ერწყმოდნენ ერთმორწმუნე ქართველებს, ბერძნებს და სირიელებს. ამ დენაციონალიზაციის პროცესის წყალობით იყო, რომ საქართველო გამდიდრდა ტაოსა და კლარჯეთის უაღრესად მწარმოებლური, პირდაპირ ბრწყინვალე კულტურული შემოქმედებითი უნარით დაჯილდოებული ოლქებით³¹. აქტების გაუთვალისწინებლობითა და ცალმხრივად წარმართული მსჯელობით

ნ. მარი ისტორიული სინამდვილისათვის სრულიად შეუფერებელ ეთნო პოლიტიკურ სურათს გვიხატავს, რომლის მიხედვითაც ტაო-კლარჯეთის ქართული სამეფო-სამთავროები სომეხი ქალკედონიანების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნი იყო. იგი იმდენად გაიტაცა სომეხ ქალკედონიტთა მის მიერ შექმნილმა კონსტრუქციამ, რომ წინააღმდეგობებით მოცული ტექსტის (დაიწერა ბერძნულად, ქართულად და სომხურად იმიტომ, რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა) ცნობები თავისი კონცეფციის თუმცა მცირე, მაგრამ ნიშანდობლივ მონაცემად მიიჩნია.

ამგვარი დამოკიდებულების განვითარებას ხელს უწყობდა, აგრეთვე, ანა კომნინისა და პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის ურთიერთსაპირისპირო ჩვენებების შეთანხმების სურვილიც, რის გამოც, ჩანს, გაუგებრობაზე აგებული სულ რამდენიმე არგუმენტი საკმარისი აღმოჩნდა, რათა მას ვრცელი მსჯელობა გაემართა და მთელი თეორია შეექმნა სომეხ ქალკედონიტთა ეროვნული შეგნებისა და მათი მსოფლმხედველობითი წარმოდგენების ურთიერთდამოკიდებულების თაობაზე.

საკუთარი თეორიის ტყვეობაში მყოფმა მეცნიერმა ძველის ხსენებულ ცნობებს მისთვის შესაფერისი ახსნა მოუძებნა: რადგან ტიპიკონი ოფიციალურ ბერძნულთან ერთად ქართულად და სომხურადაც ყოფილა შესრულებული, ჩანს, ქართველებთან ერთად მონასტერში სომხებიც

საკმაოდ ყოფილან, რა თქმა უნდა, ქალკედონიტები, რომლებიც ამ ნიშნით ქართველებად არიან წოდებულნი. ტიპიკონის მოთხოვნას „ქართული წერა-კითხვისა და ენის ცოდნაზე“ ისინი, ცხადია, აკმაყოფილებდნენ, მაგრამ უფრო ძლიერნი იყვნენ სომხურ მწიგნობრობაში. ამგვარი მოვლენის დასტურად ნ. მარს მიაჩნდა ცნობა მონასტრის დამაარსებლის მიერ ბერძნულ

ოფიციალურ ტექსტზე სომხურად ხელისმწერა. ხოლო გრიგოლ ბაკურიანის ძის სრულიად გასაგებ და ნათელ განცხადებას მის ქართულ წარმომავლობაზე იმით ხსნიდა, რომ, თითქოს, გრიგოლის ენაზე სიტყვა ქართველს წმინდა კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდაო და მისი წარმოდგენით ყველა სომეხი ქალკედონიტი არის ქართველი წმინდა სისხლის ქართველის თანასწორადო. სომეხი ქალკედონიტი თავს ქართველად იმიტომაც გრძნობდა, რომ წარმოშობით ის ტაო-კლარჯეთიდან იყო, ოდესღაც სომხური, მაგრამ XI საუკუნისათვის უკვე მთლიანად გაქართველებული რაიონიდან. ვინ იყვნენ ამ ქვეყნის აბორიგენები მოცემულ მომენტში მკვლევარს რატომღაც არ აინტერესებს, თუმცა კი მაინც აღნიშნავს, რომ ეს უნდა ყოფილიყო რომელიღაც ლაზური ან მეგრული ტომი და იქვე განმარტავს: ლაზები და მეგრელები ქართველთა მოძმეები არიანო.

VII ს. ამ ქვეყანას სომხური სახე ჰქონდა და აქ სომხური ქალკედონიტობა იფურჩქნებოდაო, ამავე პერიოდს განეკუთვნება სომხური მონასტრის იშხანის აყვავებაც, რომლის რესტავრირება VIII-IX სს. იჯნაზე მოახდინა წმინდა საბამ მხოლოდ უკვე ქართული მონასტრის სახით.

დაობლებულ სომხურ ნაგებობებზე, რომელთაც ჯერ კიდევ შეინარჩუნეს სომხური სახელები იშხანი, შატბერდი, მიჯნაძორი და სხვ. ამკვიდრდნენ ქართველი ბერ-მონაზვნები. ამ ეპოქაში IX-დან და თვით X ს.ც კი ქართველი ბერ-მონაზვნობა გარშემორტყმული იყო ერთმორწმუნე, მაგრამ უცხოტომელი სომხური მოსახლეობით. და ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად, თავის უფლებას ამ ქვეყნისათვის ქართული ეწოდებინათ ამყარებდნენ იმაზე, რომ ეკლესიებში ღვთისმსახურება ქართულ ენაზე წარმოებდა. ქალკედონიტი სომეხები ამით თანდათან ქართველდებოდნენ. 1083 წ., როცა პეტრიწონის მონასტერყ ეფუძნებოდა, ტაო-კლარჯეთის სომეხი ქალკედონიტები თავს უკვე ნამდვილ ქართველებად მიიჩნევდნენ და მათ ქართულ მეტყველებას, ბუნებრივია, ადგილობრივი სომხური სიტყვებიც უნდა შეეწოვა. ასევე სიტყვათა რიცხვს, რომელთაც ქართულ ენაში მოქალაქეობრივი უფლება მოიპოვეს, მიეკუთვნებოდა „ტანუტერი“ (გვ. 22). შემდეგ მიუთითებს რა ამ სიტყვის ხმარების სხვა შემთხვევებს, ასკენის, რომ ამ სიტყვამ ტაო-კლარჯეთის ქართულ ენაში მოიპოვა მოქალაქეობრივი უფლება. უმთავრესად ამიტომ, განმარტავს ნ. მარი, ვბედავ ამჟამად ვამტკიცო, რომ გრიგოლ ბაკურიანი, პეტრიწონის ქართულ მონასტრის დამაარსებელი იყო ტაო-კლარჯეთის გაქართველებული სომეხი ქალკედონიტების წრიდან. სტატიის ბოლოს ნ. მარი აკეთებს მეტად საყურადღებო შენიშვნას: იგი განმარტავს, რომ არ მიიჩნევს წარმოდგენილ თვალსაზრისს ბოლომდე და ყოველთვის დამტკიცებულად და მისი მიზანი იყო სპეციალისტთა ყურადღება მიეპყრო სომხური ქალკედონიტობის შესწავლის მაღალ კულტურულ-ისტორიულ ინტერესზე და ყველა იმაზე, რაც ხელს უწყობს ან შეიძლება ხელი შეუწყოს მის გაშუქებას³². ამ შენიშვნის შემდეგ მაინც, ვფიქრობ, სრულიად აშკარაა, რომ ნ. მარს თავისი თვალსაზრისი სომხურ ქალკედონიტობაზე მეცნიერულ ჰიპოთეზად მიიჩნდა და არა საბოლოოდ დამტკიცებულ უტყუარ ჭეშმარიტებად.

მართლაც, მის მსჯელობაში გამოკვეთილი წინააღმდეგობები და ფაქტების ზედაპირული ანალიზი ცხადად ავლენს აღნიშნულ საკითხზე ნ. მარის განზოგადებათა ნაჩქარევ ხასიათს. დავიწყოთ თუნდაც იმით, რომ ქართული საკუთარი სახელი ბაკურიანი სომხური ფორმის (იანი) გვარად მიიღო და თავიდანვე მცდარ საფუძველზე ააგო ახალი თეორია.

ტიპიკონის ბერძნული და ქართული რედაქციების ტექსტის დასაწყისშივე სრულიად გარკვევითაა ნათქვამი, რომ ბაკურიანი გრიგოლის მამის სახელი იყო და არა მისი გვარი. ქართულში წერია: „რომელი ესე აღიწერა და დაემტკიცა ბრძანებითა ჩემ გრიგოლისითა, ნებითა ღმრთისაჲთა სევასტოსისა და დიდისა დემესტიკოსისა ყოვლისა დასავლეთისაჲთა, ძისა სანატრელისა ერისთავთა მთავრისა ბაკურიანისაჲთა“. იკვივს იმეორებს ბერძნული, რომელსაც ნ. მარიც იცნობდა: „... მონასტერში, რომელიც აღვაშენე მე გრიგოლმა ღვთის ნებით სევასტოსმა და მთელი დასავლეთის დომესტიკოსმა, ღვიძლმა შვილმა ნეტარი ბაკურიანისა, ბრწყინვალე ერისთავთ-ერისთავისა“. ტიპიკონში ბაკურიანი სხვაგანაც არის დასახელებული გრიგოლის მამად; ბერძნულში იკითხება: „დიდი ხუთშაბათის პატიოსანსა და წმინდა დღეს აღესრულოს სახსენებელი ნეტარისა და სახელოვანისა მამისა ჩუენისა ბაკურიანისა ერისთავთაერისთავისა“;

ქართულადაც იგივეა: „დღესა დიდისა ხუთშაბათისასა საქსენებელი აღესრულებოდის მამისა ჩუენისა ერისთავთ-ერისთავისა ბაკურიანისათჳს“. იგივეა გამეორებული სხვაგანაც. ბერძნული ტექსტით: „ნეტარი მამა ჩუენი ბაკურიანი“, ქართულით: „მამისა ჩემისა ბაკურიანისათჳს“. აკაკი შანიძე ამასთან დაკავშირებით, აგრეთვე, შენიშნავს, რომ ბაკურიანი ქართული ფორმაა, სომხურად კი ბაკურან ითქმოდა³³.

აშკარაა, ნ. მარი პეტრიწონის ტიპიკონის ბერძნულ რედაქციასაც ჯეროვნად არ იცნობდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში მას ეცოდინებოდა, რომ ბაკურიანი ამ ტექსტში საგვარეულო სახელი კი არ არის, არამედ პირის აღმნიშვნელია და კერძოდ გრიგოლის მამის საკუთარი სახელია, რაც არაორაზროვნად და ნათლად ნაჩვენები ტექსტის კიდევ ერთ ადგილას: „ერთ დღეს უნდა მოიხსენიებოდეს ნეტარი მამა ჩუენი ბაკურიანი წმიდა ჟამისწირვაში, ხოლო მეორე დღეს – მისი ღვიძლი ძმა ხუასროვანი, მესამე დღეს კი ამისი შვილი და ჩემი ბიძაშვილი ბაკურიანი“³⁴. უფრო მეტიც, როგორც ირკვევა, ადამიანის ეს საკუთარი სახელი ქართლის წარჩინებულთა სახელებში, საერთოდ, უცხო არც მანამდე ყოფილა. მაგალითად, ქართლის მოქცევის მატთანესათვის დართულ ე. წ. დიდ ერისთავთა სიაში VIII საუკუნისათვის მოიხსენიება ვინმე „ბაკურიანი, ძეჴ ბაღდადისი“³⁵.

ასევე, ერთობ სუსტი არგუმენტია ტაო-კლარჯეთის ეთნიკურ-კულტურული წარსულის ნ. მარისეული სურათის წარმოსადგენად ბერძნული რედაქციის ცნობაზე დამყარებული მსჯელობა ტიპიკონის სომხური რედაქციის შესაძლო არსებობასა და გრიგოლის სომხური ხელმოწერის თაობაზე, განსაკუთრებით იმ დროს, როცა ძველის დედანი მკვლევრებს საერთოდ არ მოეპოვებათ და მათ ასლებზე არიან დამოკიდებულნი.

ბერძნული რედაქციის განმარტება ტიპიკონის ტექსტის სომხურ ენაზეც შედგენის საჭიროებაზე წინააღმდეგობის შემცველია და გაუგებარი. მის შესახებ ს. ყაუხჩიშვილი მის მიერ გამოცემული ბერძნული რედაქციის კვლევიტ ნაწილში წერდა: იმ ადგილას, სადაც ბერძნულ ტექსტში ლაპარაკია ტიპიკონის დაწერის შესახებ სამს ენაზე ჩამატებული მოჩანს სიტყვა „სომხურად“ და „და სომხურადაც“. ამ აზრის სისწორეს ის ამართლებს, რომ ამ მთლიანი წინადადების შუაში არ ჩანს დასაბუთება იმისა, თუ რატომ იყო საჭირო დაეწერა „სომხურადაც“. დასაბუთებაში ნათქვამია, „რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა“ და არ ჩანს, რით არის გამოწვეული სომხურადაც ტიპიკონის დაწერის საჭიროება. რომ სიტყვა „სომხურად“ იყოს ტექსტის ორგანული ნაწილი, მაშინ უნდა წერებულყო: „იმიტომ რომ ამ მონასტრის მონაზონები ქართველები /და სომხები/ არიან და არ იციან ბერძნული კითხვა“³⁶. ქართული და ბერძნული ტექსტების შედარებისას კი ს. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავდა, რომ თავიდან ბოლომდე ისე გასდევს წესდების მთელ ტექსტს მთავარი დებულება: „ქართველნი ვართ ნათესავით“ ან „ქართველნი არიან და არ იციან ბერძნული წაკითხვა (და ეს არის არა

მარტო ქართული რედაქციის ტექსტში, არამედ ბერძნულშიც) – ისე გასდევს ეს წითელი ზოლივით, რომ ტიპიკონის ტექსტის ქართული რედაქცია შეგვიძლია მივიჩნიოთ პირველ-დენად³⁷. ქართულ რედაქციაში კი, როგორც აღინიშნა, ცნობა სომხური რედაქციის არსებობისა და გრიგოლის მიერ სომხური ასოებით ხელმოწერაზე არ მოიპოვება.

დამაჯერებლობასაა მოკლებული, აგრეთვე, ნ. მარის მტკიცება, თითქოს, მონასტერში ქალკედონიტი სომხებიც იყვნენ, რომლებიც წესდების სომხურ ტექსტს საჭიროებდნენ. თუ ასეთ აზრს დაუშვებთ, მაშინ ირღვევა წესდების მოთხოვნა ქართული წერა-კითხვისა და ენის ცოდნაზე, ხოლო თუ ზოგიერთებს, რომლებიც ქართულს უკვე ფლობდნენ, მაგრამ სომხური უფრო ემარჯვებოდათ, როგორც ამას ნ. მარი განმარტავს, მხოლოდ ამ მიზეზით სომხური ტექსტის შედგენა ნამდვილად გაუმართლებელი ჩანს. შორს რომ აღარ წავიდეთ და გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ მონასტრისათვის „დიდი ხარჯის გაღებით“ შეწირული წიგნების საკმაოდ გრძელ სიას გადავაგლოთ თვალი, იქ ვერც ერთ სომხურ წიგნს ვერ მივაგნებთ ქართული და ბერძნული წიგნების გარდა.

მონასტერში რომ ქართველების გვერდით თუნდაც მათი ერთმორწმუნე სომხები ყოფილიყვნენ, ანდა თვით გრიგოლ ბაკურიანის ძე წარმოშობით სომეხი ყოფილიყო, რომელსაც თურმე სომხური უფრო ეხერხებოდა, როგორ დავიჯეროთ, ერთი სომხური წიგნი მაინც არ დაედო მონასტრისათვის საკუთარი ხარჯით შექმნილ ბიბლიოთეკაში? აშკარაა, სომხური წიგნის მომხმარებელი პეტრიწონის მონასტერში არავინ იყო და არც არავინ ელოდა, რომ მომავალში

მანც ასეთი საჭიროება გაჩენილიყო, რადგანაც წესდება ქართველის გარდა, უცხო წარმომავლობის მონაზუნების მოსვლას პრინციპულად გამორიცხავდა.

გრიგოლ ბაკურიანის ძის წარმომავლობისა თუ ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის განსაზღვრისათვის ძალზე ძნელია არგუმენტის მნიშვნელობა მიენიჭოს ძველში მოხსენიებულ სომხურ სიტყვა „ტანუტერს“, რის საშუალებითაც, აგრეთვე, ცდილობს ნ. მარი მის მიერვე დასმული პრობლემის გადაჭრას. ჯერ ერთი, როგორც ეს აკაკი შანიძემ დოკუმენტურად დაადასტურა პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის ბერძნულ ტექსტში ნახმარი „ტანუტერი“ უადგილოა, რამდენადაც ის მეკუჭნავის მაგიერადაა გამოყენებული მაშინ, როდესაც ამ სომხურ სიტყვას ქართულში და სომხურშიც ხელისუფალის მნიშვნელობა აქვს. ცხადია, პირვანდელი ტექსტი გადაკეთებულია და იქ არსებული მეკუჭნავის აღსანიშნავი კვლარი თუ ოსტივანი ქართულში ხმარებული სომხური სიტყვითაა შეცვლილი შინაარსის დამახინჯების ხარჯზე. ასე რომ, სიტყვა „ტანუტერი“, რომელსაც ნ. მარი ასე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, ტიპიკონის ტექსტებში, თავდაპირველად საერთოდ, არც ყოფილა. რაც შეეხება ქართულ ენაში სომხური სიტყვების გამოყენებას, ისევე როგორც ქართული სიტყვებისა სომხურში, განსაკუთრებით ცალკეული შემთხვევებისას, მხარის ეთნიკური სახის წარმოსაჩინად არ შეიძლება დიდი მნიშვნელობა მიენიჭოს, რადგანაც ასეთი ვითარება მეზობელთა ხანგრძლივი ურთიერთობისა და ენობრივი კონ ტაქტების სრულიად ბუნებრივი შედეგია. სათანადო მაგალითები საკმაოდ ბევრია და სპეციალისტებისათვის კარგად ცნობილი. მოვიყვანო რამდენიმე მათგანს. ა. შანიძე ასახელებს მეგრულ-ლაზური სიტყვების დამკვიდრების შემთხვევებს სომხურში, რომელთაგან განსაკუთრებით გამოიყოფს სიტყვა ჭანჯს (ბუზი), რომელიც უძველეს სომხურ ტექსტებში გვხვდება. ასევე ძველია ლაზური ჯინჯ ძირიდან ნაწარმოები სიტყვები სომხურში³⁸. სომხეთში და საერთოდ ამიერკავკასიის ხალხთა ენებში სპეციალისტები ქართულიდან შესულად თვლიან სამეურნეო დანიშნულების ისეთ უძველეს ტერმინებს, როგორიცაა თოხი, ბარი, ოხხარი და სხვ. ასე რომ, სომხეთის მეზობელ ტაო-კლარჯეთში ზოგიერთი სომხური ტერმინის, მათ შორის „ტანუტერის“ ხმარება განსაკუთრებული მნიშვნელობის მოვლენად ვერ ჩაითვლება.

ერთადერთი პირდაპირი ცნობა, რომელიც გრიგოლ ბაკურიანის ძეს სომხურ წარმომავლობას მიაწერს ანა კომნენეს „ალექსიადა“-დან იღებს სათავეს. ანას თქმით, გრიგოლ ბაკურიანის ძე „წარმოშობით სომხის წარჩინებული გვარისა იყო“. იმპერატორის ქალიშვილის ამ ცნობას გადაჭრით ეწინააღმდეგებიან ბერძნულ-ბიზანტიური, სომხური და, ცხადია, ქართული საისტორიო წყაროები, რომელთა მიხედვით გრიგოლ ბაკურიანის ძე წარმოშობით იყო „იბერთა ბრწყინვალე გვარიდან“. როგორც ვხედავთ, ისტორიული წყაროები ადამიანის წარმომავლობას გვარ-ტომისადმი მისი კუთვნილებით განსაზღვრავს. მიუხედავად ამისა, ნ. მარს მისაღებად და უნაკლოდ მხოლოდ ანა კომნენეს ცნობა მიაჩნია, სხვა დანარჩენის ანალოგიური პრინციპით გადმოცემულ ცნობას კი სარწმუნოებრივ მომენტს უკავშირებს და კულტურულ მნიშვნელობას მიაწერს. ასე რომ, სარწმუნოებისა და ეროვნების ურთიერთშესაბამისობის მის მიერვე გაცხადებულ პრინციპს, რასაც საფუძვლად უდებს ტაო-კლარჯეთის ეთნიკურ-კულტურული სახის განსაზღვრას, თვითონვე ყოველთვის არ იცავს. თუ ერთ შემთხვევაში, კერძოდ სომეხთა შეგნების სიმყარის საჩვენებლად, სარწმუნოება ვერ შლიდა ეროვნებას, სხვა შემთხვევაში კი, როცა ქართული ტაოკლარჯეთი სომხურად უნდა მოენათლა, სარწმუნოება შლის ეროვნებას. რატომ არის, რომ პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის „ქართველს“ კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა, ანა კომნენეს კი არა? ამ კითხვაზე პასუხს ნ. მარი არ იძლევა. მარტო სარწმუნოება რომ ვერ წაშლიდა ეროვნებას, ამას თვით ნ. მარის მიერ მოყვანილი მაგალითებიც მოწმობენ, რომელთა მიხედვით ბერძნულ ეკლესიაში, ბერძნულ ენაზე მლოცველი და მწირველ-მგალობელი მართლმადიდებელი სომხები, მარის თეორიის საწინააღმდეგოდ, ბერძნებად და რომაელებად კი არ იწოდებიან, არამედ სომეხებად, რასაც ეჭვმიუტანებლად ადასტურებენ ამოტიფრული წარწერები, მაგალითად „СМѢНЯЮСЬ РСЕВЪФЕСОС“ და სხვ.³⁹ ანა კომნენე, რა თქმა უნდა, ცდება, როცა გრიგოლ ბაკურიანის ძეს სომხად მიიჩნევს. იგი ცდებოდა ისევე, როგორც არაერთი ბერძენი ავტორი შემცდარა ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველებისა და სომხების ეროვნული კუთვნილების საკითხში. თუ როგორ და რა პირობებში უნდა მოსვლოდა შეცდომა იმპერატორის ქალიშვილს, საინტერესო დაკვირვებას წარმოგვიდგენს ა. ბოგვერადე: ანა სულ სამი წლისა იყო, როცა გრიგოლი დაიდუპა, ხოლო „ალექსიადა“ სიბერეში დაუწერია. ანამ ის კი იცოდა, რომ ეს

კაცი „აღმოსავლელი“ იყო და სომხეთში დიდხანს ნამსახური და რა გასაკვირველია ამის მერე, თუ სომხადვე ჩათვალა.

ანას ის რომ სცოდნოდა, გრიგოლ ბაკურიანის ძეს თავის ბრწყინვალე ქართული წარმოშობით თავი მოჰქონდა, რომ ქართულ საქმეს ის ბიზანტიაშიც არ ივიწყებდა (ათონის ქართველთა მონასტერზე მზრუნველობა, პეტრიწონის ქართული მონასტრის დაარსება), რომ „ტომით ქართველად“ მიაჩნდა ეს კაცი თვით ანას თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსსაც (მათეოს ურჰაეცის), განა ორიოდე სიტყვით იტყოდა, სომეხი იყო და ამის მიზეზს სათანადოდ არ განმარტავდა? ანას ის მაინც რომ სცოდნოდა, რომ გრიგოლი ტაოს ერისთავთერისთავის ბაკურიანის შვილი იყო, იმ ტაოსი, რომელსაც ბიზანტიის სამეფო კარი ანამდე სამი საუკუნით ადრე უცილობლად იბერიად სცნობდა და მის მოსახლეობას იბერიელებად მიიჩნევდა (მარტო კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულება რად ღირს), ასე ერთი კალმის მოსმით გრიგოლ ბაკურიანის ძეს სომხად გამოაცხადებდა? რა საკვირველია არა.40 როგორც ვხედავთ, საეკლეზიალტიკო საბუთიანობის საფუძველზე მიღებული ურთიერთგამომრიცხველი დასკვნების მთელი წყება ნათლად წარმოაჩენს ნ. მარის მსჯელობის წინააღმდეგობრივ ხასიათს. მის მიერ დახატული IX-XI სს. ტაო-კლარჯეთის ეთნოკულტურული სურათი არა მარტო დაუჯერებელია, არამედ, ზოგჯერ კურიოზულ შეფერილობასაც იღებს.

ნ. მარი რომ გვარწმუნებს, ქართული ტაო-კლარჯეთი თავისი ბრწყინვალე კულტურით, რომლის დომინანტი მაღალგანვითარებული ქართული ენა და ქართული მწერლობა იყო, სომეხი ქალკედონიტების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნიაო, ე. ი. იმ სომხებისა, რომელთაც ჯერ კიდევ XI ს. ბოლოს მშობლიური სომხური უფრო ემარჯვებოდათ, განა რა ძალას შეეძლო ისეთი სასწაულის მოხდენა, რომ ისინი ერთბაშად ბრწყინვალე ქართული კულტურის შემოქმედნი გამხდარიყვნენ?

თუკი ნ. მარის წარმოდგენით, XI ს. გასულს ტაო-კლარჯეთი, თუნდაც ქართველთა ერთმორწმუნე კომპაქტური სომხური მასებით ყოფილიყო დასახლებული, ნუთუ მასთან შედარებით ერთი მუჭა ქართველი ბერ-მონაზვნების მოღვაწეობას შეეძლო მთელი ქვეყნის ეთნოკულტურული სურათის ისე შეცვლა, რომ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობაც უზრუნველყო? ამგვარი აბსურდული სიტუაციის დაჯერება ხომ შეუძლებელია. და მით უფრო გასაკვირია ნ. მარისაგან ყოველგვარ საღ აზრს მოკლებული ასეთი მსჯელობა.

ნ. მარის მაღალი სამეცნიერო ავტორიტეტის გამო მისი თეორია ქართულ კულტურაში სომეხი ქალკედონიტების როლის შესახებ, ერთხანს ფართოდ გავრცელდა. განსაკუთრებული ენთუზიაზმით აიტაცეს იგი სომეხმა მკვლევრებმა, მიიჩნიეს რა სომხური გეოპოლიტიკური ამოცანების გადაჭრის ერთ-ერთ ეფექტურ საშუალებად. ალბათ, ამიტომაცაა, რომ სომხური ისტორიოგრაფია დღემდე (ე. ი. მთელი საუკუნე) შეუნელებელი ენერგიით ცდილობს უამრავი წყლულებისაგან ნ. მარის თეორიის გადარჩენას. ტიპიკონის ტექსტის ქართული ასლის აღმოჩენისა და აკ. შანიძის მიერ მისი გამოქვეყნების შემდეგ შესაძლებელი გახდა

გრიგოლ ბაკურიანის ძის პრობლემატიკასთან დაკავშირებული ყველა საკითხის გაცილებით ღრმად და სრულად შესწავლა, რამაც ნ. მარის თეორიის მოწინააღმდეგეთა რიცხვი მეცნიერთა სამყაროში შეუდარებლად გაზარდა. უცხოელ მეცნიერთა იმ რიცხვს, რომლებიც თავიდანვე იზიარებდნენ გრიგოლ ბაკურიანის ძის ქართველობას როგორც წარმოშობით, ისე სარწმუნოებით (პ. ბეზობრაზოვი, ლ. პტი, ი. ივანოვი, ა. პროტიჩი, ე. ჰონიგმანი, ვ. ლაზარევი და სხვ.), დაემატათ ა. კოსტოვი, ა. კოსტოვა, დ. კაზაროვი, გ. ცანკოვა-პეტკოვა, ი. ლუბარსკი, ა. ვასილიევი, მ. ივანოვი, გ. ოსტროგორსკი, ა. კაუდანი, ე. ბაკალოვა, მ. დერიბერი და სხვა მრავალი (მათი შრომები იხ. ლ. მენაბდის წიგნში “ძველი ქართული მწერლობის კერები“, II, თბილისი, 1980).

გარდა იმისა, რომ ქართული ტექსტი უცვლელადაა გადმოწერილი დედნიდან და კარგადაა შენახული და ამდენად, დიდი უპირატესობა აქვს ბერძნულთან შედარებით, ის იმავდროულად ქართული სალიტერატურო ენის ბრწყინვალე ძეგლიცაა. ნიშანდობლივია აგრეთვე, რომ ძეგლში აქა-იქ შემორჩენილი მედიტაციურ-ლირიკული წიადსვლები მკვლევრებს საფუძველს აძლევს ტექსტის ლიტერატურულ ავტორადაც გრიგოლ ბაკურიანის ძე მიიჩნიონ⁴¹, რაც თავისთავად სერიოზული არგუმენტია ძეგლისა და მისი ავტორის წარმომავლობისა და მასთან დაკავშირებული სხვა საკითხების გასარკვევადაც.

ტიპიკონის ქართული ტექსტის აღმოჩენის შემდეგ აკაკი შანიძე სავსებით მართებულად წერდა: გრიგოლ ბაკურიანის ძე რომ ქართველი იყო, ეს გარკვევით არის ნათქვამი ტიპიკონის დასაწყისშივე, გრიგოლმა რომ მონასტერი დააარსა ქართველთათვის, ეს არა ერთხელ არის აღნიშნული იმავე ტიპიკონში და რომ პეტრიწონის მონასტრის ბერები ქართველები იყვნენ, ესეც გარკვევით არის აღნიშნული: „მონაზონნი მონასტრისა ჩემისსანი გუარად ქართველნი არიან“. ყველა ამის შემდეგ ვისაც რა უნდა, ის ამტკიცოს, პირს ვერავის აუბამ და ქაღალდიც აიტანს⁴². მართლაცდა, აშკარა ფაქტებზე თვალის დახუჭვა და ნაძალადევი არგუმენტების მოპოვების მცდელობა, ბუნებრივია, ძნელად თუ დაიმსახურებს სხვაგვარ შეფასებას.

ნ. მარის ხსენებული თეორიის კრიტიკისაგან დაცვა, თანაც ნებისმიერი საშუალებით მისი შემაგრება, როგორც უკვე ითქვა, სომხურმა ისტორიოგრაფიამ ითავა. ამ მხრივ განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩევიან პ. მურადიანი და ვ. არუთინოვა-ფიდანია, რომლებმაც ნ. მარის შეცდომების უარსაყოფად არაერთი მოხსენება და წერილი დაბეჭდეს,

განსაკუთრებით კი ქ-მა ვიაილამ მთელი თავისი მეცნიერული ძალისხმევა, ფაქტობრივად, ამ თემას მიუძღვნა (მათ შორის ძირითადია: Арутюнова – Фидания В. А., К вопросу об „анкјрѣзко“ в „Типике“ Григория Бакуриана, Византийский временник, 1968; მისივე, Григорий Пакуриан (Бакуриан) и цели основания им монастыря в Петрицоне, – МАРР

и вопросы арменоведения, Ереван, 1968; მისივე Византийские правители фемы Иверия, Исім»с СілісіПіПіЭ ЗпбхГЫбхЭЭ»с3« 1973« 2, მისივე, „Ивер“ в византийских источниках XI в., ті μ»с Шіп»Эі№ісіЭ3« ес»ніЭ« 1973 11 მისივე, Типик Григория Пакуриана. Введ., пер. и коммент. В. А.

Арутюновой – Фидания, Ереван, 1978; მისივე, Армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи (XI в.), Ереван, 1980; მისივე, К вопросу о термине „Восток“ в конце X-XI в., Византийские очерки, Москва, 1982; და სხვები. Шбхсі№ЫиЭ д©Ш©« с3 бс тіПбхсіЭ3 §кіСЦіЭщ -3 СбхЭіс»Э »н нсіу»с»Э μі сбхГЫбхЭЭ»с3 ЭіСіпбхГЫбхЭ Сісу3 ЯбхсзБ«

дipЩі-μіЭілЗсіПіЭ СіЭ№»л« 1968« 1« მისივე, Грузинский перевод „Повествования“ Аристакеса Ластивартци, Исім»с СілісіПіПіЭ ЗпбхГЫбхЭЭ»с3« 1975« 2© მისივე, Культурная деятельность армянхалкидоитов в XI-XIII вв, Международный симпозиум по армянскому искусство, Ереван, 1978 და

სხვ.). კრიტიკისგან ნ. მარის თეორიის დასაცავად საჭირო ცნობების დეფიციტის გამო ამ ავტორებმა ისევ ნ. მარის კვალობაზე, ქართველის აღმნიშვნელი თითქმის ყველა ეთნიკური ტერმინი კონფესიური შინაარსის მატარებლად გამოაცხადეს. ამით, ეტყობა, სულ ცოტა ორი ამოცანის გადაწყვეტა სცადეს: 1. ანა კომენეს ცნობა გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტომით სომხობაზე ამის შემდეგ გამონაკლისად და ობლად აღარ უნდა აღქმულიყო და 2. სამხრეთ ტაოდან გამოსული ყველა დიდი ქართველი მოღვაწე, რომელიც საისტორიო წყაროებში ქართველად მოიხსენიება სომეხ ქალკედონელად შეიძლებოდა მონათლულიყო.

ამგვარი მანიპულაციების საწინააღმდეგოდ იძულებული ვხდებით ჩვენც მოწინააღმდეგის ხერხი გამოვიყენოთ ნ. მარის სომეხ მიმდევართაგან განსხვავებით, სომხურ ენაში ქართველისა და ქართველთა ქვეყნის აღმნიშვნელი ყველა ძირითადი ტერმინის ნამდვილი შინაარსი გავაცნოთ მკითხველს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამგვარი სამუშაოს შესრულება ცნობილმა რმენოლოგმა ელ. ცაგარეიშვილმა იტვირთა. ისი გამოკვლევები §н»с3і « н»с3іу3 -ის მნიშვნელობისათვის სომხურ წერილობით ძეგლებში⁴³ და „ქართველისა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელი ტერმინები სომხურ წერილობით წყაროებში⁴⁴ ზედმიწევნით გამოირჩევა მეცნიერული კეთილსინდისიერებითა და განსაკუთრებული კორექტულობით. მასალა ამოკრებილი და გაანალიზებულია შუა საუკუნეების სომეხ ავტორთა თხზულებებიდან, მოგსეს ხორენაცოდან დაწყებული (V ს.) და XVIII ს. ავტორებით ესაია ჰასან ჯალალიანცი, აბრაამ კრეტაციით და სხვებით დამთავრებული. ამდენად, ქ-ნი ელენე თვალწინ გვიშლის დასახელებულ სომხურ ტერმინთა შინაარსში შესაძლებელ ყველა ცვლილებათა დინამიკას შუა საუკუნეთა მთელ სივრცეზე.

ძველ სომხურ წერილობით ძეგლებში „ქართველის“ აღსანიშნავად (ისევე როგორც სხვა ეთნოსების აღნიშვნისას), ჩვეულებრივ, რამდენიმე ტერმინი გვხვდება §н3сщ « §нсіу3 « იშვიათად §нсіу3 іS ix და §н»с3іу3 || н»н3іу3 © ქართველთა ქვეყანა კი იწოდება §іЯЛісС нсіу « §»сП3с мсіу « §м3сщ « §нсіу пбхЭ « §мсілпіЭ . იშვიათად გვხვდება §н»с3і || н»н3і « §м»с3іухбу іЯЛісС და სხვა. ქართველთა წარმომავლობისა და მათი ადგილსაცხოვრისის აღმნიშვნელი ამ ტერმინების

დასადასტურებლად ელ. ცაგარეიშვილის მიერ მოყვანილი უამრავი საილუსტრაციო მასალა როგორც ადრინდელი, ისე მოგვიანო ხანის სომხური წერილობითი ძეგლებიდან სრულ ნდობას იმსახურებს და მათ მართებულებაში ეჭვის შესატანად იოტის ოდენა ადგილიც არ რჩება. სომხურ წერილობით ძეგლებში ამ საკითხზე არსებული გამოკვეთილად ერთმნიშვნელოვანი უხვი მასალის არსებობის მიუხედავად, პ. მურადიანი საკამათოდ ხდის ქართველთა აღმნიშვნელი სომხური ტერმინის „ვერიაციქ“-ის და ქართველთა ქვეყნის „ვერია“-ს მნიშვნელობას. არისტაკეს ლასტივერტცის თხზულების ქართული თარგმანის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით დაწერილ რეცენზიაში პ. მურადიანი საყვედურობს ელ. ცაგარეიშვილს სომხური ტექსტის „ვერიაციქ“-ის ქართველებად თარგმნის გამო. მისი აზრით, ძეგლის ავტორი ქართველის ეთნიკური ცნების გადმოსაცემად თანამიმდევრულად იყენებს ტერმინ „ვრაცი“-ს, ამიტომ ტერმინები „ვერიაცი“ და „ვრაცი“ რეალურად იდენტურნი არ არიანო. ტერმინების „ვერიაციქ“ – „ვერიაცვოც“, განაგრძობს პ. მურადიანი, ფუძეა ვერია ანუ ქვეყანა ვერია. ა. ლასტივერტცის მიერ აღწერილი მოვლენები კი ვითარდებოდა იმ ტერიტორიაზე, რომელიც დავიტ კურაპალატის სიკვდილის შემდეგ შეადგენდა ბიზანტიურ ახალ აღმინისტრაციულ ერთეულს – თემ ივერიას. ა. ლასტივერტცი კი მოგვითხრობს „აფხაზის“ ანუ გიორგი I-ის მიერ ამ თემის ტერიტორიაზე შეკრებილი ჯარის მარცხზე. ამდენად საუბარია ივერიის თემის მოსახლეობაზე – ივერიელებზე, ტერმინის ახლებურ გაგებაზე და არა ქართველებზე, რამდენადაც ქართველთა გარდა თემის მოსახლეობას შეადგენდნენ სომხებიც და ბერძნებიც. „ვერია – ეს თემა ივერიაა“⁴⁵

ჯერ ერთი, როგორც თვით პ. მურადიანისთვისაც კარგადაა ცნობილი, ლასტივერტცის თხზულების სხვა გამომცემელ-მთარგმნელებსაც, მათ შორის სომხური კრიტიკული ტექსტის გამომცემელ კარენ იუზბაშიანსაც „ვირქ“ და „ვერიაცი“ იდენტურ ეთნიკურ ტერმინებად მიაჩნია, რის გამოც ა. ლასტივერტცის ისტორიის რუსული თარგმანის გამოცემის საძიებელში განმარტავს „Грузия см. Иверия“, ხოლო „ვერიაციქ“ სხენებულ კონკრეტულ შემთხვევაში ქართველთა ეთნიკურობის აღმნიშვნელად და არა ე. წ. „იბერიის თემის“ მცხოვრებთა ზოგად მაჩვენებლად თვლის⁴⁶. ამავე ძეგლის ახალ სომხურ ენაზე თარგმნილი ტექსტის გამოცემაში ეთნიკური ტერმინი „ვერიაცი“ ქართველად არის თარგმნილი (ვრაც ზორქერ – ქართველთა ჯარები), მასზე დართულ კომენტარში კი განმარტებულია, რომ სომხურ მწერლობაში საქართველოს ეწოდება არა მხოლოდ „ვირქ“, არამედ აგრეთვე „ვერია“, „ივერია“, ხოლო ქართველებს – „ივერაციქ“, „ვერიაციქ“. ა. ლასტივერტცი წერს: „ვირქ“, „ვრაც“, აქ კი „ვერიაცვოც“⁴⁷.

ამ ჩვენებათა საწინააღმდეგოდ პ. მურადიანს რა ახალი მასალა ეგულება არსაიდან ჩანს, ქართველების სინონიმური ტერმინებით მოხსენიება კი არ არის უჩვეულო სომხური წყაროებისათვის. ქართველების მსგავსად ისინი სხვა ხალხებსაც რამდენიმე სინონიმური ტერმინით იხსენიებენ.

მაგალითად, თვით „სომხების აღსანიშნავად იყენებენ „ჰაიკა ზავაკ“, „ჰაიკა ტოჰმ“, „ჰაი აზგავ“, ბერძნებისა „ჰორომ აზგ“, „აზგავ ჟონ“ და სხვ. ამიტომ „ვერიაცი“ არისტაკეს ლასტივერტცისთან, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, ნიშნავს „ქართველს“ და არა „იბერიის თემის“ მცხოვრებს. აღნიშნულის ნათელსაყოფად ელ. ცაგარეიშვილს მოჰყავს მთელი რიგი ამონაწერები წერილობითი წყაროებიდან, რომლებიც ერთმნიშვნელოვნად ადასტურებს პ. მურადიანის მიერ დასახელებული გიორგი I-ის ჯარის ქართულობას. ქართულ წყაროებში ეს ჯარი „სპანი ქართველთად“ იწოდება, ხოლო სომხურში – „ზორქ ვერიაცვოც“ ან „ზორქ ვრაც“, ე. ი. ქართველთა ჯარები. ამასთან გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სომხურ წყაროებში, რომლებშიც XI ს. პირველი ნახევრის ამბებია აღწერილი, გარკვევითაა ერთმანეთისაგან გამიჯნული, ვთქვათ, „სომეხთა ჯარი“, „ქართველთა ჯარი“ ან ერთად არის ნახსენები „ჯარი სომეხთა და ქართველთა“, „ჯარი ბერძენთა, სომეხთა და ქართველთა“. ცხადია, ა. ლასტივერტცისთან მოხსენიებული „ვერიაცი“ კონკრეტული მნიშვნელობისაა, ეთნიკურ ტერმინს წარმოადგენს და „ვერიაცვოც ზორქ“ იგივეა, რაც სხვა სომხურ წყაროთა „ზორქ ვრაც“, არაბული წყაროს „აფხაზთა ლაშქარი“, ბერძნული წყაროს „აბაზგების ჯარი“, ქართულ წყაროთა „სპანი ქართველთა“, ე. ი. გიორგი I-ის ჯარი. ასე რომ, „ვერია“ ფუძიანი ტერმინების, კერძოდ კი ტერმინ „ვერიაცის“ მურადიანისეულ „ახლებურ“ გაგებაზე მსჯელობა სრულიად უადგილო და უსაფუძვლოა. ნიშანდობლივია, რომ ჯერ კიდევ VIII ს. სომეხმა ისტორიკოსმა ლევონდმა კარგად იცოდა „ვერია“ ფუძიანი სიტყვების მნიშვნელობა, რომლისთვისაც „ი ვერია“ იყო „ვირქ“-ი ანუ ქართლი⁴⁸.

პ. მურადიანის კვალს გაჰყვა და შემდგომ გააფართოვა თავისი წინამორბედის „ახლებური“ გაგება ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანმა. 1978 წ. ერევანში მის მიერ გამოცემულ გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონის ბერძნულიდან ნათარგმნ რუსულ ტექსტში ყველგან შეინარჩუნა და უთარგმნელი დატოვა ქართველის აღმნიშვნელი ბერძნული სახელი „ივირ“-ი, რითაც, ცხადია, შეეცადა ამ სიტყვაში, მისი ნამდვილი მნიშვნელობის „ქართველის“ ნაცვლად, გაქართველების გზაზე დამდგარი სომეხი ქალკედონელის შინაარსი ჩაედო, როგორც ამას თავის რეცენზიაში შენიშნავდა აკაკი შანიძე. ქართველი მეცნიერის გაკვირვებას ისიც იწვევდა, რომ სიტყვა „ივირ“-იდან ნაწარმოებ ბერძნულ ზედსართავ სახელს თარგმნიდა „ქართულის“ მეშვეობით, როცა საქმე ეხებოდა წიგნებს ან წერას. მაგალითად, ქართული წერა-კითხვის მცოდნე ბერები, ქართული ოთხთავი და სხვა⁴⁹. ამგვარი ორგვარი დამოკიდებულება სიტყვა „ივირ“-თან ანუ ორმაგი სტანდარტით მიდგომა საკვლევი ობიექტისადმი, ვფიქრობ, მთლიანად ამუღავნებს ავტორის წინასწარგანზრახულ მიზნებს, რომლისთვისაც ობიექტური მეცნიერული კვლევა, უბრალოდ, მიზანშეუწონელი ხდება.

ქართველის აღმნიშვნელი სომხური წყაროების ტერმინ „ვრაცი აზგავ“-ის (გვარად ქართველი) მიმართაც მსგავსი დამოკიდებულებაა გაბატონებული, ხსენებულ ავტორებთან ერთად, თითქმის მთელ სომხურ ისტორიოგრაფიაში, რომელთა მტკიცებით, ეს ტერმინი („აზგავ“ – გვარი, ტომი, ნათესავი) ნიშნავს არა წარმოშობით ქართველს, არამედ სომეხ ქალკედონელს. სომხური წერილობითი ძეგლების მონაცემთა უმარტებულო ანალიზითა და ინტერპრეტაციით ხსენებულ ავტორებს შესაძლებლად ესახებათ „ვრაცი აზგავ“-ითაც მოხსენიებულ ქართველ მოღვაწეთა – იოანე თორნიკესა და მისი ნათესავების, გრიგოლ ბაკურიანის ძის, ლიპარტის, რატის და ზვიადის, ზაქარია ვალაშკერტელისა და სხვათა ეთნიკური წარმომავლობის წაშლა, მასთან ერთად კი ათონისა და პეტრიწონის ქართული მონასტრების ისტორიის, ტაო-კლარჯეთის, ზემო და ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიის, ამ მხარეთა ეთნიკური შემადგენლობისა და პოლიტიკური ვითარების მათთვის სასურველად გადაკეთება და სხვ. მაშინ როდესაც „აზგ“-ით სარწმუნობისა, ხოლო ეთნიკური ტერმინით „ვრაცი აზგავ“-ით (ტომით, გვარად, ნათესავით ქართველი) სომეხ ქალკედონელთა აღნიშვნის შემთხვევებში სომხურ წერილობით წყაროებში საერთოდ არ დასტურდება. შუა საუკუნეების სომეხ ისტორიკოსთა შრომებში დადასტურებული ხსენებული ტერმინები და მათი სინონიმების შემცველი სიტყვები ყოველთვის ამა თუ იმ პიროვნების წარმომავლობაზე, ნაციონალობაზე მიუთითებს და არასდროს არ ნიშნავს ქალკედონური აღმსარებლობის მიმდევარ სომეხს.

ხსენებულ სომეხ ავტორთა მტკიცებულებათა საწინააღმდეგოდ, ეთნიკური ტერმინით სარწმუნოების აღნიშვნის საჭიროება არც ადრეულ პერიოდში და არც შემდეგ სომხურ წერილობით ძეგლებში არ შექმნილა.

იშვიათ გამონაკლისს წარმოადგენს ეთნიკური ტერმინი „ვრაცი“ (ქართველი), რომელიც გვიანდელ ხანაში ზოგჯერ ქართული კულტურის ადამიანის აღსანიშნავადაც გამოიყენებოდა ცალკეული ავტორების მიერ.

ეთნიკურობის აღმნიშვნელი ტერმინები სომხურ წყაროებში მკაფიოდაა გამიჯნული სარწმუნოების გამომხატველი ტერმინებისაგან. ამ უკანასკნელთა აღსანიშნავად გამოყენებულია სპეციალური ტერმინები: „კრონქ“ (რჯული), „ჰავატ“ (სარწმუნოება), „უხტ“ (აღთქმა), „ავანდუთიფნ“ (აღმსარებლობა) და სხვა. ქალკედონური აღმსარებლობის და თვით ქალკედონელის აღსანიშნავადაც სპეციალური ტერმინებია დაცული სომხურ წერილობით ძეგლებში: „ქალკედონი ჰავატ“ – ქალკედონის აღმსარებლობა, „ერკაბნაკ“ – ორბუნებიანი, „ქალკედონიკ“ – ქალკედონელი და სხვები. აგრეთვე „კრონქ ვრაც“ – ქართველთა რჯული.

აშკარაა, რომ რელიგიურ-კონფესიონალური ტერმინების სიმრავლისას სარწმუნოების მნიშვნელობით ეთნიკური ტერმინების გამოყენების საჭიროება არც არსებობდა⁵⁰. ამიტომ ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის, პ. მურადიანისა და სხვათა მიერ ეთნიკური ტერმინის „ვრაცი აზგავ“-ისთვის კონფესიური მნიშვნელობის მინიჭების ცდები სხვა არაფერია, თუ არა ფაქტებზე წინასწარგანზრახული აშკარა ძალადობა.

განსაკუთრებული ყურადღება ტერმინ „ვრაცი აზგავ“-ის მიმართ, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ არის. ის დიდი სიზუსტით გამოსცემს ამ ტერმინით დასახელებული პირის ეთნიკურ არმომავლობას, რის გამოც სომხური ტერმინების შინაარსში კარგად გათვითცნობიერებული

მათეოს ურპაეცის მიერ გრიგოლ ბაკურიანის ძის წარმომავლობის ამ სიტყვით აღნიშვნა ყოველგვარ მნიშვნელობას უკარგავს ანა კომნენეს ცნობას იმპერიის დიდმოხელის ეროვნულ კუთვნილებაზე. ეს კი არა მარტო ეწინააღმდეგება სომხურ ქალკედონიზმზე ნ. მარისა და მისი თეორიის მხურვალე დამცველების პოზიციას, არამედ მთლიანად აცლის საფუძველს მათ მტკიცებულებებს IX-XI სს. ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე. განვიხილოთ მრავალთავან რამდენიმე მაგალითი. ვ. არუთინოვა-ფიდანთან მოჰყავს მათეოს ურპაეცის ცნობა ბაგრატ ვხაკისა (ე. ი. ვიხიკელის) და გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ სელჩუკთა შემოტევისაგან ანისის დაცვის თაობაზე და ყურადღებას ამახვილებს სომეხი მემკვიდრის თხზულების ტექსტის იმ ნაწილზე, სადაც ნათქვამია, რომ ურჯულო რომაელი თავადები (იმაჲთჳ ჰრქნიჲთჳ ცნჳიჲდჳ), რომლებიც იმპერატორმა სომეხი ქვეყნის დასაცავად დააყენა: ბაგრატი, სმბატის მამა და გრიგოლი ბაკურიანის ვაჟი, ქართული გვარისა („ვრაცი აზგავ“) – დაიწყეს გამაგრება ზედა და ქვედა ციტადელში... მოქალაქეებმა შეამჩნიეს რა, თუ სარწმუნოებიდან განმდგარი დამცველები (სიმონიქიცი ეიცეიჲი) თვით როგორ გამაგრდნენ, მიატოვეს კედლები და გაიქცნენ⁵¹. ვ. არუთინოვა-ფიდანთან განმარტებით, მათეოს ურპაეცი ანისის დამცველებს ძრახავს არა როგორც უნიჭო მხედართმთავრებს, არამედ როგორც „ურჯულოებს“, როგორც სხვა სარწმუნოების და სხვა წარმომავლობის ადამიანებსაც. ამასთან სულ მცირე ნაწილში სამჯერ ხასიათდებიან ამგვარად: უკეთური რომაელი თავადები, ბაგრატი სმბატის მამა და გრიგორი ბაკურიანის ვაჟი – ქართული მოდგმისანი, სარწმუნოებიდან განმდგარი ციხის დამცველები. სამივე ეპითეტი „უკეთური, ქართული მოდგმის, სარწმუნოებიდან გამდგარი“, განაგრძობს ქ-ნი ვიიდა, ერთი რიგის განსაზღვრებებია და ორივე თავადს ერთნაირად ეკუთვნის. Iქვე შენიშნავს, რომ ზოგი მკვლევარი, კერძოდ ა. შანიძე „ვრაცი აზგავ“-ს (ე. ი. გვართ, ტომით ქართველი) მხოლოდ გრიგორს აკუთვნებს. აგრამ ეს ვარაუდი იმსხვრევა გამოთქმა „სარწმუნოებიდან განმდგარი“-ზე, რომელიც მრავლობით რიცხვშია მოცემული, რაც იმას ნიშნავს, რომ გრიგორიცა და ბაგრატიც ორივე სარწმუნოებიდან განდგომილები არიან⁵². შემდეგ კი განაგრძობს: გრიგორიცა და ბაგრატიც სომეხი ისტორიკოსის თვალში მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება მიჩნეულიყვნენ სარწმუნოებიდან განმდგარად, თუკი ისინი სომეხი იქნებოდნენ და საკუთარი სარწმუნოებიდან „გადახვევით“ სხვას რომელიდაცას მიიღებდნენ. ეპითეტი „ჩიხიჲ“ (ქართველი) მიუთითებს, ალბათ, იმაზე, რომ მათ მიერ მიღებული სარწმუნოება ქართული ქალკედონელობა იყო⁵³.

სომეხი მკვლევარი, რა თქმა უნდა, თვალთმაქცობს. იმისათვის, რომ ეთნიკური ტერმინი „ვრაცი აზგავ“ (გვართ, ტომით ქართველი) კონფესიურ ტერმინად მოაჩვენოს მკითხველს, მოყვანილ ტერმინს ეთნიკურობის მაჩვენებელი ნაწილის „აზგ“-ის გარეშე (გვარი, ტომი) წარმოგვიდგენს და გამოთქვამს ვარაუდს, რომ მოცემულ კონტექსტში, სხვა კონფესიური ტერმინების გვერდით „ვრაცი“, ე. ი. ქართველი, ამ შემთხვევაში კონფესიის, კერძოდ ქართული ქალკედონიზმის აღმნიშვნელი უნდა იყოსო. როგორც ითქვა, „ვრაცი“-ს (ქართველი) იშვიათ შემთხვევაში სომეხი ავტორები ქართული კულტურისა და შეგნების პირის აღსანიშნავად იყენებდნენ (მაგალითად, ქურთული წარმომავლობის ქართველი დიდმოხელეების ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მიმართ), ხოლო „ვრაცი აზგავ“ ყოველთვის და ყველგან მხოლოდ და მხოლოდ ტომით, წარმომავლობით ქართველის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ძველ სომეხ ისტორიკოსთა მიერ. ამიტომაც არის, რომ გრიგოლ ბაკურიანის ძის უმცროსი თანამედროვე მათეოს ურპაეცი (გარდაიცვალა 1140 წლის ახლო ხანებში), რომელიც ქართველებსა და სომეხებს კარგად არჩევდა და კონფესიურ ტერმინოლოგიაშიც შესანიშნავად ერკვეოდა, გრიგოლის ქართველობის აღსანიშნავად იყენებს უყოყმანო ეთნიკურ ტერმინს „ვრაცი აზგავ“ (ტომით, გვართ ქართველი). არ არის მართალი ქ-ნი ვიიდა, როცა გვიმტკიცებს მათეოს ურპაეცი ბაგრატსა და გრიგოლს სარწმუნოებიდან გამდგარს არ უწოდებდა, ისინი სომეხები რომ არ ყოფილიყვნენო.

საქმე ისაა, რომ VII ს. დასაწყისში ქართველთა და სომეხთა შორის მომხდარი საეკლესიო განხეთქილების შემდეგ სომხური სამღვდელეობა და მასთან ერთად სომხური საზოგადოებაც ქართველებს ჭეშმარიტი სარწმუნოებიდან და ღვთისგან განმდგარად მიიჩნევდნენ. ამის შესახებ უხტანესი X ს. წერდა: „(ქართველებმა) შეცვალეს წმინდა მამათა სჯული და დაივიწყეს ღვთაებრივი აღთქმა“⁵⁴. ამის შემდეგ საგსებით ბუნებრივია, რომ მათეოს ურპაეცის თვალში

ქართველიც სომხური სარწმუნოებიდან ისეთივე განმდგარი და ურჯულო იყო, როგორც სომეხი ქალკედონელი, ამიტომაც XII ს. სომეხი ისტორიკოსის ხსენებული ცნობა ამ მხრივ არავითარ კითხვას არ უნდა ბადებდეს. მათე მიზეზით გრიგოლ ბაკურიანის ძის ეთნიკურ წარმომავლობაზე მარჩიელობა უბრალოდ გაუგებარია. „ვრაცი აზგავ“ მხოლოდ გრიგოლ ბაკურიანის ძეს მიემართებოდა თუ ბაგრატსა და გრიგოლს ერთად, ამ შემთხვევაში, ვფიქრობ, მნიშვნელობა არცა აქვს, რადგან არც ბაგრატის სომხობაა მაინცდამაინც დამტკიცებული. ბაგრატის გვარსახელი „ვხკაცი“ (ვიხიკელი) ნაწარმოებია გეოგრაფიული სახელის სოფ. Vიხიკიდან (ოშკის მახლობლად მდებარეობდა). გეოგრაფიული სახელიდან გვარ-სახელის წარმოების წესი კი ქართულისა და სომხურისათვის საერთო მოვლენაა, ამიტომ სომეხი ისტორიკოსის მიერ ასეთი გვარ-სახელის სომხური ფორმით გადმოცემა მოულოდნელი არაა.

ცხადია, ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის მიერ დასახელებული ეთნიკური და კონფესიური ტერმინები ერთგვაროვანი შინაარსის სახელებად ვერ ჩაითვლება, მით უმეტეს, რომ სომხური ენა ნებისმიერი აზრის გამოსახატავად საჭირო ტერმინთა გაჭირვებას არ განიცდის და კონფესიური შინაარსის გადმოსაცემად ეთნიკური ტერმინის გამოყენებას არ საჭიროებს. ასეთი ვითარების საუკეთესო მაგალითები, შორს რომ აღარ წავიდეთ, უკვე მოხმობილ მათეოს ურჰაეცისაც საკმაოდ მოეპოვება.

გრიგოლ ბაკურიანის ძისგან განსხვავებით, რომლის ეთნიკურ კუთვნილებასაც მათეოს ურჰაეცი „ვრაცი აზგავ“-ით აღნიშნავს, ნამდვილად სომეხი ქალკედონელის, ანტიოქიის თემის ბიზანტიელი გამგებლის (1078-1084) ფილარტოს ვარაუხუნის ეთნიკურ წარმომავლობასა და კონფესიურ კუთვნილებას მათთვის შესაფერისი და არაორაზროვანი სიტყვებით გადმოგვცემს. იგი წერს: ფილარტი მამითაც და დეითაც სომეხი იყო, კონფესიით კი რჯული ჰორომთა ПсыѠ СнѠЩѠу ჰქონდა, ე. ი. ბერძნული სარწმუნოებისა იყო⁵⁵. ამგვარი მასალის ფონზე „ვრაცი აზგავ“-ის კონფესიურ ტერმინად მონათვლა სხვა არაფერია, თუ არა სერიოზული საკითხის სხვადასხვა სტანდარტით განხილვა. ამასთან დაკავშირებით ელ. ცაგარეიშვილი სავსებით მართებულად შენიშნავს: ეთნიკურ ტერმინს „ვრაცი აზგავ“-ს სომეხი მკვლევრები სწორედ გრიგოლ ბაკურიანის ძის კონფესიონალობის (ე. ი. ქალკედონელობის) აღმნიშვნელ ტერმინად აცხადებენ და მას სომეხ ქალკედონელად მიიჩნევენ. აღნიშნული გაუგებრობა წინასწარგანზრახული გადაწყვეტილებითაა გაპირობებული, თორემ როგორ შეიძლება ეთნიკური ტერმინით „ვრაცი აზგავ“-ით ქალკედონელის აღნიშვნის საჭიროება წარმოქმნილიყო მხოლოდ გრიგოლ ბაკურიანის ძისთვის იმ დროს, როდესაც იმავე პერიოდის მოღვაწის, წარმოშობით სომეხის, ფილარეტოსის ქალკედონელობა სავსებით გარკვევით კონფესიონალური ტერმინით ПсыѠ СнѠЩѠу (რჯული ჰორომთა) არის მითითებული⁵⁶. ნ. ბერძენიშვილისა არ იყოს, ბიზანტიის იმპერიის სამსახურში მყოფი სომეხი დიდმოხელე რა თავს იტკივებდა ქართული სარწმუნოებისათვის, როცა ბერძნული აღმსარებლობა მისთვის გაცილებით მომგებიანი იყო. თვით ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანიც ხომ საზვასმით აღნიშნავს, რომ იმპერიის ეკლესიისადმი კუთვნილება აუცილებელი იყო იმპერიის სამსახურისათვის, რის გამოც სომხური არისტოკრატიის წარმომადგენლები იმპერიის სამსახურში ჩადგომისთანავე, როგორც წესი, იცვლიდნენ სარწმუნოებას და ბიზანტიის ეკლესიის წიაღში გადადიოდნენ⁵⁷. ცხადია, გრიგოლ ბაკურიანის ძეც რომ სომეხი ყოფილიყო, რაც სომეხ მკვლევრებს ნამეტნავად სურთ, ისიც ბერძნული აღმსარებლობისა იქნებოდა და არა ქართულის. ერთი სიტყვით, სხვა გზა არ არსებობს, ყველამ უნდა დაუჯეროთ თვით გრიგოლ ბაკურიანის ძეს, რომელმაც სხვაზე, მით უმეტეს ნ. მარისა და თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსებზე უკეთ იცოდა საკუთარი ეთნიკური წარმომავლობა. აშკარაა, ნ. მარმა მცდარ საფუძველზე ააგო თავისი თეორია და ამიტომაც დამახინჯებულად წარმოგვიდგინა ქართული ტაო-კლარჯეთის ეროვნულ-კულტურული სურათი, რომელიც სომეხი ქალკედონელების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნად მიიჩნია. ასეთი დასკვნისათვის საკმარისი მასალა რომ არ არსებობდა მეცნიერმა თვითონვე აღნიშნა, როცა გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონის ბერძნული რედაქციის გაცნობის შემდეგ წერდა: „в отношении их (ე. ი. ტაო-კლარჯეთის მიმართ) мы располагаем теперь немногим, но характерными данными“⁵⁸. ეს მცირე და დამახასიათებელი მონაცემები კი იყო ტიპიკონის ბერძნული რედაქციის ტექსტის ცნობა, რომ არსებობდა ტიპიკონის სომხური ტექსტიც და მასზე გრიგოლ ბაკურიანის ძის ხელმოწერა სომხური ასოებით, რაც დღემდე ჯერ არავის უნახავს.

მაგრამ ამ ცნობამ ნ. მარზე, ჩანს, თავიდანვე ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა და ერთი და ერთი დაიჯერა რა ამ ცნობის ნამდვილობა, შემდეგშიც შეეცადა ახალი არგუმენტებითა და საბუთებით მისგან გამომდინარე დასკვნების ყოველმხრივ გამართლებას. მარის ყურადღება მიიპყრო ტიპიკონში გამოყენებულმა სომხური წარმოშობის სიტყვა „ტანუტურმა“, რომელიც სომხეთის მეზობელ ტაოში დიდი ხნის დამკვიდრებული იყო. მეზობელთა მეტყველებაში ერთმანეთის სოციალური, ეკონომიკური თუ სხვა შინაარსის ტერმინების გამოყენების შემთხვევები არც ისე იშვიათია და მისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მინიჭება, თითქოს, არც იყო მოსალოდნელი, მაგრამ, როგორც ჩანს, ის მწირი და საეჭვო ცნობა ტიპიკონის სომხური ტექსტისა და სომხური ასოებით ხელმოწერაზე, ნ. მარსაც აფიქრებდა და არასაკმარისად მიაჩნდა, რის გამოც შეეცადა ახლა უკვე ნამდვილად სომხური წარმომავლობის ტერმინზე აეგო მსჯელობა. მისი თქმით, რადგანაც „ტანუტურმა“ ტაო-კლარჯეთის ქართულ ენაში მოიპოვა მოქალაქეობრივი უფლება „по этому-то главным образом и решаюсь я в настоящее время утверждать, что Григорий Бакуриан, основатель грузинского Петрицонского монастыря был из тао-кларджетских огрузинившихся армян-халкедонитов“⁵⁹.

ამ სუსტი არგუმენტაციის შესამაგრებელი მასალა, გასაგებია, ქვეყნის კულტურულ-პოლიტიკურ წარსულში უნდა ეძია. და, რადგანაც მისთვის კარგად ცნობილი ქართული და უცხოური წყაროების ცნობები სცადა წინასწარგანზრახულ შედეგებზე მოსარგებად გამოეყენებინა, ფაქტობრივად, ურთიერთგამომრიცხველი დასკვნების მთელი წყება მიიღო. მიუხედავად იმისა, რომ ტაო-კლარჯეთის აბორიგენები, მისი თქმით, რომელიც ლახური თუ მეგრული ტომები იყვნენ, VII ს. ეს ქვეყანა იყო სომხური, ყოველ შემთხვევაში სომხური სახე ჰქონდაო და აქ, ალბათ, ჰყვალდა სომხური ქალკედონიტობა⁶⁰. სომხეთში სომეხი ქალკედონელების გავლენის ზრდაზე საუბრისას კი აღნიშნავს, რომ IX ს. დასაწყისში ჩრდილო-დასავლეთი სომხეთი კლარჯეთისა და ტაოს ოლქებითურთ უკვე მათ ხელშია მოქცეული. სომეხთა ქალკედონელობას აქ მხურვალე მხარდაჭერა ჰქონდა არა მარტო ბერძენთა, არამედ ქართველთა შორისაც. ამ მხარის მეზატონე მთავრები – არტანუჯელი ბაგრატიდები უკვე ქალკედონელები იყვნენ და ეს გარემოება არამცირედ უწყობდა ხელს ქალკედონელთა სრულ გამარჯვებას სომხეთის ამ განაპირა მხარეში⁶¹. IX ს. სომეხი ქალკედონელები თვით ცენტრალურ სომხეთშიც ცდილობდნენ გაბატონებას და სომეხი ბაგრატიდების სახლის გაქალკედონებაც მოინდომეს. მაგრამ შემდეგ ანტიქალკედონური სომხური ეკლესიის ნაციონალიზაციის შედეგად იწყება სომეხ ქალკედონელთა დენაციონალიზაციის პროცესი, რის შესახებაც უკვე ითქვა. VIII-IX სს. მიჯნაზე ტაო-კლარჯეთის დაქვრივებულ სომხურ მონასტრებში ქართველი ბერ-მონაზვნები მკვიდრდებიან, წმ. საბა აღადგენს იშხანის მონასტერს, რომელიც მალე ქართველი ეპისკოპოსის რეზიდენციად იქცევა. ეს ქართველი მონაზვნები აქ გარშემორტყმული აღმოჩნდნენ ერთმორწმუნე, მაგრამ ეთნიკურად უცხო სომხური მოსახლეობით და, ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის მიუხედავად, ქვეყნის უფლება ქართულად წოდებული, ემყარებოდა იმ ფაქტს, რომ ღვთისმსახურება ეკლესიებში ქართულ ენაზე წარმოებდაო. ამის შედეგად ადგილობრივი სომეხები, რომლებიც ქალკედონელები იყვნენ თანდათან ქართველებად იქცნენო.

დიდი ძიება და ანალიზი არაა საჭირო, რათა აქ წარმოდგენილ ურთიერთგამომრიცხველ დებულებებს შორის აშკარა წინააღმდეგობანი “აღმოვაჩინოთ”. თუკი ნ. მარისავე განმარტებით ამ მხარის აბორიგენები ლახები და მეგრელები იყვნენ, როგორ მოხდა, რომ VII ს. მას მთლიანად სომხური სახე ჰქონდა? მისი მსჯელობით ისე გამოდის, თითქოს, ადგილობრივი მოსახლეობის ასიმილაცია სომეხ ქალკედონელებს მოეხდინოთ, რამდენადაც იქ „მაშინ სომხური ქალკედონიზმი ჰყვალდაო“, თუმცა ბერძნულ-ბიზანტიური და ქართული კულტურული გავლენის ამ ზონაში პირიქით პროცესების განვითარება უფრო იყო მოსალოდნელი. კიდევ უფრო გაუგებარია და ფაქტებთან სრულიად შეუსაბამოა IX ს. დასაწყისში ტაოსა და კლარჯეთის ჩრდილო-დასავლეთ სომხეთის ოლქებად გამოცხადება იმ დროს, როცა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა დინასტია აქ პოლიტიკურ ძალას იკრებდა და იბერიის ანუ ქართველთა სამეფოს აღდგენას იწყებდა. ნ. მარის წარმოდგენით, ერთი მხრივ, IX ს. დასაწყისში ტაო-კლარჯეთი სომეხ ქალკედონელთა ხელშია, ისინი შეადგენენ მოსახლეობის ძირითად ბირთვს და, მეორე მხრივ, დაქვრივებულ სომხურ

ეკლესია-მონასტრებს ქართლიდან გადმოსული მცირერიცხოვანი ბერმონაზვნობა ეუფლება და ღვთისმსახურებასაც ეკლესიებში ქართულ ენაზე ადავლენს, რასაც, თურმე, ემყარება ქვეყნის უფლება, რომ ქართულად წოდებულიყო. ამ წინადადებაში, როგორც ვხედავთ, ელემენტარული ლოგიკაც კი არაა დაცული. თუკი IX ს. დასაწყისშიც ტაოც და კლარჯეთიც სომხეთის ოლქებს წარმოადგენდა და იქ ქალკედონელი სომხები ბატონობდნენ, ვის და რას უნდა დაექვერივებინა სახელგანთქმული „სომხური“ ეკლესია-მონასტრები? ერე კიდევ, თუნდაც ერთმორწმუნე სომხებით გარშემორტყმულ მცირერიცხოვან ქართველ მონაზვნებს ძირითად სომხურ მასაზე ისეთი რა გავლენა უნდა მოეხდინათ, რომ ჯერ მათი ეკლესია-მონასტრები ჩაეგდოთ ხელში, მერე კი თვით ისინიც გაექართველებინათ? მგვარი პროცესის წარმოდგენა ხომ ძალზე ძნელია? უფრო მეტიც, ირკვევა, რომ ტაოსა და კლარჯეთში სომეხი ქალკედონელების გამარჯვება-გაბატონებისათვის ხელი შეუწყვიათ ბერძნებისა და ქართველების მხურვალე მხარდაჭერას. თუ ქართველები აქ არ ცხოვრობდნენ, მაშ საიდანღა ჩნდებიან სომხების ხელშემწყობი ქართველები „სომხეთის ამ განაპირა მხარეში“?

გადამწყვეტი მაინც არტანუჯელი „ბაგრატიდების“ მხარდაჭერა ყოფილა, რომლებიც ამ დროისათვის უკვე ქალკედონელები იყვნენო. რტანუჯელი ბაგრატიონების ქალკედონელობა აქ ისეთ კონტექსტშია მოხსენიებული, რომ გაუთვითცნობიერებელმა მკითხველმა შეიძლება ეს მათი ეთნიკური სომხობის მნიშვნელობითაც მიიღოს. ასეთ შემთხვევაში არა მხოლოდ ულოგიკობასთან გვექნება საქმე, არამედ კურიოზთანაც, რამდენადაც ასეთი მსჯელობით გამოდის, თითქოს, სომხები აქართველებდნენ სომხებს.

კიდევ ერთი საყურადღებო ულოგიკობა. სომეხი ქალკედონელებით დასახლებულ „სომხეთის ამ განაპირა მხარეში“ ნ. მარი ქართველთა პოლიტიკურ ბატონობაზე ლაპარაკობს. ქვეყნის სომხურობის მტკიცებასთან კი ასეთი განცხადება ხომ სრულიად შეუთავსებელია. რომელ საზოგადოებრივ ფენას ან პოლიტიკურ ძალას უნდა დაყრდნობოდა ქართველ-თა პოლიტიკური ბატონობა, თუკი ეს ქვეყანა უცხო, არაქართული მოსახლეობის საბინადრო იქნებოდა? ნუთუ რამდენიმე ათეული ბერმონაზონის მოღვაწეობას? ცხადია, არა.

პირიქით, ამ ქვეყნის ქართულობის მოწმობაა სწორედ გრიგოლ ხანძთელისა და მის თანამოღვაწეთა საარაკო თავდადება და ჭირთა თმენა არაბთა მიერ გაუკაცრიელებული მხარის „ახალ შენებისათვის“. ხოლოდ სამშობლოს დიდ პატრიოტებს შეეძლოთ გაუდაბურებული ქვეყნის ასაღორძინებლად სასწაულების მოხდენა და „კეთილად განმგებელი მოღვაწე და უდაბნოთა ქალაქყოფელი“ შექმნილიყვნენ. ანტიქალკედონელებთან ბრძოლაში დამარცხებული სომეხი ქალკედონელები ტაოკლარჯეთში ბერძნების, ქართველებისა და ადგილობრივი ხელისუფლების – არტანუჯელი ბაგრატიონების მხარდაჭერას რომ საჭიროებდნენ ეს მხოლოდ იმას მოწმობს, რომ ისინი თავშესაფრის მაძიებელი ლტოლვილები იყვნენ, ამასთან მცირერიცხოვანნიც, რადგან სულ მალე გაქართველებულან. ნ. მარი კი ფაქტების საწინააღმდეგოდ გვიხატავს სულ სხვა სურათს, რომლის დასაცავად სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები, აგერ უკვე მთელი საუკუნეა, წარუმატებლად ირჯებიან და ნ. მარის მსჯელობაში არსებულ წინააღმდეგობათა დაძლევის მაგიერ, მას ახალი შეცდომებით ავსებენ. მაგალითად, ა. მნაცაკანიანის მტკიცებით ტაოს სომხური მოსახლეობა ქალკედონიზმში გადასვლის შემდეგ ქართული ეკლესიის სამწყსოს შეერია და ამის გამო ქართველებად ითვლებოდნენო, ენა, წიგნები და მწერლობა კი, რაღა თქმა უნდა, მათ სომხური რჩებოდათო. თუ ამ ხალხის ასიმილაცია მაინც მოხდა, იმიტომ, რომ ქართველებისგან ძლიერ იზავებოდნენო. თუმცა ა. მნაცაკანიანის განმარტებით, ამ ქვეყნის ხელისუფლები დავით კურაპალატი და მისი წარჩინებულები წარმოშობით სომხები ყოფილან, რაც იქიდან ჩანს, რომ სომხურად ნათარგმნ რომანებს ეტანებოდნენ და სომხებისავე ცხოვრების წესს მისდევდნენ⁶². მოყვანილ ნაწყვეტში ყოველი წინადადება თავისი შინაარსით ერთმანეთს ეწინააღმდეგება. პირველი წინადადების მიხედვით ტაოს სომხური მოსახლეობა X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ფორმალურად ითვლებოდა ქართულად, რამდენადაც ის კულტურულ-ეთნიკური ინდივიდუალობის ნიშნებს (ენა, წიგნები, მწერლობა და ა. შ.) ინარჩუნებდა. მომდევნო წინადადებით კი ავტორი ტაოს სომხური მოსახლეობის ასიმილაციას აღიარებს, რის მიზეზად ქართველებისგან სომეხთა ძლიერ ჩავვრას ასახელებს, თანაც ისეთ პირობებში, როცა ქვეყნის ხელისუფალნი წარმოშობით სომხები ყოფილან. და გამოდის, სომხები სომხებს აქართველებდნენ? ერთი სიტყვით, გაუგებრობათა მთელი თაიგულია წარმოდგენილი ა. მნაცაკანიანის ამ გახმაურებულ ნაშრომში.

ისტორიული ტაოს ეთნიკური სახის განსაზღვრისას ბევრად უფრო რადიკალურია ს. ერემიანი, რომლის განცხადებითაც ტაიქის მოსახლეობა მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე სომხური რჩებოდაო, მიუხედავად იმისა, რომ ჩრდილოეთის რაიონებმა XII ს. მართლმადიდებლობაც მიიღესო. XV-XVI სს. ტაიქის ქართული სარწმუნოების მოსახლეობამ მუსლიმანობაც მიიღო და თურქებს შეერია. თავის ეთნიკურ სახეს აქ მხოლოდ სომხურ სარწმუნოებაზე მტკიცედ მდგარი სომხური მოსახლეობა ინარჩუნებდაონ3. ასე რომ, ს. ერემიანის აზრით, ტაო, ფაქტობრივად, ისტორიის მთელ მანძილზე ქართული და სომხური სარწმუნოების სომხებით ყოფილა დასახლებული, რაც, საბოლოო ჯამში, ამ ქვეყანას სომხური სამყაროს კუთვნილებად წარმოგვიდგენს. ეს აზრია გატარებული სომხეთის ისტორიის უმაღლესი თუ საშუალო სკოლის სახელმძღვანელოებსა და სომეხ მეცნიერთა მთელ რიგ შრომებში და დაფიქსირებულია საისტორიო რუკებშიც64. სომხეთის უმაღლეს სასწავლებელთა სტუდენტებისათვის დაწერილ სახელმძღვანელოშინ5, მისი ავტორი ს. პოლოსიანი წერს: სმბატ II-ის მეფობის წლებში ტაიქსა და ბასენში ჩამოყალიბდა სომხურ-ქართული ერთი სამთავრო დავით კურაპალატის მეთაურობით. ბიზანტიაში წარმოშობილი შინაური შფოთის დროს მთავარმა დაიცვა იმპერატორი ბარსედი (ე. ი. ბასილ II) და იმპერატორისაგან ჯილდოდ მიიღო კურაპალატის წოდება და აღიარებული იქნა, როგორც ტაიქის ქვეყნის თვითმპყრობელი მთავარი. თაიქის საკურაპალატო თავისი უფლებებით და სახელმწიფო ფუნქციებით თანაბარმნიშვნელოვანი იყო სომხური სხვა სამეფოებისა, მაგრამ თავისი სამხედრო შესაძლებლობით ამ სამეფოებზე რამდენადმე ძლიერი იყონ.

მოყვანილ ამონაწერში ყურადღებას იქცევს ტაოს სამეფოს მეტად საეჭვო, შეიძლება ითქვას, სრულიად გაუგებარი დეფინიცია. მოსახლეობის შემადგენლობის გათვალისწინებით (რამდენადაც დავითის სამეფო ვანის ტბამდე ვრცელდებოდა და სომხური თემების ნიშნელოვანი ნაწილი მის შემადგენლობაში იყო მოქცეული) ზოგიერთის მიერ ქვეყანა მართლაც შეიძლებოდა პირობითად „სომხურ-ქართულად“ აღქმულიყო, მაგრამ როცა ეს განსაზღვრება სამეფოს მიემართება, მას არავითარი გამართლება არა აქვს, რადგანაც შუა საუკუნეებშიც სახელმწიფოს მკაცრად გამოკვეთილი პოლიტიკური მიმართულება გააჩნდა და ფუნქციონირებდა მოსახლეობის ძირითადი ნაწილის ინტერესების შესაბამისად.

თავის დამოკიდებულებას ამ ე. წ. „სომხურ-ქართული ერთი სამთავროს“ მიმართ იმით ამჟღავნებს, რომ მას უდარებს და განიხილავს სხვა სომხურ სამეფოებთან ერთად. მკითხველს კი ქვეცნობიერ შთაბეჭდილებას უქმნის, თითქოს, ტაოს საკურაპალატო ჩვეულებრივი სომხური პოლიტიკური ერთეული იყო, მხოლოდ სამხედრო თვალსაზრისით სხვაზე ძლიერი.

დავით კურაპალატის ეთნიკურ კუთვნილებაზე საუბარს თავს არიდებს კარენ იუზბაშიანი და ქართველ მეფეს უბრალოდ ამიერკავკასიის ერთ-ერთ უძლიერეს ფეოდალურ დინასტიაგანს უწოდებს. სევე ბუნდოვანია ტაოს სამეფოს მისეული განსაზღვრებაც. ეს ხან წმინდა სომხურ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებებისგან განსხვავებული, შერეული სომხურ-ქართული მოსახლეობის ტაოს სამთავროა, ხან კი სომხურ-ქართული ოლქი – ტაონ67.

1976 წ. ერევანში გამოცემული სომეხი ხალხის ისტორიის აკადემიური გამოცემის მე-3-ე ტომშინ8 მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ტაოს სამეფოსა და დავით კურაპალატის პოლიტიკურ თავგადასავალს. იუხედავად ამისა, მკითხველს სრული გაურკვეველობა ეუფლება დავითის ვინაობასა და მის სამეფოზე. ძირითად ტექსტში დავითი არც ქართველებსაა მიკუთვნებული და თითქოს არც სომხებს, ასევე საკურაპალატოდ წოდებული მისი სამეფოც. ამ დაბინდულ ვითარებაში რაღაცა გარკვეულობის შეტანას პარაგრაფის ავტორი რ. მათეოსიანი, თითქოს, მაინც ცდილობს, როცა წერს, რომ IX ს. ტაიქის ისტორიის შესახებ ჩვენამდე მოღწეული ცნობები მცირე კია, მაგრამ ცხადია X ს. ნახევრისათვის უკვე იქ დაწინაურებულია საკურაპალატო ქართველი ბაგრატიონების ტაიქის შტოს მეთაურობით, მაგრამ, განმარტავს იქვე, მოსახლეობა ძირითადად სომხური იყო, რომელთაგან ბევრი ქალკელონელობას მიმხრობოდაო და განაგრძობს: სომხური და ქართული სამეფოების და ტაიქის საკურაპალატოს შორის დამყარებული იყო მჭიდრო თანამშრომლობა, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მათი თავდაცვისთვისონ9. რა გავარკვიეთ? 1. ტაოს სამეფოს სახელისუფლო დინასტია ქართველი ბაგრატიონების ტაოს შტოს კუთვნილებაა 2. მოსახლეობა ძირითადად სომხურია 3. სამეფოს პოლიტიკური ფიზიონომია (საკურაპალატო) კი ბერძნულ-ბიზანტიურია. ჩანს, ამიტომაც, თუნდაც გარეგნულად, წერილის ავტორი ტაოს სამეფოს არც სომხურ და არც ქართულ სამეფოთა რიგს არ აკუთვნებს და ჩამოთვლისას მათ ერთმანეთისაგან აშკარად მიჯნავს. ნიშანდობლივია, რომ ტექსტის ათეულობით გვერდებზე ამიერკავკასიის ცალკეული პოლიტიკური ერთეულების

ხელისუფალთა ხსენებისას უმრავლეს შემთხვევაში, როცა მათ ეთნიკური ნიშნითაც მოიხსენიებენ, მაგალითად, სომეხთა მეფე გაგიკი, ქართველთა მეფე ბაგრატ I და სხვა, იმავე წინადადებაში ტაოს მეფეს მხოლოდ კურაპალატობით აღნიშნავენ, რითაც ცდილობენ დანარჩენი ქართული სამყაროდან მის განსხვავებულ ხასიათზე გაამახვილონ მკითხველის ყურადღება. იმავედროულად კი ტაოს სომხური ფორმით „ტაიქ“-ით გადმოცემა, რაც, ფაქტობრივად, ქართული ტაონის თარგმანს წარმოადგენს („ქ“ სომხურში მრავლობითის მანიშნებელია) და ამ ქვეყნის პოლიტიკური მოვლენების სომხეთის ისტორიის ჭრილში მოწოდებით, ქართული და სომხური წყაროების ჩვენებების საწინააღმდეგოდ წიგნის ავტორები მკითხველს ქვეცნობიერად შუა საუკუნეების ტაოზე სომხური ქვეყნის შთაბეჭდილებას უქმნიან. ვ. არუთინოვა-ფიდანიაძე და პ. მურადიანი კი ამ ქვეყნის სომეხ ქალკედონელთა სამკვიდროდ წარმოდგენის ფუნქცია, რატომღაც, ბერძნული წყაროების „ივირს“ (იბერს) და „ივერიას“ (იბერიას) დააკისრეს, რომელიც ყოველთვის ქართველსა და ქართველთა ქვეყანას აღნიშნავდა⁷⁰. შემთხვევითი სულაც არაა, რომ ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლის შემდეგ, სამხრეთ ტაოს, მისი ქართული ეთნიკური შინაარსის მიხედვით, იმპერიის ადმინისტრაციულ სისტემაში „იბერიის თემი“ დაერქვა, ისევე როგორც „არმენიაკის თემის“ სახელი წარმოსდგა იქ არსებული მოსახლეობის მიხედვით⁷¹. უთუოდ ეთნიკური შინაარსი ედო საფუძვლად ბერძნულ-ბიზანტიური წყაროების ცნობებს, როცა მათი ავტორები პოლიტიკურად განცალკევებულ ტაოს განაპირა იბერიად აღიქვამდნენ შიდა იბერიისაგან, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს ცენტრალური რაიონებისაგან განსხვავებით და საქართველოს ამ ორივე ნაწილს ერთნაირად იბერიად მოიხსენიებდნენ⁷².

ვ. არუთინოვა-ფიდანიაძის ანალიზით, XI ს. ბიზანტიურ წყაროებში ტერმინი „ივირ“-ი ხუთ სხვადასხვა მნიშვნელობას აერთიანებდა თავის თავში. ის აღნიშნავდა ესპანელს, ქართველს, ბიზანტიური თემის იბერიის მკვიდრს, ქართული აღმსარებლობის სომეხს და ათონის ივირონის მონასტრის ბერს. პირველი მნიშვნელობით XI ს. წყაროებში ის იშვიათად გვხვდება, სიტყვა „ივირ“-ის ბოლო სამი მნიშვნელობა კი ზოგჯერ თანაარსებობდა ერთი და იმავე პირის დახასიათებაში. სამხრეთი ტაოს სომეხი ქალკედონელები „ივირები“ იყვნენ იბერიის თემიდან წარმომავლობისა და სარწმუნოებრივი ნიშნითაც. ამასთან თავისი აზრის დასადასტურებლად მოჰყავს თორნიკე ერისთავის ოჯახის მაგალითი, რომელიც, მისი თქმით, თურმე, ტაოს თორნიკიანთა ოჯახის წარმომადგენლები იბერიის თემიდან (სამხრეთ ტაიქიდან) წარმომავლობდნენ, აღიარებდნენ ივირულ რჯულს და იყვნენ ივირონის მონასტრის ბერები. ასეთი სამგზისი „ივირი“ იყო იოანე თორნიკე, რომელმაც კარინთან ახლოს დატოვა ქვაჯვარი სომხური წარწერით. მსგავსივე ქვაჯვარი დატოვა მისმა ძმამ იოანე ვარაზვანემ ანისის სომხურ-ქალკედონურ ტაძარში⁷³. გასაგებია, რომ მთელი ეს მსჯელობა თორნიკე ერისთავისა და სამხრეთი ტაოს სომხურობის დასამტკიცებლად მოყვანილი. ასეთი მტკიცების სირთულეს სომეხი მკვლევარი, ეტყობა, თვითონაც კარგად გრძნობს და მის შესამსუბუქებლად დამატებით განმარტებებსაც იძლევა. თუ წყაროები ერთი და იმავე პიროვნებას „სომხობასაც მიაწერენ და ქართველობასაც“, ეს იმას ნიშნავს, რომ „სომეხი“ პიროვნების ეთნიკურ მახასიათებლად უნდა მივიღოთ, ხოლო „ქართველი“ კონფესიის ნიშნად. ამასთან, უფრო ხშირად, ასეთი „სომეხ-ქართველი“ იბერიის თემიდან იქნება, სადაც განსაკუთრებით ძლიერი იყო ქართული სარწმუნოება⁷⁴.

ჩვენი აზრით, ანალიზი ცალმხრივია, გამოტანილი დასკვნები კი ნაძალადევი. სიტყვა „ივირ“-ის პირველ მნიშვნელობაზე არაფერს ვიტყვით, წყაროებში მისი მოხსენიება მართლაც იშვიათია და, რაც მთავარია, გასარკვევ, საკითხთან შეხება მას არცა აქვს. კვლეურის მიერ მეორე ადგილზე დასმული „ივირ“-ის მნიშვნელობა ეთნიკური „ქართველის“ შინაარსით კი, პრაქტიკულად, მთავარი და ძირითადია და ტერმინის ყველა ჩამოთვლილ გაგებას თან ახლავს. მიტომაც სრულიად გაუგებარია, რატომ უნდა იყოს ტაოს პირობებში სომხური წყაროების „ქართველი“ აუცილებლად კონფესიის მახვენებელი, ხოლო იმავე წყაროების „სომეხი“ მაინცდამაინც ეთნოსის აღმნიშვნელი. სრულიად გასაგები ტერმინების შინაარსის ამგვარი კლასიფიკაცია ყოველთვის ცალმხრივი და ხელოვნური იქნება, ვიდრე პასუხი არ გაეცემა კითხვას, თუ ბიზანტიელებმა დაპყრობის შემდეგ სამხრეთ ტაოს რატომ დაარქვეს „იბერიის თემი“ და ბერძნულ-სომხურ ეთნიკურ გარემოცვაში ტერიტორიულად ღრმად შეჭრილ ამ ქვეყანაში რატომ იყო, ვ. არუთინოვა-ფიდანიაძისავე აღიარებით, განსაკუთრებით ძლიერი ქართული სარწმუნოება? მისივე დაკვირვებით, იმპერიის

სამსახურში ჩადგომისთანავე სომხური არისტოკრატის წარმომადგენლები, როგორც ითქვა, იცვლიდნენ სარწმუნოებას, რადგან იმპერიის ეკლესიისადმი კუთვნილება პირველი და აუცილებელი პირობა იყო⁷⁵. ასევე ვითარებაში, სომეხი, ტაოდან იქნებოდა, თუ შუაგულ საქართველოდან, ქართული სარწმუნოებისათვის, რა თქმა უნდა, თავს არ აიტკივებდა, რადგანაც ბერძნული მისთვის არა მარტო აუცილებელი, არამედ მომგებიანიც იყო. ასე რომ, დასმულ ითხვევებზე პასუხი ერთობ მარტივია: სამხრეთი ტაო, რომელიც ბიზანტიის პოლიტიკურ მესვეურებს ჯერ კიდევ ადრე, მისი პოლიტიკური განცალკევებისას, განაპირა იბერიად (ქართლად) მიაჩნიათ, ბიზანტიურ სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულად გარდაქმნის შემდეგაც, თავისი ძირითადი მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობით, ცხოვრების წესისა და მთლიანად თავისი კულტურით კვლავ იბერიად (ე. ი. ქართლად) რჩებოდა, რის გამოც უმთავრესად მას იმპერიაში მიღებული საერთო წესით, თავისი ისტორიული სახელწოდება (იბერია) შეუნარჩუნეს⁷⁶. ნიშანდობლივია, რომ თანადროული სომხური წყაროები, რასაც კ. იუზუბაშიანიც იხიარებს⁷⁷, ტაოს ქვეყანას უწოდებენ „ვირქს“, ე. ი. ქართლს, „აშხარჰ ვრაცს“ – ქართველთა ქვეყანას, იბერიის თემს კი „გავარნ ვრაც“ (ქართველთა მხარეები)⁷⁸. ასე რომ, ქართულ წყაროებთან თანხმობით სომხური წყაროებიც სამხრეთ ტაოს ქართლის ნაწილად და ქართლად აღიქვამენ, რაც თავისთავად შეიცავს პასუხს იმაზეც, თუ იბერიის თემში, ანუ ტაოს მოსახლეობაში, რატომ იყო განსაკუთრებით ძლიერი ქართული სარწმუნოება. ცხადია, საკუთარი სახელის „თორნიკეს“ თვითნებურად სომხურ გვარად „თორნიკიანად“ გადაკეთებით ტერმინ „ქართველს“ ეთნიკური შინაარსი ვერ გამოეცლება. თორნიკე ერისთავისა და მისი ოჯახის ქართველობის უტყუარი საბუთი მათი მოღვაწეობის ხასიათი და ბიზანტიის პოლიტიკურსა და სომხურ კულტურულ-ეთნიკურ გარემოცვაში მოქცეული ამ ტაოელების უკიდურესად გამძაფრებული ეროვნულ-კულტურული ღირსებისა და შეგნების დიდი გრძნობა იყო, რომლის გამოვნილებასაც წარმოადგენდა საკუთარი საფასით აშენებული ათონის ქართველთა მონასტერი. ამ შთაბეჭდილებას ოდნავადაც კი ვერ უშლის ხელს ვ. არუთინოვა-ფიდანიალის მითითება თორნიკესა და მისი ძმის მიერ კარინის მახლობლად და ანისის ქალკედონურ ტაძარში სომხურწარწერიანი ქვაჯვარის აღმართვაზე. ჯერ ერთი, როდის იყო, რომ ენის ცოდნით ეთნიკური ვინაობა ისაზღვრებოდა. თორნიკე ერისთავმა, ალბათ, ბერძნულიც შესანიშნავად იცოდა, მაგრამ მისთვის ამის გამო ბერძნობა არავის შეუწამებია. სომხური ენის ცოდნას კი წმინდა პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა თორნიკესა და მისი ძმისთვის. მას მერე, რაც დავით კურაპალატმა თავისი სამეფო სამხრეთით შორს ვანის ტბამდე განავრცო, ტაოელი აზნაურები ახლად შემოერთებულ პროვინციებს ფეოდალურ არისტოკრატიად მოეგლინენ, რადგანაც ეს იყო ამ მიწა-წყლის იბერიაში პოლიტიკური შესვლის ერთი უმთავრესი გამოხატულება და ნიშანი⁷⁹. ამ დროიდან ეს ტაოელები სომხური მიწებისა და სომხური მოსახლეობის მეპატრონენი გახდნენ, რის გამოც სომხური ენის ცოდნა მათთვის აუცილებელი შეიქმნა და სავსებით ბუნებრივია, თუკი კარინელ მემამულე ჩორდვანელის ძეებს სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლებიც დაუკავშირდა.

ერთობ ნიშანდობლივია, აგრეთვე, რომ ყოველივე ამის შემდეგ თორნიკეს უმცროსი თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი ასოლიკი მას ტომით ქართველად „აზგავ ვრაც“-ად მოიხსენიებს⁸⁰. ტაო-კლარჯეთის ქართულ სამეფო-სამთავროებზე ნ. მარის სახელდახელოდ შემუშავებული თვალსაზრისი, როგორც სომეხი ქალკედონელების დენაციონალიზაციის პროცესის წარმონაქმნზე, მნიშვნელოვანწილად ემყარებოდა იმ ფაქტს, რომ ერთ დროს სამხრეთი ტაო ხანგრძლივად იმყოფებოდა სომხეთის პოლიტიკურ დაქვემდებარებაში, რის გამოც საჭირო ხდება ტაოს პოლიტიკური თავგადასავლის გახსენება და იმის გარკვევა, თუ რამდენად რეალური იყო ეს თავგადასავალი ნ. მარისა და მისი მიმდევრების თვალსაზრისის გასამართლებლად. იბერიის სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი სომხეთთან ძველ ხანაში არ იყო მაინცდამაინც სტაბილური, რის გამოც ამ სასაზღვრო ზოლში რთული ეთნოპოლიტიკური პროცესები ვითარდებოდა. ამ პროცესების ორბიტა-

ში მყოფ ტაოსთან VIII ს-მდე მაინც კლარჯეთის დაკავშირება, რა თქმა უნდა, გაუმართლებელი იქნებოდა, რამდენადაც იგი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულად ყოველთვის ქართლში შედიოდა. ფარნავაზის დროს (ძვ. წ. IV-III ს.) ის იბერიის სახელმწიფოს ერთ-ერთი საერისთავოა. ამ დროს უძველესი ქართული სახელმწიფოს სამხრეთი საზღვარი მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფზე გადიოდა, ხოლო უკიდურესი – სამხრეთ-დასავლეთით – ჭოროხ-ეფვრატის წყალგამყოფზე⁸¹. ქართლის სამეფომ ტაო და სპერი, სტრაბონის მოწმობით, ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისში დაკარგა

და საკმაოდ ხანგრძლივი დრო დასჭირდა, რომ იგი კვლავ დაებრუნებინა.

ახ. წ. I-II სს. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური აღმავლობისას, მისგან ადრე წადებული ტერიტორიები კვლავ მისსავე ფარგლებშია საგულგებელი, უფრო გვიან კი (IV ს. მეორე ნახევრამდე) კვლავ კარგავს და ტაოს მყარად დაბრუნება მხოლოდ VIII ს. მოხერხდა, ხოლო სპერისა – კიდევ უფრო გვიან⁸². რაც შეეხება კლარჯეთს, „დიდი სომხეთის“ დაშლამდეც (IV ს. ბოლო) ის საქართველოში შემავალი ქვეყანაა. მოვსეს ხორენაცი კლარჯეთს ქართველთა ქვეყნის ერთ-ერთ კუთხედ მიიჩნევს, სადაც წმ. ნინომ იქადაგა სახარება⁸³. ქართული საისტორიო წყაროებიც, ბერძნულ-რომაულ წყაროებთან თანხმობით, ძველი დროიდანვე კლარჯეთს ჯერ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულად, შემდეგ კი ეკლესიურადაც ყოველთვის ქართლში უჩვენებენ⁸⁴. სხვაგვარად წარმართა ტაოს ეთნიკურ-პოლიტიკური განვითარება.

სტრაბონის მოწმობით, სომხეთის მიერ მეზობლებისგან წართმეულ ყველა ოლქში თითქოს იმთავითვე დაწყებულია არმენიზაციის პროცესი: „ახლა ყველა ისინი ლაპარაკობენ ერთ ენაზე“. პაკობ მანანდიანის განმარტებით, სტრაბონის ეს მტკიცება მხოლოდ გარკვეული შენიშვნითაა მისაღები. ჯერ კიდევ სასანიდების დროს და შემდეგაც სომხეთის რაიონებში სხვადასხვა ტომები ცხოვრობდნენ. ამიტომ სტრაბონის მოწმობა იმ აზრით უნდა გავიგოთ, რომ მის დროს სომხეთში გაბატონებული და უფრო გავრცელებული ენა სომხური იყო⁸⁵. სომხეთის პოლიტიკურ სივრცეში მოქცეულ იბერიის ოლქებში არმენიზაციის პროცესის ინტენსივობის წარმოსადგენად ნიშანდობლივ ფაქტად გვესახება გოგარენე („გუგარქის“) საპიტიახშოს მაგალითი. ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ს. ტაოსთან ერთად დაპყრობილი ქართლის ეს მხარე V ს. ქართული ქრისტიანული მწერლობისა და აღმშენებლობის დაწინაურებულ ქვეყნად გამოიყურება.

ტაოს მეტხანს მოუწია ყოფნა სომხურ პოლიტიკურ სივრცე-ში და, ალბათ, ამიტომაც შესაძლოა იმ ძველ დროს მათ განსაზღვრული კულტურულ-პოლიტიკური ერთობაც ჰქონოდათ სომხებთან, მაგრამ არა იმდენად, რომ აქაურ აბორიგენებს თავიანთი ეთნოგრაფიული სახე დაეკარგათ. საამისო კვალი შემორჩა ტაოს ტოპონიმიკის და სხვა მატერიალურ თუ ენობრივ მასალას, სადაც უწინარეს ქართულ ისტორიულ გეოგრაფიულ სახელებთან სომხური სახელებიც თანაარსებობენ. ნ. აღონცი აღიარებდა, რომ სომხეთის განაპირა ოლქებს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული წარმოშობა ჰქონდათ, რომელიც გამართლებული იყო ეთნიკურადაც⁸⁶. ამ ერთეულების ეთნიკურმა ინდივიდუალურობამ ყველაზე უფრო ცხადად იჩინა თავი სივნიელთა და ტაოელთა საეკლესიოპოლიტიკური ორიენტაციის სფეროში, სადაც ხსენებული ოლქები სომხურ ნაციონალურ მიმართულებას დაუპირისპირდნენ. მაგალითად, სომეხ-ქართველთა სარწმუნოებრივი განხეთქილებისთანავე ტაოელები ქალკედონურ აღმსარებლობას მიემხრნენ, რის შემდეგ ტაო სომხეთის სხვა ოლქებიდან დევნილი ქალკედონელების თავშესაფარი გახდა. ამ თვალსაზრისით საგულსხმოა, აგრეთვე, სომხეთის ცნობილი მართლმადიდებელი კათალიკოსის ნერსეს III-ის ტომით ტაოელობაც. იმ დროს ტაოში ქართული აღმსარებლობისათვის ნიადაგს, შესაძლოა, მისთვის შესაფერისი ეთნიკური ფაქტორიც ქმნიდა, განსაკუთრებით, ალბათ, ტაოს ჩრდილო ნაწილში, კლარჯეთთან და სხვა ქართულ ოლქებთან სიახლოვის და მჭიდრო ურთიერთობის გამოც. ტაოში განვითარებულ ეთნო-კულტურულ პროცესებზე მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა ამიერკავკასიაში პოლიტიკური ვითარებით გამოწვეული მიგრაციული პროცესებიც. საქართველოსა და სომხეთის ცენტრალურ რაიონებში არაბთა გაბატონებამ და ქრისტიანული კულტურისა და მაღალგანვითარებული ფეოდალური ქვეყნებისათვის აუტანელმა რეჟიმმა (არაბობა) მოსახლეობის ნაწილი აიძულა ბუნებრივად უკეთ დაცული ქვეყნის დასავლეთ განაპირა მხარეებში ეძია თავშესაფარი. VII-VIII სს. კვე სამცხის გზით ქართლიდანაც დაიძრა მოსახლეობა კლარჯეთისა და ტაოსაკენ. მურვან ერუს (736-738 წწ.) დამარბეველი ლაშქრობისა და მოარული ეპიდემიის („სრვა სატლობისა“) შედეგად მოსახლეობის შემცირების მიუხედავად ეს ქვეყნები არც უმკვიდრო ქმნილა და არც პატრონი მოკლებია მათ, როგორც ეს ქართული წყაროების მიერ ზედმეტად მუქ ფერებში დახატული სურათით შეიძლება გვეჩვენოს⁸⁷. ამის დასტურია „ახლად შენების“ ის დიდი ეროვნული პროცესი, რომელსაც სათავეში ქართლის აზნაურობა ედგა ერისმთავრის მოთავეობით.

ქართული სამთავროს აღმოცენება, რა თქმა უნდა, შესაფერის და საიმედო ეთნო-სოციალურ საყრდენსაც გულისხმობდა. ბასიანების დროიდან (VIII ს. შუა წლებიდან) ტაოსა და კლარჯეთში ქართული ელემენტის მომძლავრება უკვე სახეზეა, რამდენიმე ათეულ წელიწადში

კი გაბატონებულ მდგომარეობასაც აღწევს. თუკი 747 წ. აჯანყების მონაწილე ნახარარები გრიგოლ მამიკონიანის მეთაურობით, თავიანთი სახლეულობითა და ავლადიდებით ტაოს ციხესიმაგრეებს აფარებენ თავს ისე, რომ საამისო ნებართვას არ საჭიროებდნენ, რამდენადაც ამ დროისათვის სამხრეთი ტაო, ჩანს, ჭანური წარმომავლობის მამიკონიანთა მამულად და საგამგეოდ ითვლებოდა⁸⁸, 788 წლისთვის უკვე პოლიტიკური სიტუაცია აქ მკვეთრად შეცვლილია. არაბებს გამოქცეული ლტოლვილი სომხები ტაოს კი აღარ აფარებენ თავს, არამედ მამა-შვილს შაპუჰ და ჰამამ ამატუნთა მეთაურობით „ქართველთა ქვეყნის საზღვრებთან, კოლის გავარში მოსულებს მდ. ჭოროხი გადაულახავთ და ბიზანტიის სამფლობელოებისაკენ გაუწევიან, სადაც კონსტანტინე კეისარს კიდევ დაუსახლებია⁸⁹. აშკარაა, ამ დროისთვის სამხრეთი ტაო სომხურ (მამიკონიანთა) საგამგებლო ქვეყანას აღარ წარმოადგენდა. VIII ს. მეორე ნახევარშიც აქ ადრინდელი პოლიტიკური ვითარება რომ ყოფილიყო, სხვა შემთხვევების მსგავსად ლტოლვილი სომხების ერთი ნაწილი მაინც დაიდებდა ბინას ამჯერადაც. საისტორიო წყაროების მწირი ცნობების მიხედვით, პოლიტიკური სიტუაცია აქ ერთობ არამყარი ჩანს. ხელისუფლებისათვის ბაგრატიონთა შტოს წარმომადგენლები იბრძვიან, მამიკონიანები კი, თითქოს, არც ჩანან. VIII ს. 70-იანი წლებისათვის არაბთა წინააღმდეგ წარმატებით მებრძოლი ბაგრატიონიანი აშოტ მსაკერი (ხორციჭამია) ერთხანს იკავებს ტაოს, აშენებს ციხე კამახს (ქართული კალმახი) და შიგ თავის სახლეულებს აბინავებს⁹⁰. თითქმის იმავე პერიოდს მიემართება „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობა ადარნასე ბაგრატიონიანის (ქართველ ბაგრატიონთა წარმომადგენლის) მფლობელობაზე ტაო-კლარჯეთში, რომლის მიხედვითაც „იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმან ნასამალი კლარჯეთისა, შავშეთისა, აჭარისა, ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა და ქუემოსა ტაოსა, და ციხეთაგანცა, რომელნი ჰქონდეს შვილიშვილთა ვახტანგ მეფისათა. და წავიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკუდა“⁹¹. ქართველ მეფეთა (ვახტანგისა და მისი შვილიშვილების) სამკვიდროზე მჯდომი ადარნასეს გადაწყვეტილება „იცვალა ნასამალი“, რაც მოყვანილ ცნობათა შეჯერებით ირკვევა, იძულებითი ღონისძიება უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეჭვი არაა, ადარნასეს სომეხი ბიძაშვილის ექსპანსიის შედეგი იქნებოდა. მოვლენების ამგვარ განვითარებას, ფაქტობრივად, იზიარებს დ. მუსხელიშვილი, როცა ადარნასეს კლარჯეთში გადასვლას ტაოში აშოტ მსაკერის ახალ მფლობელობას უკავშირებს⁹². გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების რამდენიმე ჩვენებაზე მისივე დაკვირვებით, VIII საუკუნის მიწურულს აშოტ ადარნასეს ძე (შემდგომში აშოტ დიდი) სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მამის სამკვიდრო შავშეთ-კლარჯეთთან ერთად უკვე ორივე ტაოსაც ფლობს⁹³. ამის შემდეგ აშოტ I დიდისა და მისი მემკვიდრეების ხელშეწყობით ტაო-კლარჯეთში თავი მოიყარა და ფართოდ გაშალა ფრთები ქართველი ხალხის აღმშენებლობითმა ძალამ და კულტურული შემოქმედების უნარმა. აშენდა ნაოხარი სოფლები, განახლდა ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასლის დახმარებით აგებული არტანუჯის ციხე და გაშენდა ამავე სახელწოდების დიდი ქალაქი, აგრეთვე, ქართული არქიტექტურის დიდებული ძეგლები – ხანძთა, შატბერდი, იშხანი „მეორედ აშენებული“, ბანა, ოშკი, ხახული, პარხალი და მრავალი სხვა, რომელთა მნიშვნელობა განუზომლად დიდია არამარტო ქართული კულტურის ისტორიისათვის. ნიშანდობლივია, რომ ტაო-კლარჯეთისა და საქართველოს სხვა ისტორიული პროვინციების არქიტექტურულ ძეგლებს აერთიანებთ საერთო არქიტექტურული და დეკორატიული თემები, ტაძრის სივრცობრივი აგებულების საერთო პრინციპები და სხვა, რაც სამშენებლო ხელოვნების მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციების საერთო ქართულ საფუძველზე მიგვანიშნებს⁹⁴. ჩამოთვლილ ქართული არქიტექტურის ბრწყინვალე ძეგლებს დიდი მხატვრული ღირებულების გარდა, საგანმანათლებლო და მეცნიერულ-სალიტერატურო კერების მნიშვნელობაც გააჩნდათ. კორნელი კეკელიძის თქმით, აქ დუღდა ლიტერატურული შემოქმედება. მისივე განმარტებით, უდიდესი ნაწილი იმ საგანძურისა, რაც ჩვენ მოგვეპოვება IX-X ს-იდან ამ მონასტრებშია შექმნილი.

აქ ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის საგანგებო სალიტერატურო სკოლა, ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენებული, რომელმაც შეიმუშავა თავისი საკუთარი გრამატიკა, ენა, ხელი და მიმართულება. შემდეგ კი განაგრძობს: ქართველთა შემოქმედებითი ენერგია იმდენად გაიზარდა ამ მონასტრებში, რომ ტაო-კლარჯეთის საზღვრებში ვეღარ დაეცა, გამოვიდა თავისი კალაპოტიდან და ფართო ნაკადით გადავიდა მცირე აზიის სხვადასხვა პუნქტში და მერე ათონის ნახევარკუნძულზე შექმნა მან ჩვენი მწერლობის ახალი ცენტრი ივერიის მონასტრის სახით, რომელიც პირველ ხანებში იკვებებოდა ტაო-კლარჯეთიდან მომდინარე ტრადიციებით⁹⁵.

ამის მერე, ნ. მარის სახელდახელოდ შექმნილი თეორიის მიმდევარმა სომეხმა მეცნიერებმა როგორც უნდა გვიმტკიცონ, რომ ეს დიდი ქართული კულტურა, თითქოს სომეხი ქალკედონელების შექმნილი ყოფილიყოს, თანაც იმ პირობებში, როცა მათ თურმე ბოლომდე ჰქონდათ შენარჩუნებული მშობლიური სომხური ენა, სომხური შეგნება და პატრიოტიზმი და ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის საყვარელი გამოთქმაც რომ გამოვიყენოთ, „სომეხი ყოველთვის სომხადვე რჩებოდა“. ასეთი შეუთავსებელი დებულებების შეთავსების ცდა ხომ უბრალოდ აბსურდია.

ტაო-კლარჯეთის უაღრესად ეროვნული, ბრწყინვალე ქართული კულტურის შემოქმედი, რა თქმა უნდა, ქართველი ტომები, ქართველი ხალხია, რომელსაც IX-X სს. აქ განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები შეექმნა დიდი შემოქმედებითი ენერჯისა და უნარის გამოსავლენად.

აბორიგენი ქართული თუ ქართველური მოსახლეობა ამ განაპირა იბერიაში არასდროს გადაშენებულა, მაშინაც კი, როცა ტაო განსაზღვრულ ისტორიულ პერიოდებში სომხურ პოლიტიკურ სივრცეში ექცეოდა.

მოგვიანებით კი, როცა არაბთა დამარბეველი ლაშქრობებისა და მთარული ეპიდემიების შედეგად მოსახლეობის დიდი ნაწილი ამოწყდა და VIII ს. გასულს ახალი მოახალშენეები გაჩნდნენ, ძირითადად IX-X სს. აღდგა და მოშენდა ქართლის სხვადასხვა თემებიდან, უპირატესად მესხეთიდან მასობრივად მოსული მოახალშენეების ხელით. ისტორიული კანონზომიერება იყო, ალბათ, რომ სწორედ მესხები დაეუფლნენ თავიანთ უძველეს პირველსაცხოვრისს⁹⁶. ტომით მესხები იყვნენ XI ს. შუა წლებში კალმახისა და არტანუჯის ერისთავები სულა კალმახელი,

გრიგოლ არტანუჯელი და მათზე დაქვემდებარებული მრავალრიცხოვანი აზნაურები, რომელთაც შეიპყრეს გამძღავრებული სეპარატისტი ფეოდალი ლიპარიტი და მეფეს მიჰგვარეს⁹⁷, თუხარისის ერისთავი ბექქენ ჯაყელი, გიორგი მთაწმინდელი, გიორგი მწერალი და სხვა გამოჩენილი პირები. ერთობ ნიშანდობლივია, აგრეთვე, რომ IX ს. სხვა ქართულ სამეფო-სამთავროთაგან მხოლოდ

ტაო-კლარჯეთს მიემართებოდა სიტყვა „ქართველთა“: ქართველთა საკურაპალატო, ქარველთა სამეფო, რითაც ყურადღება მახვილდებოდა ამ სამეფოს უაღრესად ქართულ, ეროვნულ ხასიათზე. ნიშანდობლივია ისიც, რომ ბრძოლას ეროვნული ქართული ფეოდალური სამყაროს წარმოქმნა-გამარჯვებისათვის ამიერკავკასიის მასშტაბით სწორედ ტაოს სახელგანთქმულმა მეფემ დავით III დიდმა კურაპალატმა ჩაუყარა საფუძველი და პირველი გადამწყვეტი მნიშვნელობის პოლიტიკური ნაბიჯებიც გადადგა როგორც ქართული ქვეყნების პოლიტიკური გაერთიანების მიმართულებით, ისე ქართული სახელმწიფოებრიობისა და ქართული ფეოდალური კულტურის ეროვნული საზღვრების იქით გასავრცელებლადაც.

ცხადია, სომხური ისტორიოგრაფიის ხსენებულ წარმომადგენელთა ცდები თავდაყირა წარმოაჩინონ ტაო-კლარჯეთის პოლიტიკური და ეთნო-კულტურული ისტორია, საკმაოდ შორს დგას მეცნიერული ამოცანებისაგან და, აშკარად, სხვა ინტერესთა სფეროს განეკუთვნება.

საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფია ასევე ტენდენციურად გადმოგვიცემს საქართველოს სომხური მოსახლეობის პოლიტიკურ თავგადასავალსა და მის ეთნო-ისტორიას. იგი მისდევს რა საკითხზე XIX ს. სომხური პუბლიცისტიკიდან და სამეცნიერო წრეებიდან მომდინარე ტრადიციას, რომელიც გულისხმობს საქართველოში სომხური მოსახლეობის განსაკუთრებული სიჭარბისა და თვით ქართული მოსახლეობის განსხვავებული კონფესიის ნაწილის ეთნიკურადაც სომხური წარმომავლობის ილუზიური სურათის შექმნას (მის შესახებ უკვე ითქვა), სომეხ მეკლევართა ახალმა თაობამ, ჩანს, თავის მოვალეობად მიიჩნია ამ პრობლემატიკის შემდგომი დამუშავება და მეცნიერული განსჯის ჩარჩოებში, თუნდაც, ფორმალურად მოქცევა. ამგვარი განწყობა მკაფიოდ შეინიშნება პ. მურადიანის სადოქტორო დისერტაციასა და წყაროთმცოდნეობითი ხასიათის მის სხვა ნაშრომებში, რომელთაგან ამჯერად გამოვეყოფთ 1985 წ. ერევანში რუსულ ენაზე გამოცემულ წიგნს „Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети) და 1988 წ. დასტამბულ იმავე სათაურის წიგნს თბილისზე. დასმული ამოცანის გადასაწყვეტად ბატონმა პარუირმა თავის ისტორიულ-ფილოლოგიურ ძიებებს საფუძვლად დაუდო დღეისათვის სომხურ ისტორიოგრაფიაში ფართოდ გაზიარებული კონცეფცია, რომლის მიხედვითაც XI-XVIII საუკუნეების სომეხი ხალხის ისტორია მოიცავს არა მარტო საკუთრივ სომხეთის, არამედ აზიისა და ევროპის ქვეყნებში გაფანტული სომხური დასახლებების ისტორიასაც⁹⁸.

ზოგადად ეს დებულება, შესაძლოა, სწორიც იყოს, მაგრამ საქართველოს სომხური მოსახლეობისა და ევროპასა და აზიაში გაფანტული სომხური დასახლებების (კოლონიების) ერთ

სიბრტყეზე განხილვა არათუ მიზანშეუწონელი, არამედ უმართებულოცაა სრულიად განსხვავებული გეოგრაფიული, ისტორიული, სოციალურ-ეკონომიკური თუ კულტურული პირობების გამო. უცხოეთში გაფანტული ავტონომიური ნიშნების მქონე კოლონიები და კომპაქტური ეთნიკური თემები, როგორც თავდაცვის ერთგვარი საშუალება, უმთავრესად იმ ქვეყნებში იქმნებოდა, სადაც სომხები ჩაგვრასა და შევიწროებას განიცდიდნენ. მაგალითად, ირანში, ინდოეთში, რუსეთში და სხვ. სომხური დასახლებების ხასიათი და ორგანიზაციული ფორმები რომ თავშესაფარი ქვეყნის ხელისუფლების პოლიტიკაზეც დიდად იყო დამოკიდებული, ამაზე ჯერ კიდევ ბ. ბორიანმა გაამახვილა ყურადღება⁹⁹ და მიუთითა სხვადასხვა ქვეყანაში სომეხ ლტოლვილთა განსხვავებულ მდგომარეობაზე. მაგალითად, მისივე დაკვირვებით, პოლანდიასა, პოლონეთსა და იტალიის ზღვისპირა ქალაქებში სომხური კოლონიები ხელისუფალთაგან პოლიტიკურ შევიწროებას არ განიცდიდნენ, რის გამოც დროთა განმავლობაში მოხდა მათი ასიმილაცია და სომხურ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში აღარავითარ როლს აღარ თამაშობდნენ. და ყველა იმ ქვეყნისგან განსხვავებით, საითკენაც სომეხ ლტოლვილთა ნაკადები მიემართებოდა, საქართველო არა მარტო გეოგრაფიულად, არამედ კულტურითა და ისტორიული კავშირებითაც უფრო მახლობელი ქვეყანა იყო. ამასთან ქართველ ხელისუფალთა შემწყნარებლური პოლიტიკაც სავსებით უზრუნველყოფდა სომეხთა პიროვნულ ღირსებას, რის გამოც ჩვენი ქვეყანა მათთვის ყველაზე მიმზიდველი იყო. ეს ჭეშმარიტება არავითარ დავას არ იწვევს და სავსებით გაზიარებულია სომხურ ისტორიოგრაფიაშიც.

მიუხედავად ამისა, მეზობელი დიდი სახელმწიფოებისაგან განსხვავებით, შედარებით შეზღუდული სასიცოცხლო სივრცისა და სპეციფიკური გეოპოლიტიკური პირობებით გამოწვეული გამუდმებული თავდაცვითი ომების გამოც, ლტოლვილთა დიდი ნაკადის მისაღებად და ვრცელი კომპაქტური უცხო დასახლებების შესაქმნელად, განსაკუთრებით XV ს-იდან დაწყებული XVIII ს. ჩათვლით, საქართველოში შესაფერისი სიტუაცია და საჭიროება, ნამდვილად არ არსებობდა. ამიტომ პ. მურადიანის ცდას, მთელი საქართველო, ამჯერად ისტორიული ქართლი და კახეთი, კომპაქტური სომხური დასახლებებით დაფარულ ქვეყნად წარმოგიდგინოს, არავითარი მეცნიერული საფუძველი არ გააჩნია. მართალია, სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატში აღნიშნავს, რომ სომეხთა გადმოსახლება საქართველოში თანდათანობითი ინფილტრაციითა და მთელი თემების (იგულისხმება როგორც სასოფლო, ისე საქალაქო) გადანაცვლებით ხდებოდა, მაგრამ სინამდვილეში, მთელი მასალის ანალიზი და ვრცელი მსჯელობა, ფაქტობრივად, მეორე შესაძლებლობაში მკითხველის დასარწმუნებლადაა მიმართული. მისი მტკიცებით, სომხური საკულტო ძეგლებისა და წარწერების ადგილმდებარეობა, როგორც წესი, მოწმობს იმ ადგილებში გადმოსახლებულთა თემების არსებობას. ამასთან, იქვე შენიშნავს, რომ ამ ძეგლების რაოდენობა გაცილებით მცირეა, ვიდრე რეალურად არსებული სომხური დასახლებები. სომხური ეთნიკური ელემენტი, მისივე განმარტებით, არსებობდა რუხში, ჩიხორში, ჩხარში, ქუთაისში, თამარაშენში, ბაზარში, აგრეთვე, სოფლებში – საღორეში, გორისთავში, აკურასა და ტაბახმელაში, მადაროში, ნუკრიანში, ნასომხარში, ფანიანში, ფხოველში, ბოდბისხევში, მახხაანსა და ტიბაანში, მირზაანში და ა. შ.,

მაგრამ ამ ადგილებში სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლები არა გვაქვს 100. პ. მურადიანისათვის დამახასიათებელ ამ ტიპურ მსჯელობაში ეთნიკური „თემისა“ და „ელემენტის“ ცნებები თავიანთი მნიშვნელობით, ფაქტობრივად, გათანაბრებულია, ე. ი. მთელი და მისი ნაწილი ერთ სიდიდედაა წარმოდგენილი, რითაც მკითხველს, განსაკუთრებით საქმეში ჩაუხედავს, უქმნის შთაბეჭდილებას, თითქოს, ჩამოთვლილი ქალაქები და სოფლები ერთ მთლიან სომხურ ეთნიკურ თემებს წარმოადგენდა, ანდა ამ პუნქტებში დამოუკიდებელი სომხური თემების არსებობა მაინცაა სავარაუდებელი. სომხური ელემენტის არსებობას ჩამოთვლილ ქალაქებსა და სოფლებში ქართული წყაროებიც ადასტურებს და ამ მხრივ არც ჩვენა გვაქვს სადავო პატი. მკვლევართან. მაგრამ ისიც ხომ აშკარაა, რომ ბ-ნი პარუირის მიზანს ეს კი არა, მთელ, განსაკუთრებით კი აღმოსავლეთ საქართველოს ცენტრალურ რაიონებში სომხური ეთნიკური თემების არსებობის მტკიცება შეადგენს, რის ცდებიც ამ წიგნის თითქმის ყველა თავსა და პარაგრაფშია მოცემული და ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ „საქართველოში სომხები სასოფლო თემის მთელი შემადგენლობით ესახლებოდნენ“¹⁰¹. ქ. გორზე საუბრისას კი აღნიშნავს: სომხებს ბედად დაჰყვათ სხვადასხვა ქვეყნებში ხშირად გადასახლება, მაგრამ, როგორც, წესი მთელი თემებით, ამიტომ არ

არსებობს საფუძველი, რომ გორშიც იმავე ვითარებას არ ჰქონოდა ადგილი. სხვადასხვა ფორმითა და ვარიანტებით მსგავსი სიტუაციებია დახატული აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა სოფლებსა და ქალაქებში¹⁰². უფრო მეტიც, ამგვარი ნახევარსიმაართლითა და ორაზროვანი მსჯელობით პ. მურადიანი მკითხველს არაპირდაპირ მიანიშნებს, თითქოს, სომხებს საქართველოში მათივე კანონები იცავდნენ და საზღვარგარეთის სომხური კოლონიების მსგავსად საქართველოშიც სომხური თემები ამ მხრივ რაღაც ავტონომიურ ნიშნებს ფლობდნენ. მისი მტკიცებით, სასამართლო გარჩევისას გათვალისწინებული იყო სომეხთა ეთნოკულტურული თვითმყოფობა, რასაც მოწმობს დავით ბატონიშვილის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც ვახტანგ VI ქვეყანას მართავდა ბერძნული კანონებით, ვაჭრებისათვის კი იყენებდა სომხურ კანონებს... ამ სიტყვებიდან ჩანსო, რომ საქართველოში ვაჭრები ძირითადად სომხები იყვნენ. ამასთან გასათვალისწინებელიაო, განაგრძობს სომეხი მკვლევარი, რომ დავიტ ბაგრატიონი XIX ს. დასაწყისში წერდა, როცა ვაჭართა ფენაში საქართველოს თითქმის ყველა მსხვილი ეთნიკური ერთეული იყო წარმოდგენილი, ამიტომ სომხური კანონები არ შეიძლებოდა გავრცელებულიყო მთელ ვაჭართა ფენაზე. ერთი სიტყვით, უთქმელად ამტკიცებს, რომ სომხური კანონები ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულში მხოლოდ სომხებისათვის გამოიყენებოდაო და მაგალითად მოყავს სომხური წარმომავლობის ქართველ თავადებს, ბეგთაბეგისშვილებს შორის სეიდვახე გაჩენილი დავისას „სომხური სამართლის“ ნორმების გამოყენების ფაქტი¹⁰³. ერთი სიტყვით, ცდას არ აკლებს, რათა საქართველო ავტონომიური სომხური დასახლებებით მოფენილ ქვეყნად წარმოგვიდგინოს. ბ-ნი პ. მურადიანის მსჯელობას რომ მივყვეთ და მის შრომებში მოცემული სომხური დასახლებების სქემა და ფორმები გავიზიაროთ, მივიღებთ ყოველად არაისტორიულ სურათს: გამოვა რომ საქართველოში სომხები კი არ ცხოვრობდნენ ქართველთა შორის, არამედ, პირიქით, ქართველები სომეხთა შორის. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ევროპასა და აზიაში გაფანტული სომხური ავტონომიური დასახლებების ისტორია, სომხური ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით, სომეხთის ერთიანი ისტორიის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენს, მაშინ ამ ლოგიკით საქართველოს ისტორიაც სომეხთის ისტორიას უნდა მივათვალოთ.

სინამდვილე, რა თქმა უნდა, სულ სხვაგვარია. ვიდრე ამ საკითხზე ჩვენს ხედვას არმოვადგენდეთ, ვნახოთ, რამდენად მყარია ბ-ნი პ. მურადიანის მიერ მოყვანილი არგუმენტები. მისი წარმოდგენით, როგორც ითქვა, საკულტო ნაგებობებისა და წარწერების გაჩენა და მათი ადგილმდებარეობა განპირობებული იყო კომპაქტური სომხური დასახლებების სულიერი მოთხოვნილებებით, რომლის ძალისხმევითაც, ძირითადად, იქმნებოდა ეს ძეგლები, ე. ი. საკულტო ძეგლების შექმნას წინ უსწრებდა დასახლებების გაჩენა, მაგრამ ფაქტები ამის საწინააღმდეგო არაერთ ჩვენებებსაც შეიცავს. თვით პ. მურადიანის წიგნებში თავმოყრილი მასალის მიხედვით, უფრო ხშირად, თბილისში, საერთოდ ქართლისა და კახეთის სოფლებში სომხურ ეკლესიებს მდიდარი სომეხი ვაჭრები, ანდა სულაც ეკონომიკურად ძლიერი სომხური ოჯახების ცალკეული წევრები აგებდნენ. მაგალითად, თბილისის წმ. გიორგის სომხური ეკლესიის პ. მურადიანის მიერვე პირობითად აღდგენილი სამშენებლო წარწერა გვაუწყებს: „ეს კათედრალური ეკლესია აგებულია სომეხთა მთავრის ომეკის სახსრებით“¹⁰⁴. გორიჯვრის სომხური ეკლესიის (ჩალაბანდის საყდრის) წარწერაში ნათქვამია: „940 (ე. ი. 1491) წ. მე, ჯალაპმა აღვაშენე ეს ეკლესია ჩემი და ჩემი მშობლებისა და ძმების სულის მოსახსენიებლად“¹⁰⁵. ღვთისმშობლის ყანდის სომხური ეკლესიის წარწერა კი გვამცნობს: „სომხური წელთაღრიცხვის „ჯი“ 920 (1471), მე, ასტვაწატურ მღვდელმა ჩემმა ვაჟმა ხაჩატურმა და დავითმა და ჩემმა ქრისტესმეორმა სულიერმა ძმებმა სარგის სარკავაგმა (დიაკვანმა) და ამი...ელმა ავაშენეთ წმინდა ღვთისმშობლის (ეკლესია) ჩვენი და მშობლების სულის(ხსნისათვის) ამენ“¹⁰⁶. უფრო გვიანდელი ხანისთვის მსგავსი ძეგლების რაოდენობა კიდევ მეტად იზრდება, ხოლო ეკლესიათა განახლებისა, თუ მისი ნაწილების შეკეთების, განსაკუთრებით კი ქვაჯვარების აღმართვის შემთხვევები თითქმის ყოველთვის ერთ პიროვნებასთანაა დაკავშირებული და ცალკეული პერსონების ინტერესებითაა განსაზღვრული¹⁰⁷. ამ და მისი მსგავსი ძეგლების კავშირზე სომხურ კომპაქტურ დასახლებებთან წარწერებში უბრალო მინიშნებაც კი არ მოიპოვება. ხოლო XIX ს., როცა რუსი მოხელეების მიერ ორგანიზებული მიგრაციული პროცესების შედეგად საქართველოში სომეხთა მასობრივი შემოსახლება დაიწყო და მსხვილი კომპაქტური სომხური დასახლებებიც შეიქმნა, ეს მოვლენა მაშინვე აისახა ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც. ამ დროიდან სომხურ საკულტო ნაგებობებზე

გაკეთებულ წარწერებში მათ მშენებლებად ცალკეული პირები კი არა, უფრო ხშირად მთელი სომხური დასახლებები და სოფლები მოიხსენიებიან.

მაგალითებს თვით პ. მურადიანისავე გამოქვეყნებული წარწერებიდან მოვიტანთ. ნიხისში – „1867 წ. ეკლესია ავაგეთ ჩვენი სომხისა საზოგადოებამა ჩვენი საკუთარი შრომითა“108, მუხრანში – „1843 წ. შემწვობითა და ღვაწლითა სომეხთა გუარით, რომელნიც იმყოფებიან სოფელსა შინა მუხრანს დადგა ეკლესია ეს სომხისა“109. ანდა „1839 წ. აღვაშენეთ ეკლესია (წმინდა) გიორგისა ჩვენ ზერტში მცხოვრებელთ ერთობით ქართველთა და სომეხთა სასაფლაოდ ჩვენის მუშაკობითა“110. ეს უკანასკნელი წარწერა კონფესიური ურთიერთობის თვალსაზრისითაც ერთობ საინტერესოა და მასზე ცალკე ვიმსჯელებთ. აქ მოყვანილი შუა საუკუნეებისა და XIX ს. ეპიგრაფიკული მასალის შედარება კი, ვფიქრობ, საკმაოდ გარკვევით ცხადყოფს, რომ სომხური ეკლესიების აგება საქართველოში ყოველთვის არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო სომხური თემების გაჩენის უშუალო შედეგი. პირიქით, ეკლესიას შეეძლო, ალბათ, მოსახლეობის თავის გარშემო შემოკრება, მაგრამ ამჯერად უკვე კონფესიური და არა მხოლოდ ეთნიკური ნიშნით, ისიც განსაზღვრულ დროსა და სივრცეში. ამიტომ არაა აუცილებელი ყოველი საკულტო ნაგებობის უკან სომხური თემი ვეძიოთ, სომხური ეკლესიების რიცხვის მიხედვით კი სომხური თემების და მით უფრო სომეხთა რაოდენობის განსაზღვრა საქართველოში, აშკარად, უიმედო საქმეა.

შუა საუკუნეების, კერძოდ კი XIV-XV სს. საქართველოში ლტოლვილი სომხები, თუ მართლაც, მთელი სოფლებით მოემართებოდნენ და ქვეყნის ცენტრალურ რაიონებში სახლებოდნენ, როგორც ამას პ. მურადიანი ამტკიცებს, მაშინ ეს მოვლენა ტოპონიმოლოგიაში მაინც უნდა ასახულიყო და მათი ადრინდელი საცხოვრისის სახელწოდების მიხედვით სენია ტოპონიმები ქართლსა და კახეთშიც გაჩენილიყო. ცნობილია, რომ იქ, სადაც დიდ კოლექტივებად მოხდა სომეხთა გადასახლება კიდევ სათანადოდ აისახა ეს მოვლენა ტოპონიმოლოგიაში. მაგალითად, სომხეთის ჯუღფიდან ირანში გადასახლებულებმა თავიანთ ახალ დასახლებას „ნორ ჯუღფა“, ე. ი. ახალი ჯუღფა უწოდეს, რუსეთის სომხურმა კოლონიამ „ახალი ნახიჭევანი“ და სხვ. აღნიშნული ხანის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური, თუ საერთოდ, ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები ლტოლვილთა მსხვილი დასახლებების შექმნას ხელს ვერ უწყობდა, რის გამოც სომეხთა საქართველოში შემოსახლება, ეტყობა, მაინც თანდათანობითი ინფილტრაციის გზით ხდებოდა.

საქართველოში შემოსახლების ფორმებზე საინტერესო მინიშნებებს ვხვდებით სომხურ ხელნაწერთა ანდერძებში. ერთ მათგანში ვკითხულობთ: დაიწერა „სომეხთა წელთაღრიცხვის „ჰძა“ (1432) წ. არარატის გავარის უპატრონობისას, (იქაურების) ქართველთა ნათესავს შორის მსხემობისას... გაფანტვისას“111. დაახლოებით იმავე ხანის სხვა ხელნაწერში კი აღნიშნულია: „ჩვენი ძმობის წევრები გავიქეციით და გავიფანტეთ ქართველთა ქვეყანაში“112. ნ. მარის დაკვირვებით, სომხური მიგრაციის თავისებურებას სავაჭრო წრეების ინტერესები განაპირობებდა, რის გამოც უცხო ქვეყნებისაკენ დაძრული პირველი ნაკადები მიედინებოდა სავაჭრო კავშირთა მიმართულებით, შემდეგ კი სომხური სავაჭრო ფენის მიერ ათვისებულ რაიონებში თანმიყოლებით სახლდებოდა მწარმოებელი საზოგადოებაც113. საგულისხმოა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში სომხური მოსახლეობის განლაგების სურათი, რომელიც საისტორიო წყაროების მონაცემებით იხატება, თითქმის, სრულად ემთხვევა სავაჭრო გზებსა და მათ შესაყარ ადგილებს.

მაგრამ სომეხ ვაჭართა მიერ გარემოს ათვისებასა და თავის გარშემო ეთნიკურ თანამოძმეთა შემოკრებას საკმაოდ ხანგრძლივი და მშვიდობიანი პერიოდი სჭირდება, რის გამოც დიდი კომპაქტური სომხური დასახლებების შექმნა, მით უმეტეს გამუდმებული ომიანობის ვითარებაში, ძალზე ძნელი იყო. ესეც არ იყოს, ძირითადად სომხური სავაჭრო კაპიტალის ინტერესებით სტიმულირებული მიგრაციული პროცესები უმთავრესად დიდი და ძლიერი სახელმწიფოებისკენ იყო მიმართული, რომელთაც შუა საუკუნეების პირობებში ვაჭრის პიროვნებისა და მისი ქონების დაცვის ბევრად უკეთესი შესაძლებლობანი გააჩნდათ.

გასაგებია, რომ სამეფო-სამთავროებად დაშლილი გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში, სადაც კომერციული საქმიანობის აღმავლობისათვის ასპარეზი შეზღუდული იყო, სომხური მოსახლეობის რაოდენობა ვერ იქნებოდა მაინცდამაინც დიდი. 1770 წ. ერეკლე II-ის მიერ

რუსეთის რეზიდენცისათვის გაცემული დემოგრაფიული ცნობის მიხედვით, ქართლში 500 კომლი სომეხი ცხოვრობდა, რაც ქართველი მართლმადიდებელი მოსახლეობის 1/8 -ს უდრიდა, კახეთში კი – 450 კომლი სომეხი, რაც ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის 1/16-ს შეეფერებოდა¹¹⁴. ამავე ცნობით, შედარებით მრავალრიცხოვანი ჩანს სომხური მოსახლეობა ქვემო ქართლში, მაგრამ აქ ის მაჰმადიანურ მოსახლეობას შორის არის დაფანტული. ასეთი თანაფარდობა თავისთავად სომხური კომპაქტური დასახლებების შესაქმნელად დიდად ხელშესაწყობი გარემო, რა თქმა უნდა, არ იყო. ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობის პირობებში კი სომეხ ვაჭართა კომპაქტური დასახლებების შექმნა მაშინაც კი, როცა ამით ქართველი ხელისუფლები იყვნენ დაინტერესებულნი, რამდენადმე მნიშვნელოვანი ხნით მაინც შეუძლებელი ხდებოდა. ამის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს ცნობილი „მეფის ქალაქის“ ისტორია. 1632-1636 წწ. თექმის პირას სომეხ ვაჭართათვის გაშენებული ქალაქი სულ მალე გამოდის მეფის ხელისუფლების დაქვემდებარებიდან და ქართლის თავადების – თარხნიშვილების სამფლობელოდ ქცევა, სახელსაც იცვლის და „მეფის ქალაქის“ მაგიერ „ქართლის ახალქალაქის“ სახელს იმკვიდრებს¹¹⁵. მეფის ვაჭრებიც გაიფანტნენ და, ჩანს, ამიტომაც სომხების ხსენებას „ქართლის ახალქალაქში“ ნაკლებად ვხვდებით. იგივე ბედი ეწია ერეკლე II-ის ცდას, ქართლკახეთის სოფლებსა და ქალაქებში დაემაგრებინა მის მიერ ჩამოსახლებული რვა სომხური სოფლის მოსახლეობა. დიდი ნაწილი უკან, სომხეთში გაბრუნდა, რაც დარჩა ისიც მცირე ჯგუფებად გაიფანტა ყარაიას, ლილოს, თბილისსა და თელავში. ფეოდალური კარჩაკეტილობის ვითარებაში არაქართული მოსახლეობის გარედან მოსვლა შეზღუდული მასშტაბებით მიმდინარეობდა, რის შედეგადაც XIX ს. დამდეგს საქართველოს თითქმის ყველა პროვინციაში აბორიგენული მოსახლეობა დიდად ჭარბობდა, ქართველების ხვედრითი წონა 4/5-ს უახლოვდებოდა. ამავე მიზეზით XIX ს-მდე სომხების ჩამოსახლება ხდებოდა მცირე ჯგუფებით¹¹⁶. ნიშანდობლივია ისიც, რომ საქართველოში სომხური მოსახლეობის ოდენობის ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი – 6% მხოლოდ 1800 წელზე მოდის¹¹⁷.

თბილისის სომხური ეპიგრაფიკის ძეგლების კვლევისას მკითხველზე სასურველი შთაბეჭდილების მოსახდენად პ. მურადიანი რამდენჯერმე ეხება ქალაქის ეთნიკურ სტრუქტურას და კომენტარის გარეშე მოჰყავს ტურნეფორის ერთობ საეჭვო ცნობა 1701 წ. თბილისის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე, რომლის მიხედვითაც ქართველთა დედაქალაქის 20 ათასი მცხოვრებიდან 14 ათასი ყოფილა სომეხი, 3000 მაჰმადიანი, 2000 ქართველი და 500 კათოლიკე და ეს უკანასკნელიც მოქცეული სომხები ყოფილან¹¹⁸. საქმე ისაა, რომ ტურნეფორის არც წინამორბედ და არც მისი შემდგომი ხანის ავტორებს შუა საუკუნეების თბილისის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის ამგვარ რიცხობრივ თანაფარდობას რამდენადმე მაინც მიახლოებული სურათი საერთოდ არ მოეპოვებათ, ამიტომ მოყვანილი ციფრების ნამდვილობა, ბუნებრივია, ყოველთვის სერიოზულ ეჭვს აღძრავდა ქართველ ისტორიკოსთა შორის.

უნდობლობა ამ ცნობების მიმართ ჩვენც გამოვთქვით ამ ათიოდე წლის წინ¹¹⁹. ფრანგი მოგზაური, ბუნებისმეტყველი ჟოზეფ პიტონ დე ტურნეფორი ჩვენ ქვეყანაში მოგზაურობისას მეცნიერ ბოტანიკოსის ინტერესებით (მცენარეების შეგროვებით) უფრო იყო დაკავებული, ვიდრე ისტორიული ხასიათის ცნობების შეკრებით, რის გამოც მისი თხზულება კიდევ უფრო მეტად იყო დამძიმებული იმ დროის ევროპული ინფორმაციისათვის დამახასიათებელი ისეთი საერთო ნაკლოვანებებით, როგორიც ფაქტების დამახინჯება და სუბიექტურ განწყობათა განზოგადება იყო. ამასთან, ხუთი დღე, რაც მან ჩვენ დედაქალაქში დაჰყო, მეტად მცირე დრო იყო ავთენტური ცნობების შესაგროვებლად, რამდენადაც სტატისტიკური მასალის მოსაპოვებელი წყარო მის დროს თბილისში რეალურად არც არსებობდა. მისი წასვლიდან მხოლოდ 20 წლის შემდეგ, 1721 წ. ვახტანგ VI-ის ბრძანებით განხორციელდა თბილისის მოსახლეობის აღწერა. სრული სახით აღწერის მასალები მოღწეული არაა, მაგრამ რაც შემოგვრჩა თბილისის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაზე შედარებით რეალურ წარმოდგენას მაინც გვიქმნის. მ მასალაზე ჩვენი დაკვირვებით, XVIII ს. პირველი მეოთხედისათვის სომხური მოსახლეობა თბილისში ქალაქის საერთო რაოდენობის ერთი მესამედი უნდა ყოფილიყო, რაც ამ მოსახლეობისათვის ყველაზე მაღალი მაჩვენებელია საქართველოს სხვა დანარჩენ რეგიონებთან შედარებით. ეთნიკური შემადგენლობის ჩვენს მიერ ნავარაუდები თანაფარდობა დასტურდება, აგრეთვე, საისტორიო საბუთების მონაცემებით და ვახუშტისა და მისი მომდევნო ავტორების მიერ

შედგენილი თბილისის რუკებით¹²⁰. ამათ მიხედვით თბილისის ყველაზე ვრცელი და ცენტრალური ნაწილი – კალა, განსაკუთრებით მისი ზემო უბანი, მთლიანად ქართველებით იყო დასახლებული. აქ იყო განლაგებული მეფისა და კათალიკოსის, ბატონიშვილებისა და მსხვილი საერო და სასულიერო ფეოდალების სასახლეები, სამეფო დაწესებულებები. ქალაქის ეს ნაწილი არა მარტო ყველაზე ვრცელი, არამედ უფრო მჭიდროდ დასახლებული ადგილიც იყო, რადგან ხსენებულ სასახლეებსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე სახლობდა მათ პატრონთა შინა და გარე მოსამსახურეთა რანგის შესაფერისად, მრავალრიცხოვანი ჯგუფები, სამეფო ამალა, დაცვა და სხვა. დიდი ჯალაბით გამოირჩეოდნენ თბილისში მცხოვრები მუხრანბატონები, ამილახორები, ორბელიანები, ზედგინიძეები, ციციშვილები, აბაშიძეები და სხვები. თბილისში ქართველ დიდგვაროვანთა სიმრავლეს აღნიშნავდა შარდენიცი¹²¹.

ქვემო უბანში, ჩანს, ქართველებს სომხები სჭარბობდნენ. 1721 წ. მოსახლეობის აღწერის მონაწილე ვახუშტი ბატონიშვილიც აღნიშნავდა: „ციხის გარეთ უფროს სომეხნი და მცირედ ქართველნი სახლობენ“, მაგრამ რაც განსაკუთრებით ნიშანდობლივია, მეცნიერ ბატონიშვილის მოწმობით, ეს სომხები „ქცევა-ზნით“ გაქართველებულნი ყოფილან¹²².

თბილისში ქართველთა ჭარბი გარემოცვის გარეშე „ქცევა-ზნის“ შეცვლა, გასაგებია, რომ შეუძლებელი იქნებოდა. არც თბილისის მიდამოების სოფლებში ჩანს სომხური უმრავლესობა, როგორც ამას ზოგჯერ სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები ამტკიცებენ. თბილისის მიდამოების 22 სოფლის 1781 წ. ხალხის აღწერის დავთრის¹²³ მიხედვით 840 კომლიდან მხოლოდ 222 კომლი სომხური წარმოშობის პირი დავითვალეთ, რაც მთელი მოსახლეობის 1/4-ზე ცოტა მეტია. ეს და სხვა გამოანგარიშებანი, რა თქმა უნდა, მიახლოებითია და სავარაუდოდ, რადგანაც ხალხის აღწერის ქართულ დავთრებში მოსახლეობა ეთნიკური და კონფესიური ნიშნით არ არის გამოიჯნული. ამას გარდა, ქართული და სომხური მოსახლეობის გარჩევა ამ დავთრებში მოცემული სახელებისა და გვარების მიხედვითაც ხშირად ჭირს იმიტომაც, რომ ქართველთა შორის გავრცელებულ სახელებს ზოგჯერ სომხებიც ატარებდნენ და პირიქითაც, სომეხთა შორის გავრცელებულ სახელებს – ქართველები.

შემდეგ კი ამ სახელებიდან ნაწარმოები გვარები, თავის მხრივ, კიდევ უფრო აბუნდოვნებდნენ კონკრეტული პირის ეთნიკურ წარმომავლობას.

როგორც ჩანს, არსებული სინამდვილე არ ითხოვდა ქართული და სომხური მოსახლეობის ერთმანეთისაგან გამოიჯნას, რის გამოც ხალხის აღწერის დავთრებში ისინი ერთი სიითა და ერთმანეთთან შერეულად არიან წარმოდგენილნი. ძირითადი ქართული მოსახლეობის მასასთან ამგვარი შერწყმა-შეკავშირება, ეჭვი არაა, მხოლოდ სომეხთა შედარებითი რიცხოვრივი სიმცირისა და ორივე მოსახლეობის უფლებრივი თანასწორობის პირობებში შეიძლებოდა მომხდარიყო. ეს კი ნიადაგს აცლის პ. მურადიანის ხსენებულ თვალსაზრისს სომხური თემების განსაკუთრებულ სამართლებრივ სტატუსზე, რის საფუძველზე, თითქოს, XVIII ს. საქართველოს სასამართლო პრაქტიკაში სომეხთა მიმართ გამოიყენებოდა მხოლოდ სომხური სამართლის ნორმები.

საქმე ისაა, რომ სომხური თემების სამართლებრივ სტატუსზე მსჯელობისას პ. მურადიანი ნახევარსამართლითა და მისთვის ჩვეული არაპირდაპირი მინიშნებებითა და სინამდვილის გამრუდების გზით ცდილობს მკითხველის დარწმუნებას არარსებულში¹²⁴. ბ-ნი პარუირის მიერ ხსენებული ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულში შესული „სომხური სამართალი“ ანუ მხითარ გოშას კანონმდებლობის ნორმები, სხვა უცხო კანონმდებლობათა (მოსეს სამართალი, ბერძნული სამართალი, სირიულ-რომაული სამართლის წიგნი და სხვ.) ნორმების მსგავსად დამხმარე მნიშვნელობისა იყო და მხოლოდ იმ შემთხვევებში გამოიყენებოდა, როცა ესა თუ ის ნორმა გათვალისწინებული არ იყო ეროვნული კანონმდებლობის ძეგლებში¹²⁵. როგორც ი. დოლიძე შენიშნავს, სასამართლო განჩინებებში „სომხური სამართლის“ კანონთა მუხლების დამოწმება თითქმის არ გვხვდება¹²⁶. პ. მურადიანის მიერ მოყვანილი მამულის გაყიდვის მაგალითის გამო კი განმარტავს: ამ ერთადერთ შემთხვევაშიც კი სასამართლო მხითარ გოშის სამართლის წიგნის 367-ე მუხლზე მიუთითებს როგორც ვახტანგის სამართლის 161-ე და 167-ე მუხლებთან შესადარებელ მასალას. საქმე კი წყდება ვახტანგის „სამართლის წიგნის ძალით“¹²⁷. შუა საუკუნეების საქართველოში ურთიერთობანი მოსულსა და დამხვდურს შორის, რომ ქართული

ბატონყმური სამართლის საფუძველზე წყდებოდა, ამას ლტოლვილი სომხური მოსახლეობაც აღნიშნავდა.

ამ მხრივ ტიპურია ერთი მათგანის მიერ ქართველი თავადის სახელზე დაწერილი საბუთი, სადაც ვკითხულობთ: „...ჩემი თავი ჩემის შვილებით ხეჩატურათი და ავეტიქათი თქვენ მოგყიდე, როგორც საქართველოს ბატონყმობის რიგია დღეს და დღეის იქით ისე უნდა გემსახუროთ“¹²⁸. ცხადია, „ქართული ბატონყმობის რიგი“ და „ქართული სამართალი“ იყო ქვეყნის მოსახლეობა შორის ნებისმიერი ურთიერთობის მომწვესრიგებელი. ამიტომ არც საქართველოს სომხურ მოსახლეობას, რომელიც საზოგადოების სრულყოფილებიან ნაწილად ითვლებოდა და ქვეყნის ხელისუფალთაგან ზოგჯერ განსაკუთრებული შემწყნარებლობითაც სარგებლობდა, არ გააჩნდა საფუძველი განცალკევებული, მით უმეტეს, საკუთარი კანონებით მართული თემების შესაქმნელად და ისიც ქვეყნის ცენტრალურ რაიონებში, როგორც ეს ბ-ნ პ. მურადიანს წარმოუდგენია. ქვეყნის საზღვრისპირა რაიონებში, განსაზღვრულ დროსა და პირობებში სომხური თემების ჩამოყალიბება, რა თქმა უნდა, გამოირიცხული არ იყო, მაგრამ დროთა განმავლობაში მისი შერწყმა საერთო ქართულ კულტურულ პროცესთან მაინც გარდაუვალი ხდებოდა. მაგალითად შეიძლება გამოდგეს ცურტავის სომხური მოსახლეობის თავგადასავალი, რომელიც ჯერ კიდევ VII ს. დამდგეს იქ საკუთარ სოფლებად და თემებად ცხოვრობდა. შემდეგ კი ქართულ კულტურულ სამყაროსთან თანდათანობითი შერწყმის შედეგად, იმავე მოსახლეობისათვის X ს. უკვე სომხეთი გახდა უცხო ქვეყანა¹²⁹.

საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიასთანაა განსაზღვრულწილად დაკავშირებული ქართული მოსახლეობის ერთი შედარებით მცირე, განსაკუთრებით ვაჭრობა-ხელოსნობაში ჩაბმული ნაწილის მიერ სომხური სარწმუნოების მიღება და ე. წ. „ქართველ გრიგორიანთა“ ეთნოკულტურული ერთობის ჩამოყალიბება. ამგვარი ერთობის არსებობის შესაძლებლობა, არათუ გვიანი შუა საუკუნეების, არამედ XIX ს. საქართველოშიც პ. მურადიანს დაუშვებლად მიაჩნია და ნამეტანი გაღიზიანებით ხვდება ამ საკითხზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში მსჯელობას.

მისი განცხადებით „ქართველ გრიგორიანთა“ ცნება გამოგონილი იყო XX ს. დასაწყისში ქართული ბურჟუაზიული საზოგადოების გარკვეულ განწყობილებათა ზეგავლენით და ამ საქმის მთავარ „დამნაშავედ“ ზაქარია ჭიჭინაძე გამოყავს¹³⁰. „ზ. ჭიჭინაძის თვალსაზრისის განვითარების ცდის“ გამო მკვეთრ გაღიზიანებას გამოხატავს ჩვენს მიმართაც, რაც შემდგომშიც არაერთხელ გაიმეორა სომხეთში გამომავალ სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში (§ ciPiE Γ»cΓ « §PS6c Ciblc»E3H და სხვ.) დაბეჭდილ წერილებში.

მარტო ის ფაქტი, რომ XIX ს. დასასრულისა და XX ს. დასაწყისის ქართული და სომხური პერიოდული გამოცემების ფურცლებზე მწვავე დებატები იმართებოდა ხსენებულ საკითხზე პუბლიცისტებსა და მეცნიერთა შორისაც, მას უკვე „გამოგონილს“ ვეღარ უწოდებ. რაც შეეხება ზ. ჭიჭინაძეს, იგი თვით იყო „ქართველ გრიგორიანთა“ საზოგადოების არსებობის უშუალო მოწმე და აღმწერი. თავის წიგნში სათითაოდ ჩამოთვლის მისი თანამედროვე „გრიგორიანი ქართველების“ 105 გვარს, რომელთაგან მხოლოდ რამდენიმე გვარის ეთნიკური კუთვნილება თუ შეიძლება იყოს სადავო, თორემ დანარჩენის ქართველობა იოტის ოდენა ეჭვსაც არ ბადებს. მაგალითად, ავალიშვილი, ბარათაშვილი, ბაქრაძე, გიორგაძე, მაჩაბელი, მუჩაიძე, ლომიძე და¹³¹ სხვა მრავალი, რომელთა ზოგი წარმომადგენელი სხვადასხვა მიზეზისა და გარემოებათა გამო სომხურ სარწმუნოებას მიჰკედლებია. ბევრ მათგანთან ზ. ჭიჭინაძეს პირადი ნაცნობობა და მეგობრობა აკავშირებდა, რაც საშუალებას აძლევდა უკეთ შეესწავლა მათი უცხო სარწმუნოებაში გადასვლის ისტორია, რის შესახებაც მის წიგნში კონკრეტულ მითითებებსაც ვხვდებით.

ასე რომ, ზ. ჭიჭინაძე თვით არის ერთ-ერთი პირველწყარო „გრიგორიან ქართველთა“ ისტორიის შესასწავლად და პრეტენზიები მის მიმართ ამ საკითხის გამო, ვფიქრობ, გაუმართლებელია.

პ. მურადიანის ხსენებული წიგნის სხვა გვერდზე კი, როცა მის ავტორს ისტორიული საბუთების ქართული ფორმის გვარების მქონე პერსონაჟებში ეთნიკური სომხების შეცნობა დასჭირდა, ქართველთა მიერ სომხურ სარწმუნოებაში გადასვლის შემთხვევებს გამოგონებულს აღარ უწოდებს და ავიტაბილეს ცნობებზე დაყრდნობით აღნიშნავს, რომ იყო შემთხვევები, როცა

სომეხი მონოფიზიტები ქალკედონიზმის წიაღში გადადიოდნენ, ხოლო ქართველები სომეხები ხდებოდნენ (ე. ი. მონოფიზიტები).

ამიტომ ეთნიკური შემადგენლობის საკითხი რთულია და სიფრთხილეს საჭიროებსო¹³². სადისერტაციო ნაშრომის ავტორეფერატში კი ხაზგასმით აცხადებს: ჩვენ უარყოფთ ჯერ კიდევ არსებულ კონცეფციას, რომლის მიხედვითაც ქართლისა და კახეთის ამჟამინდელი ქართულენოვანი სომხური მოსახლეობა „სომხური“ გახდა „გრიგორიანობისადმი“ მიმხრობის გამო. ჩვენ სულაც არ გამოვრიცხავთ ქართველთა არმენიზაციისა და სომეხთა ქართველიზაციის ცალკეულ შემთხვევებს, მაგრამ ეს პროცესი არ იყო მუდმივ მოქმედი ფაქტორი¹³³. როგორც ვხედავთ, ეთნიკური და კონფესიური გაუცხოების თემას პ. მურადიანი ცალმხრივად, მისთვის საჭირო კუთხით განიხილავს და მისადმი დამოკიდებულებას იცვლის იმისდამხედვით, თუ როგორ უჯობს. ამასთან შეცდომაში შეჰყავს მკითხველი, როცა ამტკიცებს, თითქოს, ჩვენ უარყოფდეთ შუა საუკუნეებისა და შემდგომი ხანის საქართველოში სომეხ ლტოლვილთა არსებობის ფაქტს. პირიქით, პ. მურადიანი ცდილობს სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველების სომხური ეთნოსისადმი მითვლას და ამ გზით ისედაც მრავალრიცხოვანი სომხური მოსახლეობის უფრო მეტად გაზრდას ქართული მოსახლეობის შემცირების ხარჯზე. ასეთი დამოკიდებულების თვალნათელი მაგალითია, აგრეთვე, სომხეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ყოველკვირეული რუსულენოვანი გაზეთის „ეპოხა“-ს 1990 წ. მე-8 ნომერში რუბრიკით „პოლიტიკა“ გამოქვეყნებული პ. მურადიანის წერილი ერთობ ემოციური სათაურით „ქართველი გრიგორიანები“ – მითი თუ რეალობა? ასე, ხან „გამოგონებული ცნება, ხან „კონცეფცია“, ხან კი „მითი“. ეს უკანასკნელი ეპითეტი ძლიერი გაღიზიანების შედეგია, რაც გამოწვეული იყო იმ ხანებში სომხური სარწმუნოების მქონე ქართველთა ათეული ათასობით თანამედროვე შთამომავალთა მიერ, თითქმის მთელი საუკუნის შემდეგ, საკუთარი გვარისა და ეროვნების ოფიციალურად (იურიდიულად) დაბრუნებით, რითაც თავისთავად დაიმსხვრა „ქართველ გრიგორიანთა“ ეთნოკულტურული კატეგორიის უარყოფის პ. მურადიანისეული მითი. ხსენებულ წერილზე ჩვენი პასუხი სათაურით „ვინ არღვევს კეთილმეზობლობის ტრადიციებს?“ დაიბეჭდა „ლიტერატურული საქართველოს“ 1992 წლის 22 მაისის ნომერში. ამავე საკითხზე მსჯელობა გავემალეთ და პ. მურადიანის მტკიცებულებათა საწინააღმდეგო დამატებითი კონტრარგუმენტები მოვიყვანეთ ჩვენს წიგნში „საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები (IVXVIII სს.)“, თბილისი, 1999, გვ. 185-194. საილუსტრაციოდ პ. მურადიანის მიერ მოხმობილი არგუმენტების საწინააღმდეგო რამდენიმე კონტრარგუმენტს აქაც მოვიყვანთ. დავიწყოთ პ. მურადიანის არაერთგზისი განცხადებით, თითქოს, მხოლოდ მისიონერ ავიტაბილეს წერილის ერთ პასაჟშია ნახსენები ქართველთა არმენიზაციის ფაქტი, რაც ცალკეულ შემთხვევათა რიგს უნდა მიეკუთვნოსო. ბ-ნი პარუირი ამჯერადაც მისთვის სასურველ განმარტებას მოყვანილი შინაარსის მცირე გამრუდებით აღწევს. ავიტაბილეს წერილში მოყვანილია XVII ს. პირველი ნახევრის ცნობილი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწის ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის სიტყვები, რომელშიც გამოთქმულია შემოფოთება ამ მოვლენის გაფართოების გამო. ავიტაბილეს მიხედვით ნ. ჩოლოყაშვილს უთქვამს: „ყოველი დღე ჩვენის თვალთ ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან...“¹³⁴, რაც მურადიანისაგან სრულიად განსხვავებულ დასკვნას ითხოვდა. ამგვარი ცნობები კი საკმაოდ მრავლად იძებნება იტალიელ მისიონერთა მოხსენებებში. იმავე ხანებში პატრი ამბროზიო თავის ხელმძღვანელობას რომში მოახსენებდა: „ჩვენი მონაზონები ამ ქრისტიანებში დიდს სიკეთის ქმნას შეიძლებენ რამდენისამე სოფლის ყიდვით, როგორც შვრებიან სომხები. თუმცა ქართველებს დიდი სიმძულვარე აქვთ სომხების სარწმუნოების მხრივ, გარდა, როდესაც მათი ყმები ხდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხის წესზე¹³⁵“. აქაც ცალკეულ შემთხვევებზე კი არა, მთელ სოფლებზეა საუბარი. „გრიგორიან ქართველთა“ საზოგადოების დამადასტურებელი საბუთები თვით პ. მურადიანის მიერ გამოქვეყნებულ „ძეგლებშიც“ საკმაოდ მოიპოვება, რომელთაგან მხოლოდ ერთ ნიშანდობლივ წარწერას მოვიყვანთ: „ჩყლთ (1839) წელს აღვაშენეთ ეკლესია ესე წმინდა გიორგისა ჩვენ ზურტში მცხოვრებელთ ერთობით ქართველთა და სომეხთა სასაფლაოდ ჩვენის მუშაკობითა, შემწეობითა...“¹³⁶. ამ წარწერის კომენტარში პ. მურადიანი განმარტავს, თითქოს, ხანგრძლივმა თანაცხოვრებამ ამ სოფლის ქართველთა და სომეხთა შორის არა მარტო ეთნიკური, არამედ კონფესიური საზღვრებიც წაშალაო. ასეთი ახსნა დამაჯერებლობას, რა თქმა უნდა, მოკლებულია. ვინც კი შუა საუკუნეების, თუნდაც გვიანი ხანის, საზოგადოების ბუნებას იცნობს,

მან კარგად იცის (მათ შორის პ. მურადიანმაც), რომ კონფესიურად განსხვავებული საზოგადოების წარმომადგენლები არათუ ერთმანეთის სასაფლაოზე მიცვალებულს არ დაასაფლავებდნენ, არამედ ეკლესიაშიც არ შევიდოდნენ. ჭარწერის ტექსტში ხსენებული ეკლესია ერთობლივ მაშენებელნი ქართველებიცა და სომხებიც, რა თქმა უნდა, ერთი სარწმუნოებისანი იყვნენ, სხვაგვარად მათი თანამშრომლობა, მით უფრო სასაფლაოს ეკლესიის მშენებლობაში, შეუძლებელი იქნებოდა. ამის აღიარება კი პ. მურადიანის თვალსაზრისს ეწინააღმდეგებოდა. ამიტომაც, ჩანს, ტექსტის ახსნის იმ დროისათვის გარეგნულად მომგებიან ვარიანტს მიმართა. მაგრამ საქმეც ისაა, რომ XIX ს., რომელსაც ეს წარწერა ეკუთვნის, ყველაზე შეუფერებელი დროა ეთნიკური და კონფესიური საზღვრების წაშლის შესაძლებლობის სამტკიცებლად. ის უფრო კონფესიურ ურთიერთობათა გამწვავების ხანადაა ცნობილი. საქართველოს რუსული ადმინისტრაცია ქართველთა და სომეხთა გათიშვისა და დაპირისპირებისათვის იღვწოდა.

ამ პოლიტიკური ამოცანის შესაბამისად ქართველთა სომხურ სარწმუნოებაში გადასვლას არა მარტო ახალისებდა, არამედ ზოგჯერ აიძულებდა კიდევ. ეს და მსგავსი ღონისძიებები რუსული კოლონიალური პოლიტიკის არსენალში ერთ-ერთი ეფექტური საშუალება იყო ქართული ეთნიკური კოლექტივის დასასუსტებლად.

ამდენად, ბ-ნი პ. მურადიანის ცდებს, უარყოს ე. წ. „ქართველ გრიგორიანთა“ ეთნოკულტურული კატეგორიის არსებობა გვიანი შუა საუკუნეებისა და განსაკუთრებით XIX ს. საქართველოს საზოგადოებაში, რამდენადმე სერიოზული საფუძველი არ გააჩნია და ასეთ მტკიცებულებებს მხოლოდ მეცნიერული ინტერესების მიღმა მოტივები თუ შეიძლება რომ ასულდგმულვადეს.

შუა საუკუნეების საქართველოში სომხური მოსახლეობის განსაკუთრებული სიჭარბისა და სიძველის შთაბეჭდილების შესაქმნელად, აღნიშნულს გარდა, ბ-ნი პ. მურადიანი ცალკეული ქართული გვარების წარმომავლობაში ეჭვის შეტანასა და სომხურთან დაკავშირებას ცდილობს, რისთვისაც მეცნიერული საბუთიანობის ნაცვლად ზოგადი და არაპირდაპირი მინიშნებებით კმაყოფილდება, რაც, ეჭვი არაა, საქმეში ჩაუხედავი მკითხველის ფსიქიკაზე ზეგავლენის მოსახდენადაა მხოლოდ გათვლილი. ამ მხრივ ტიპურია ცნობილი ქართული ფეოდალური საგვარეულოს – მუსხელიშვილთა გასომხურების პ. მურადიანისეული ხერხი.

სოფ ბრეძის გრიგოლ განმანათლებლის მონასტრისათვის გათვალისწინებული ხელნაწერი სახარების (1469) თავგადასავალზე საუბრისას, მკითხველს მოულოდნელად სქოლიოში ჩატანილ ასეთ ცნობას აწვდის: სოფ. ბრეძის მცხოვრებლები ამჟამად სომხურს უწოდებენ წმ. გიორგის ეკლესიას, სადაც დაკრძალულნი არიან მუსხელოვების (მუსხელიშვილი) საგვარეულოს წარმომადგენლები. თუკი გამოვრიცხავთ, განაგრძობს პ. მურადიანი, კიდევ ერთი სომხური საგანის არსებობის შესაძლებლობას, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ დროთა განმავლობაში ბრეძის სომხების გაქართველების პროცესში, წმ. გრიგოლი გააზრებული იყო (შეცვლილი?) როგორც წმ. გიორგი, ქართულ წრეებში ამ უკანასკნელის კულტის განსაკუთრებული პოპულარობის გამო 137.

ბ-ნი პ. მურადიანის აქ წარმოდგენილ მსჯელობაში, თითქმის, ყველა სიტყვა ერთმანეთს ეწინააღმდეგება. ჯერ ერთი, მის მიერ მოყვანილ ანდერძმინაწერში, სადაც ხსენებულ სახარებაზეა საუბარი, საერთოდ არაა ნახსენები სოფ. ბრეძა. ხელნაწერის დამწერი ბარსელი პოლიტიკური მოვლენების გადმოცემასთან ერთად აღნიშნავს, რომ დაზიანებული სახარება

1584 წ. გაანახლა და სომეხთა არქივისკოპოს ხაჩატურის თხოვ ნით მასვე გორში დაუბრუნა, ამ უკანასკნელმა კი თავის ძმისშვილს დიაკვან კირაკოსს სოფ. ყანდაში გაუგზავნა. თუკი ეს ხელნაწერი სახარება, პ. მურადიანის თქმით, ბრეძის წმ. გიორგის ეკლესიისათვის იყო

გათვალისწინებული, მაშინ მისამართის შეცვლის მიზეზი ბარსელს მაინც უნდა აღენიშნა, მით უმეტეს, რომ სახარების თავგადასავალთან დაკავშირებულ ყოველ დეტალს სკრუპულოზურად აღწერს. ამ გაუგებრობის ახსნის სხვა ვარიანტს ვერც პ. მურადიანი გვთავაზობს. ცხადია, წმ.

გრიგოლის ეკლესია სოფ. ბრეძაში არ ყოფილა და, ბუნებრივია, ამიტომ ვერც განახლებული სომხური სახარება გაიგზავნებოდა იქ. სოფ. ბრეძის ეკლესიასთან დაკავშირებული ყველა ეს ვარიანტი, ჩანს, პ. მურადიანს იმისთვის დასჭირდა, რომ წმ. გიორგის ქართული ეკლესია

სომხურად გამოეცხადებინა და ამით იქ დასაფლავებული ცნობილი ქართული ფეოდალური საგვარეულოს – მუსხელიშვილების ქართველობაზე მკითხველში ეჭვი აღეძრა. რაც შეეხება წმ. გრიგოლის გიორგიდ გააზრებას, თუ გარდასახვას, ეს არათუ ვარაუდების, არამედ ფანტაზიის სფეროს შეიძლება, ალბათ, მივაკუთვნოთ. მეტ-ნაკლებად მსგავსი მეთოდებით მანიპულირებს ქართული გვარების სომხური ეთნოსისადმი მითვლის სხვა შემთხვევებშიც. მეტადრე მაშინ, როცა

საქმე ეხება ორენოვან ქართულ-სომხურ წარწერებში მოხსენიებული გვარების წარმომავლობის გარკვევას. ასეთ შემთხვევაში პ. მურადიანი ყოველთვის სომხური ტექსტით ხელმძღვანელობს, სადაც ქართული სახელები (და არა მარტო ქართული) ჩვეულებრივ სომხური ფორმით გადმოიცემა.

მაგალითად, ბიჭიაშვილი – ბიჭიანცად, ღარღაძე – ღარღაძეანცად, ბაგრატიონები – ბაგრატიუნებად, ბატონიშვილი სომხურში გავრცელებულ პარონად და ა. შ. ამიტომაცაა, რომ მისთვის მხოლოდ ქართულენოვანი სომხები არსებობენ და არასდროს სომხური სარწმუნოების წიაღში ნებით თუ უნებლიედ მოხვედრილი ქართველები¹³⁸. ქართლის ცენტრალურ რაიონებში სომხური მოსახლეობის სიჭარბისა და სიძველის შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად იგი, ამასთანავე, ცდილობს ეს რეგიონი ძველთაგანვე სომხური კულტურის გავრცელების სივრცედ წარმოგვიდგინოს, რისთვისაც ცალკეული კულტურული ფაქტის, მისთვის ჩვეული მეთოდებით, გამრუდებულ ახსნასაც არ ერიდება.

მაგალითად, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მისთვის საჭირო ერთი სიუჟეტის გადმოცემისას ეყრდნობა მაინცდამაინც ლეონტი მროველის იმ ვარიანტს, რომელიც „ნინოს ცხოვრების“ არც ერთ ძირითად რედაქციაში არ მოიპოვება. საქმე ეხება ჯავახეთში ფარავნის ტბასთან წმ. ნინოს შესხვედრას მცხეთელ მწყემსებთან და მათთან საუბარს. ძირითად A რედაქციაში ასეთ შესხვედრაზე საერთოდ არაფერია თქმული, მეორე რედაქციაში კი აღნიშნული არ არის რომელ ენაზე შედგა მათ შორის საუბარი. ამ გარემოებაზე თვით მურადიანიც მიუთითებს. მხოლოდ ლეონტი მროველის თხზულებაშია ნათქვამი, რომ „წმიდა ნინო მეცნიერ იყო მცირედ ენასა სომხურსა, რამეთუ პირველ ესწავლა ნიაფორისგან, და პოვა მწყემსთა მათ შორის სომხურად მზრახველი და ჰკითხა მას, ვითარმედ „რომლისა სოფლისანი ხართ?“ ხოლო მან მიუგო და რქუა, ვითარმედ: „დაბით ელარბინით და საფურცლით, და ქინძარელნი, რაბატელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი“¹³⁹. რამდენადაც ეს უკანასკნელი ცნობა „მოქცევაჲ“-ის არც ერთ ძირითად რედაქციას არ მოეპოვება, ობიექტური მკვლევრის მოვალეობას შეადგენდა, ალბათ, გავრკვია ლეონტის თხზულებაში მისი მოხვედრის მიზეზები. ამის მაგიერ საკუთარი ვერსია პ. მურადიანმა თავს მოახვია XI ს. ავტორს და განაცხადა, რომ „ნინოს ცხოვრების“ საერთო კონტექსტიდან გამომდინარე, ლეონტი მროველის ლოგიკური დასკვნით უცხო ხალხის წარმომადგენლებთან ურთიერთობის დამყარება ნინოს შეეძლო მხოლოდ სომხურ ენაზე, ე. ი. წმ. ნინოსთვისაც და მცხეთისა და მისი შემოგარენის მცხოვრებლებისთვისაც უცხოელებთან საკონტაქტო ენა მხოლოდ სომხური იყო.

როგორც არ უნდა ყოფილიყო, განაგრძობს პ. მურადიანი, XI ს. ისტორიკოსი ვერაფერს ხედავს უცნაურს იმაში, რომ მცხეთისა თუ მისი მიმდებარე სოფლების მცხოვრებს „ცოტათი“ მაინც შეეძლებოდა სომხურის ცოდნა და ჩამოთვლის მთელ რიგ გარემოებებს, რომელთაც უნდა განეპირობებინათ ქართველთა მიერ სომხურის „ცოტათი“ ცოდნა. სომხურის ცოდნის განმაპირობებელ გარემოებათა შორის მნიშვნელოვნად მიაჩნია: სომხურიდან უძველესი ქართული თარგმანების (ძირითადად ბიბლიური წიგნების) მნიშვნელოვანი რაოდენობა, კორიუნის თხრობა ქართული ანბანის შექმნაზე და ჯაღას მთარგმნელობითი მოღვაწეობა, მეზობელ გუგარქში ორენოვანი ქართულ-სომხური ეპარქიის არსებობა და ბოლოს, სომხური ეკლესიის წარმომადგენელთა მქადაგებლობითი მოღვაწეობა „ჩრდილოეთის ქვეყნებში“. ყველა ამ სადავო და საეჭვო გარემოებათა ჩამოთვლას ავგირგვინებს ქართული ძეგლის „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში შემონახული „ზოგიერთი ცნობით“ საქართველოს სულიერ და ადმინისტრაციულ ცენტრში სომეხთა ყოფნაზე¹⁴⁰. რა თქმა უნდა, ბ-ნი პარუირი აქ სომეხთა უბრალო ყოფნას არ გულისხმობს. მას საუბარი აქვს ლეონტის მიერ „იობ სომეხად“ წოდებულ ქართლის მთავარეპისკოპოსზე. მოყვანილი ფაქტის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მიუხედავად, არც ამ გარემოებათა შესწავლა და, მით უფრო, ფაქტის ნამდვილობის გამორკვევა, როგორც ჩანს, მის ინტერესებში არ შედის. იგი კვლავ მისთვის ჩვეულ მინიშნებებს მიმართავს, რომლებმაც მკითხველს ქართლის ცენტრში სომხური გარემოს შესაძლებლობის შთაბეჭდილება უნდა შეუქმნას. იგი წერს: სამწუხაროდ, ჩვენ არაფერი შეგვიძლია ვთქვათ იმ გარემოებათა შესახებ, რომლებმაც განაპირობეს იობის გამოჩენა ამ თანამედროებაზე, მით უფრო იმის შესახებ, ფლობდა თუ არა ის ქართულს, ანდა მისმა გარემომცველმა სამღვდელოებამ თუ იცოდა სომხური ენა,

თუმცა ღვთისმსახურება ჯერ ისევ ბერძნულ ან სირიულ ენებზე უნდა წარმართულიყო¹⁴¹. ერთი შეხედვით საესეებით შესაძლებელი და უწყინარი მსჯელობაა ბ-ნი პ. მურადიანის მიერ წარმოდგენილი, მაგრამ მის მრავალრიცხოვან და თანამიმდევრულ მინიშნებებს თუ ერთად მოუყურით თავს, მივიღებთ ძველი ქართლის ცენტრში ეთნოკულტურული სიტუაციის ყოველმეუფერებელ და გამრუდებულ სურათს.

დავიწყით მცხეთელ მწყემსებთან წმ. ნინოს შეხვედრის ეპიზოდით და ვნახოთ, რამდენად საფუძვლიანია ამ ერთობ მწირი ცნობით განმაზოგადებელი დასკვნების კეთება. წმ. ნინომ რომ სომხური იცოდა ცოტათი დვინელი მიაფორისგან ეს ლეონტისათვის უკვე ცნობილი იყო „მოქცევაჲ“-ის ავტორისაგან¹⁴², რის გამოც სომხეთის მეზობელ ჯავახეთში ნინოს კონტაქტი იქაურებთან, ბუნებრივია, შეიძლებოდა სომხურ ენაზეც წარმართულიყო, რამდენადაც სასაზღვრო ზოლში მეზობლები ერთმანეთის ენას რამდენადმე, ალბათ, მაინც ფლობდნენ. მაგრამ მწყემსები მცხეთელები იყვნენ და ამიტომ საჭირო გახდა მათ შორის სომხურის „მზრახველის“ მოძებნა, რაც კიდევ მოხერხდა. ცხადია, ასეთი შეზღუდული ინფორმაცია განზოგადების საშუალებას არ იძლევა და ერთი გამონაკლისი შემთხვევის მცხეთისა და მისი მიმდებარე სოფლების მოსახლეობაზე გავრცელება, ვფიქრობ, ყოველად გაუმართლებელია.

ქართველთა შორის სომხური ენის ფართოდ გავრცელების თვალსაზრისის დასადასტურებლად პ. მურადიანის მიერ მოყვანილი კულტურული მნიშვნელობის ფაქტები მათი ავტორის სასარგებლოდ სულაც არ მეტყველებს. ბიბლიური წიგნების სომხურიდან თარგმნა თავისთავად დიდმნიშვნელოვანი კულტურული მოვლენაა, მაგრამ არაფრით არ არის სომხური ენის გავრცელების მანიშნებელი. სომხურ ბიბლიურ წიგნებს საქართველოში რომ მკითხველი პყლოდა, მაშინ ხომ არც მათი თარგმნა იქნებოდა საჭირო? ნიშანდობლივია ისიც, რომ სომხებთან კულტურულ-ლიტერატურული კავშირი ცალმხრივი არასდროს ყოფილა. სომხებიც ისევე თარგმნიდნენ ქართულიდან, როგორც ქართველები სომხურიდან¹⁴³. არც მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის შექმნის ლეგენდა სძენს რამეს პ. მურადიანის იდეას, რადგანაც კარგადაა ცნობილი, რომ მესროპმა ქართული არ იცოდა, ენის უცოდინრად კი უცხო ანბანის შექმნა შეუძლებელია. რაც შეეხება ცურტავის ორენოვანი ქართულსომხური ეპარქიის არსებობას V ს. ქვემო ქართლში და იქ მიმდინარე ეთნოკულტურულ პროცესებს, ყველაზე უკეთ ამაზე ამ მოსახლეობის თავგადასავალი გვიჩვენებს. რამდენიმე საუკუნეში, როგორც ითქვა, ეს მოსახლეობა უკვე სომხეთს მიიჩნევდა უცხო ქვეყნად. სომხური ეკლესიის წარმომადგენელთა მქადაგებლობით მოღვაწეობას კი ქვემო ქართლში აქა-იქ ძველთაგან შემორჩენილი სომხური მოსახლეობა თუ საჭიროებდა, თორემ იქაურ მკვიდრ ქართველობას არც ეკლესიები აკლდა (მარტო ბოლნისის სიონი რად ღირს) და არც მქადაგებლები.

მაშ რაში დასჭირდა ბ-ნ პარუირს სომეხ მქადაგებლებზე აქცენტირება?

როგორ უნდა განეხორციელებინათ მათ თავიანთი მისია ქართულ მოსახლეობაში, თუ ისინი, მოსალოდნელია, არ ფლობდნენ ქართულს?

ცხადია, პ. მურადიანის მიზანი სულ სხვაა. ეტყობა, სურს მკითხველში აღძრას ეჭვი და დააფიქროს – ხომ არ იყო ქართლის მოსახლეობა სომხური კულტურის მატარებელი. აშკარად, ამ ტენდენციითაა გააზრე ბული მის ხსენებულ წიგნში „იობ სომეხის“ თემაც. მას არ აინტერესებს მცხეთის საყდრის ტახტზე იობის გამოჩენის გარემოებანი, მაგრამ მის სომხობაში ეჭვი არ ეპარება, მიუხედავად იმისა, რომ ასეთ ინფორმაციას ავთენტიკური წყაროები არ ფლობენ¹⁴⁴. პ. მურადიანს მხოლოდ ენის პრობლემა აწუხებს: იცოდა თუ არა იობმა ქართული, ხოლო მისმა გარემომცველმა სამღვდელოებამ სომხური ენა. ძნელი არაა იმის მიხედვრა, თუ საითკენ მიანიშნებს მკვლევარი მკითხველს. თუ იობის გარემომცველი სამღვდელოება ფლობდა სომხურს, გამოდის რომ იობის გამო წირვაც ამ ენაზე უნდა ჩატარებულიყო, რაც გასაგებია, შესაბამისი ცოდნის მრევლსაც გულისხმობდა. ასეთი არაბუნებრივი შთაბეჭდილების შესასუსტებლად, ეტყობა, ისევ ნეიტრალურ პოზიციას არჩევს და გამოთქვამს ვარაუდს, რომ იობის დროს ღვთისმსახურება ისევ ბერძნულ და სირიულ ენებზე უნდა წარმართულიყო, როგორც იშუამად ეს სომხეთში ხდებოდა. სამწუხაროდ, მას მხედველობიდან გამორჩა ერთი მნიშვნელოვანი დეტალი. მეზობლებისგან განსხვავებით, ღვთისმსახურება აღმოსავლეთ საქართველოში ყოველთვის ქართულ ენაზე წარმოებდა¹⁴⁵.

მსგავსი კულტურული გავლენის ძიებასთანაა დაკავშირებული, აგრეთვე, მცხეთის ჯვრის ტაძრის მიმართ ჯერ კიდევ ადრე, 1968 წ. გახმაურებული ვნების განვითარება ხსენებულ მის წიგნში. თავის დროზე პ. მურადიანის ამ ძიებებმა აღიარებულ სპეციალისტთა მკაცრი კრიტიკა დაიმსახურა და არც ერთმა სერიოზულმა სპეციალისტმა მისი დასკვნები მცხეთის ჯვრის ტაძრის წარწერის დათარიღებისა და მისი ინტერპრეტაციის თაობაზე არ გაიზიარა. ხსენებულ წიგნში პ. მურადიანი, ფაქტობრივად, იმეორებს ძველ არგუმენტებს, ისე რომ საჭიროდ არ მიიჩნევს მაშინდელ კრიტიკაზე პასუხის გაცემას, რამდენადაც, მისი თქმით, თავისი დამოკიდებულება ამ კრიტიკისადმი მან უკვე გამოხატა 1969 წ. პარიზში გამოქვეყნებულ წერილში და მის გამეორებას აქ უადგილოდ მიიჩნევს. მაგრამ აღმოჩნდა, რომ მცხეთის ჯვრის სომხური გრაფიკული წარწერის მაგიერ მკითხველს ფალსიფიცირებული წარწერა მიაწოდა, რაც თავის დროზე შეამჩნია და სამეცნიერო წრეებს გაუმჟღავნა საფრანგეთში მოღვაწე, აწ გარდაცვლილმა ქართველმა მეცნიერმა, კალისტრატე სალიამ146. როგორც იტყვიან აქ უკვე კომენტარიც ზედმეტია. ერთი სიტყვით, ბ-ნი პ. მურადიანის დიდი მცდელობა, რომ შუა საუკუნეების აღმოსავლეთი საქართველო სომხური კულტურის ტოტალური გავლენის ქვეყნად დაგვიხატოს, არა მარტო ყოველგვარ საფუძველსაა მოკლებული, არამედ მის ავტორსაც რეალობის მიღმა და მოვსეს ხორენაცის კონცეფციის ტყვეობაში აქცევს, რომელიც ქართლის ისტორიას სომხეთის ისტორიის ნაწილად განიხილავდა.

XX ს. 40 წლებიდან დაწყებული, როგორც ვნახეთ, ქართული თემა სომხურ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ აქტიურად განიხილებოდა. საკითხისადმი მიდგომა არსებითად არ განსხვავდებოდა XIX ს. ჩასახული ტენდენციებისაგან, მიუხედავად იმისა, რომ უკვე განვლილი იყო სოციალურ-პოლიტიკური ცვლილებებისა და გარდაქმნების საკმაოდ გრძელი გზა და ქვეყანაში გაბატონებული ოფიციალური იდეოლოგია ისტორიკოსებს მოუწოდებდა ეკვლიათ საბჭოთა კავშირის ხალხთა და პირველ რიგში, ამ ხალხების რუს ხალხთან ურთიერთობათანამშრომლობის, მეგობრობის და ძმობის ისტორია. საუკუნის 60-იანი წლებიდან მოკიდებული იქმნებოდა მთელი რიგი ნაშრომებისა კავკასია-რუსეთის, სომხეთ-რუსეთის ისტორიული ურთიერთობის თემაზე, სადაც ამავე ჭრილში ქართულ-სომხური ურთიერთობანიც პოვებენ ასახვას, მით უმეტეს, რომ სახელმწიფოებრივ დონეზე რუსეთთან ურთიერთობის შესაძლებლობა მთელი კავკასიიდან მხოლოდ ქართულ სამეფოებს ჰქონდათ, რის გამოც რუსეთთან კონტაქტების დამყარებისა და გაფართოების მოსურნე ქართველთა ისტორიული მეზობლებისათვის ამ პროცესში ჩასართავად ქართველ პოლიტიკოსთა მხარდაჭერასა და შუამავლობას თავისთავად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ამიერკავკასიის ხალხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის თემაზე დაწერილ ნაშრომებში ამ წლებიდან კიდევ უფრო მკაფიოდ იკვეთება შუა საუკუნეების ამიერკავკასიაში წამყვან პოლიტიკურ ძალად კვლავაც სომხეთის წარმოდგენის ტენდენცია. ნიშანდობლივია, რომ სომეხი ისტორიკოსები ამ უპირატესობაზე მსჯელობას არ ერიდებიან ისტორიის იმ მონაკვეთების გაშუქების დროსაც კი, როცა სომხეთს საკუთარი სახელმწიფოებრიობა აღარ გააჩნდა და მის ბედს უცხო დიდი სახელმწიფოები განსაზღვრავდნენ. ერთ-ერთი ასეთი პერიოდია ამიერკავკასიაში არაბთა ბატონობის ხანა. ამ ეპოქის სომხეთზე მონოგრაფიული ნაშრომის ავტორი ა. ნ. ტერ ლევონდიანი წერს, რომ სირიის გამგებლის, შემდეგ კი ომეადთა დინასტიის პირველი ხალიფა მუავიას მიერ სომხეთის იშხანის (მმართველი მთავრის) თეოდოროს რშტუნის ხელისუფლების ცნობა სომხეთზე, ქართლსა და არანზე ღერბენდამდე, პირველი ნაბიჯი იყო პროვინცია „არმინიის“ შექმნის გზაზე147, რითაც, აშკარაა, ცდილობს გამართლება და ახსნა მოუძებნოს სებეოსის ერთობ საეჭვო ცნობას, თითქოს, სომხეთის ეს უპირატესი მდგომარეობა კავკასიაში ემყარებოდა არაბ და სომეხ ხელისუფალთა შორის 652 წ. ზაფხულს დამასკოში დადებულ ხელშეკრულებას. სებეოსის ამ ცნობას ყოველგვარი შენიშვნისა და განმარტების გარეშე იზიარებს ბ-ნი კარენ იუზბაშიანიც148. საფუძველი ასეთი ოპტიმიზმისათვის, ვფიქრობ, არ უნდა არსებობდეს. გარდა იმისა, რომ სებეოსის მიერ ხსენებული ხელშეკრულების არსებობა არაბული წყაროებისათვის სრულიად უცნობია, ტექსტის შინაარსიც პრაქტიკულ მნიშვნელობას საერთოდ მოკლებულია, რამდენადაც ჩამოთვლილი ქვეყნების დამორჩილება ამ შეთანხმებით თვით თ. რშტუნის ევალებოდა. ამის გამო ს. ჯანაშია მოსწრებულად შენიშნავდა: „მოავიას „სულგრძელი“ საჩუქარი ცარიელი აღთქმა იყო და იგი რეალური შინაარსით თვით თეოდოროსს

უნდა აეცხო ჩამოთვლილი ქვეყნების დაპყრობით“149, რაც იმ დროისათვის არაბებს ჯერ კიდევ ვერ მოეხერხებინათ. სომეხი მთავრის ხელისუფლების მასშტაბურობას თვით მისი ბიოგრაფიის ცნობილი ფაქტებიც გამორიცხავს. იმპერიასა და სახალიფოს შორის მოქცეულმა სომხეთის იშხანმა დიდი ძალების დაპირისპირებით გამოწვეულ სირთულეებს თავი ვეღარ გაართვა და ჯერ სომეხი ნახარარების შეთქმულების მსხვერპლი გახდა, როცა ის სომხეთის მმართველის თანამდებობიდან გადააყენეს და მისი მამულები ერთმანეთს შორის გაინაწილეს, ხელისუფლების აღდგენის შემდეგ კი თ. რშტუნმა არაბთა საპატიო ტყვეობაში დაასრულა სიცოცხლე სამშობლოდან შორს – დამასკოში.

ასეთი თავგადასავლის მქონე ხელისუფალის პრეტენზიები მთელ კავკასიაზე, გასაგებია, რომ მოკლებული უნდა იყოს რეალურ საფუძველს.

ადრეულ შუა საუკუნეებში სომხეთზე ქართლის დამოკიდებულების საჩვენებლად აღნიშნულს გარდა, ა. ტერ-ღევონდიანი კიდევ ორ მომენტზე ამახვილებს ყურადღებას. მისი სიტყვით, სომხური ეკლესიის მოღვაწეობამ კულტურულად ერთგვაროვანი სახე მიანიჭა ამიერკავკასიის ქვეყნებს, ამიტომ სასანური ეპოქის ტრადიციების გამგრძელებელ არაბებსაც ეს ქვეყნები ერთ ერთეულად მიაჩნდათ, რის გამოც მათ „არმინია“ უწოდესო150. მეორე არგუმენტი კი ფეოდალური სომხეთის მმართველი ფენის სოციალურ სტრუქტურაში მომხდარ ცვლილებებს და მათი გამომხატველი ტერმინების ახსნას უკავშირდება. „იშხანის“ გვერდით „იშხან იშხანაცის“ ტიტულის გაჩენას ა. ტერ-ღევონდიანი საზოგადოების სოციალური განვითარებითა და შესაბამისად ადმინისტრაციული მმართველობის ფორმების შეცვლით კი არ ხსნის, არამედ ტერმინების ფუნქციური სხვაობით. მისი მტკიცებით, „იშხანისა“ და „იშხან იშხანაცის“ ფუნქციები ერთმანეთისგან იმით განსხვავდებოდნენ, რომ პირველის ხელისუფლება მხოლოდ სომხეთზე ვრცელდებოდა, მეორისა კი იბერიასა და ალბანეთზეცო151. მსგავსი შინაარსის დებულებებს სხვა სომეხ ავტორთა ნაშრომებშიც არაერთგზის ვხვდებით. ძირითადად, ს. ერემიანის ხელნაწერ შრომებზე მითითებით, გ. მკრტუმიანი არგუმენტირების გარეშე გვაუწყებს, რომ ამიერკავკასიაში შექმნილ სამხედროადმინისტრაციულ ერთეულს არაბებმა „არმინია“ უწოდეს ამ რეგიონის წამყვანი ქვეყნის – სომხეთის სახელის მიხედვითო. მისივე განმარტებით, ქართველ და ალბანელ ფეოდალთა მეთაურები დაახლოებით ისეთსავე დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ სომხეთის იშხანთან, როგორც თბილისისა და ბარდავის ეპირები „არმინიის“ ვალთან, ე. ი. ქართლის ერისმთავრები ემორჩილებოდნენ დვინში მჯდომ სომხეთის იშხანს152.

არაბული პროვინცია „არმინიის“ ფარგლებში სომხეთისა და სომეხი დინასტიების განსაკუთრებული უფლებებისა და წამყვანი მდგომარეობის დასადასტურებლად სომეხ ავტორთა მიერ მოყვანილ გარემოებებსა და მტკიცებულებებს, რა თქმა უნდა, არაფერი აქვთ საერთო რეალურ ვითარებასთან. არ შეეფერება სინამდვილეს, თითქოს, სომხეთის იშხანს ქართლის ერისმთავარი და ალბანელ ფეოდალთა მეთაური ემორჩილებოდა.

დაპყრობილი ქვეყნების სამართავად არაბები, ჩვეულებრივ, ადგილობრივ ადმინისტრაციულ აპარატს იყენებდნენ, რის გამოც ყველგან მმართველობის სტრუქტურული ფორმა იყო გავრცელებული. არაბებს დაქვემდებარებული ადგილობრივი ხელისუფალი ერთგვარი შუამავლის როლს ასრულებდა უცხო ადმინისტრაციასა და მოსახლეობას შორის და თავისი უფლება-მოვალეობებითა და ფუნქციებით ადგილობრივი უზენაესი არაბი მოხელის მოადგილედ ითვლებოდა. ასეთი იყო ქართლის ერისმთავარი, სომხეთის იშხანი, თუ რანის მთავარი. არაბული წყაროები უფლებრივად მათ არ ასხვავებდნენ და ყოველ მათგანს ერთი და იმავე ხარისხის ტიტულით – „ბატრიკად“ მოიხსენიებდნენ. საყურადღებოა, რომ ამ თვალსაზრისს ზოგჯერ ა. ტერ-ღევონდიანიც იზიარებდა153.

თუნდაც ამიტომ „იშხანისა“ და „იშხან იშხანაცის“ განსხვავებულ ფუნქციურ დატვირთვაზე ბ-ნ ტერ-ღევონდიანის მსჯელობა ჩვენი აზრით, ნაძალადევი და ერთობ ხელგონურია. „იშხან იშხანაცის“ ტიტულის გაჩენის საჭიროება, ეჭვი არაა, განაპირობა სომხეთში არაბთა ხელისუფლების შესუსტების პირობებში მრავალმთავრობის ტენდენციის განვითარებამ, როცა ცალკეული გამთავრებული ნახარარები „იშხანის“ ტიტულსაც იკუთვნებდნენ. ასეთ ვითარებაში თანაბართა შორის პირველის გამოსარჩევად, ეტყობა, გამოინახა უფრო შესაფერისი „იშხან

იშხანაცის“ ანუ მთავართა მთავრის განმადიდებელი სახელწოდება, ისევე როგორც უფრო ადრე (VI ს.) იმავე მიზეზით ქართლში შემოდებული იყო ერისმთავრის ინსტიტუტი.

ასევე სიმართლესაა დაცილებული არაბული საამიროს „არმინის“ სახელწოდების დაკავშირების მცდელობა ამიერკავკასიაში სომხეთის კულტურულ თუ სოციალურ-პოლიტიკურ მოწინავეობასთან. ვფიქრობ, ძნელია ერთსახად დაიჯერო იმ ქვეყნის კულტურული თუ სოციალურეკონომიკური მოწინავეობა რეგიონში, სადაც მან ყველაზე ადრე დაკარგა დამოუკიდებლობა (ბიზანტიამ და ირანმა ერთმანეთს შორის სომხეთი გაიყვეს 385-7 წწ. დასავლეთ სომხეთში მეფობა გაუქმდა 390 წ., აღმოსავლეთ სომხეთში – 428 წ., ალბანეთში – 463 წ., ხოლო ქართლში 523 წ.) და დიდი დამპყრობლების საყრდენ ბაზად იქცა, რის გამოც თავისი ბუნებრივი განვითარების გზას ასცდა და დიდხანს დამპყრობელი არაბების მომთაბარეული ფეოდალიზმის რეჟიმის კალაპოტში მოექცა, მისგან გამომდინარე ყველაზე მძიმე შედეგებითურთ.

რაც შეეხება ამიერკავკასიის ასპარეზზე სომხური ეკლესიის მიერ კულტურული ერთგვაროვნების მიღწევას, ამ მტკიცებულების სრულიად საწინააღმდეგო მოვლენაზე მეტყველებს VII ს. დასაწყისიდან ქართული და სომხური ეკლესიების მწვავე კონფესიური დაპირისპირება, რაც, ამასთანავე, ცხადია, ამ ქვეყნების კულტურულ მეტოქეობასაც მოწმობს და არა მათ ერთგვაროვნებას.

ყოველივე თქმულის საფუძველზე კი უარსაყოფი ხდება „არმინის“ სახელწოდების გაჩენის გარემოებათა ზემოხსენებული ასხნა და, ბუნებრივია, ის დაუკავშიროთ მახლობელ აღმოსავლეთში არაბული დაპყრობების შედეგად განვითარებულ პოლიტიკურ პროცესებს.

ცნობილია, რომ არაბული ადმინისტრაცია თავდაპირველად სომხეთში დამკვიდრდა ტერიტორიული სიახლოვისა და, განსაკუთრებით, იქ არსებული შესაფერისი საყრდენი სოციალური და პოლიტიკური ბაზის შედარებითი სიფართოვის გამო¹⁵⁴. სომხეთის დაპყრობით ამიერკავკასიაში გაჩნდა ახალი არაბული სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული, რომლის საზღვრები ათეული წლების განმავლობაში თანდათან ფართოვდებოდა მის შემადგენლობაში მეზობელი ქვეყნების ტერიტორიების შეყვანით. ასეთ პირობებში სომხეთის სახელმა არაბთა ბატონობის გამომხატველი, პრინციპულად ახალი შინაარსი შეიძინა, რის გამოც ის ამ რეგიონში სახალიფოსადმი დაქვემდებარებულ მთელ ტერიტორიაზე უნდა გავრცელებულიყო. ამგვარი მოვლენები ისტორიისათვის სულაც არ არის უცხო. მაგალითად, პოლიტიკურ შინაარსში მომხდარი ცვლილებისას ერთი ქვეყნის სახელის მეორეზე გავრცელების პირდაპირ ანალოგიას წარმოადგენს ბიზანტიური სამხედრო-ადმინისტრაციული თემის – იბერიის საკატეპანოს სახელის გავრცელება ანისის სამეფოზეც.

ტაოს დაპყრობის შემდეგ ბიზანტიელებმა თავდაპირველად დავით კურაპალატის სამეფოს ბაზაზე შექმნეს თავიანთი ადმინისტრაციული ერთეული, რომელსაც ქვეყნის ეთნიკური და პოლიტიკური სახის მიხედვით “იბერიის თემი” უწოდეს. აქედან ბერძნებმა სომხეთის დიდ ნაწილზე გაავრცელეს თავიანთი ხელისუფლება და ყველა ისინი ადმინისტრაციულად იბერიის თემში გააერთიანეს. ბოლოს კი თვით ანისის ყოფილი სამეფოს ტერიტორიებიც მიუერთეს, რითაც სომხურმა ფართობითა და მოსახლეობითაც მნიშვნელოვნად გადააჭარბა ქართულს და ამის მიუხედავად, ეს ბიზანტიური სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული ისევე „იბერიად“ იწოდებოდა. გასაგებია, რომ ამ შემთხვევაშიც არაბული „არმინის“ მსგავს მოვლენასთან გვაქვს საქმე.

აღმოსავლეთ საქართველოს სომხეთის ნაწილად წარმოდგენის მცდელობა სომხური ისტორიოგრაფიის ერთ ნაწილში აპოგეას აღწევს IX-XI სს. ანუ ბაგრატუნთა სომხეთის ისტორიის გადმოცემისას. მიერკავკასიის ისტორიის ამგვარი გააზრების თეორიული დასაბუთება კი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ბ-მა ს. ერემიანმა წარუდგინა მკითხველ საზოგადოებას ერთობ მიმზიდველი სათაურით „Общность судеб и культурно-политическое сотрудничество народов Закавказья в IX-XIII вв.“, რომელიც დაიბეჭდა 1979 წ. მაშინ ახლად დაარსებულ კრებულში „Кавказ и Византия“-ს პირველ ნომერში. მეზობლების ისტორიის გადმოცემისას საერთო, გამაერთიანებელი ძირების კვლევა და მათი მნიშვნელობის წინ წამოწევა, რა თქმა უნდა, ყოველთვის აქტუალური და კეთილშობილური საქმე იყო, მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ეს საერთო, ცალმხრივად, მხოლოდ სომხეთის ისტორიის კუთხითაა გაშუქებული, რაც მისი

თეორიის მიმდევრებს რეალური, იბიექტური ისტორიული სურათის კიდევ უფრო მეტად დამახინჯების საფუძველს აძლევს.

ამიერკავკასიის IX-XIII სს. ისტორიას ს. ერემიანი ორ პერიოდად ყოფს. პირველს მიაკუთვნებს IX-X სს., როცა მისი აზრით, ამიერკავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ ცხოვრებაში მთავარ როლს სომეხი ბაგრატიდები თამაშობდნენ, რამდენადაც ისინი ჩაუდგნენ სათავეში არაბი და ბიზანტიელი აგრესორების წინააღმდეგ ბრძოლას ერთიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნისათვის. მეორე კი მისი ვარაუდით, მოიცავს XI-XIII სს. დასაწყის პერიოდს, როცა წამყვან როლს ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში უკვე ქართველი ბაგრატიდები თამაშობენ.

ისინი ახერხებენ ყველა ქართული მიწის ერთიან ცენტრალიზებულ სახელმწიფოდ გაერთიანებას. შემდეგ კი გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედის აგრეთვე ჩრდილო სომხეთიც.

სომეხ ბაგრატიდთა შირაკის შტოს გაძლიერებასთან ერთად, მისი თქმით, ყალიბდება პოლიტიკური დოქტრინა, რომლის მიხედვითაც ამიერკავკასიის ქრისტიან ხალხთა მიწები შეადგენს ერთიან სახელმწიფოს შირაკელ ბაგრატიდთა მეთაურობით. ჯერ კიდევ არაბთა სახალიფოს ბატონობის პერიოდში, განაგრძობს ბ-ნი ს. ერემიანი, ბაგრატიდები ხშირად ექცევიან ამიერკავკასიის ხალხთა სათავეში „სომეხთა და ქართველთა იმხანის (IX ს. იმხანაც იმხანის) ტიტულით“.

უკანასკნელმა იმხანაც იმხანმა აშოტ ბაგრატიუნმა გამოიყენა რა თავისი მდგომარეობა შირაკელ ბაგრატიდთა სიუზერენული უფლებების დასაფუძნებლად, შეიძინა სამეფო პატივი. ბაგრატიდები ცხადდებიან „სომეხთა და ქართველთა მეფეებად“, ხოლო მოგვიანებით – „სომეხთა და ქართველთა შაჰანშაჰებად“ (922 წ.). სომეხი მეფე, როგორც ბაგრატიდთა დინასტიის ყველა შტოს მეთაური, ამას გარდა, ატარებდა აზგაპეტის ტიტულს; ის „დინასტიის მეთაურის“ ხარისხში გამოდის.

სომეხი ბაგრატიდები ამ ტიტულატურას ატარებდნენ 1044 წლამდე, გაგიკ II-ის ჩამოგდებაამდე. ეს გაერთიანება, რომელიც ბოლომდე წარმოადგენდა სომეხ, აღმოსავლურქართულ და სომეხ-„აღბანთა“ სამეფოსამთავროთა კონფედერაციას, იყო არამყარ და ბიზანტიის აგრესიისა და სელჩუკიანთა შემოსევების შედეგად მალე დაიშალა.

მკითხველის ყურადღებას შევაჩერებ ფაქტის ოსტატური გამრუდების კიდევ ერთ შემთხვევაზე. ბ-ნი ს. ერემიანი წერს: ერთიანი ბაგრატიდული სამეფოს შექმნას სომხეთში განსაკუთრებით შეუშალა ხელი ბიზანტიის აგრესიამ. იმპერიასთან ტარონის (966 წ.) და ტაიქის (1001 წ.) მიერთებამ, ამის მიყოლებით ვასპურაკანის სამეფოს გადაცემამ (1021 წ.) და ანისის სამეფოს ანექსიამ (1044 წ.) საბოლოოდ მოშალეს სომხური პოლიტიკური წარმონაქმნების შემდგომი არსებობის საფუძველი. სომხურ სამეფოთა რიგში ტაოს სომხურივე ფორმით მოხსენიებით ტექსტის ავტორს მკითხველი შეცდომაში შეჰყავს და მის სომხურობაზე ეჭვის საფუძველსაც აღარ უტოვებს. ტაოსთვის ბრძოლა კი ძლიერების ზენიტში მყოფ ბიზანტიის იმპერიას ქართველ მეფეებთან კიდევ დიდხანს უხდებოდა, რამაც ამის, ე. ი. 1001 წლის შემდეგ კიდევ 21-22 წელს გასტანა.

გ. მკრტუმიანი სიტყვასიტყვით იმეორებს ს. ერემიანის აქ წარმოდგენილ განმაზოგადებელ დებულებებს და თავის მხრივ უმატებს, რომ „სომეხთა და ქართველთა იმხანისა“ და შემდეგ „იმხან იმხანაცის“ ტიტულები სახალიფოს კარის წყალობა იყო და მას პირველი სომეხი ბაგრატიდი მეფეები აშოტ I და სმბატ I ატარებდნენ. ამ უკანასკნელმა კი რეალობად აქცია ის, რაც აქამდე თეორიულად იყო მიღებული 155. მ უნებური აღიარებიდანაც კარგად ჩანს ხსენებული ტიტულების ცალმხრივი და ფორმალური ხასიათი. არ არის მართალი გ. მკრტუმიანი, როცა ცდილობს ადარნასე ქართველთა კურაპალატის თანამშრომლობა სმბატ I-თან სომეხი მეფისადმი მორჩილებად წარმოსახოს. როგორც კი სმბატ I-ისა და ადარნასეს პოლიტიკური ინტერესები ერთმანეთს დასცილდა, ქართველთა მეფე მკვეთრად დაუპირისპირდა სომეხთა მეფეს და მის წინააღმდეგ სომხეთში მსხვილ ფეოდალთა შეთქმულებაც მოაწყო, რომლის მიზანი სმბატ I-ის ტახტიდან ჩამოგდება და მის მაგიერ ადარნასე ქართველთა მეფის დასმა იყო. იოანე დრასხანაკერტეცის გადმოცემით, ადარნასე თურმე, დიდი ლაშქრით (თუმცა ნაადრევად)

შეჭრილა შირაკის გავარში და ანისის ციხეც დაუკავებია. დარნასეს პოლიტიკური გავლენა სომხეთში სმბატ I-ის სიკვდილის შემდეგაც იგრძნობა. სომეხი მემბტიანის თქმით, აშოტ სმბატის ძე გაამეფეს სომხეთში ქართველთა მეფემ და მისმა ჯარმა¹⁵⁶.

ბევრად უფრო მართალი იყო იოსებ ორბელი, რომლის შეფასებითაც გაგიკ I-ის ტიტული „სომეხთა და ქართველთა მეფე“ დაკავშირებული იყო გაგიკის მიერ ქვემო ქართლის ფლობასთან. სომეხი სწავლულის თქმით, გაგიკ I თავს სომეხთა და ქართველთა მეფედ შეიგრძნობდა, რადგანაც ქართული მიწები მისი სამეფოს ფარგლებში იყო მოქცეული¹⁵⁷. მოვლენების ამგვარი გაგება შეიგრძნობა ზოგიერთ ძველ სომხურ წყაროშიც, რომელთა მიხედვით, ტაშირ-ძირაგეტის სამეფოს შექმნას ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, საქართველოში სომეხთა გამეფებად მიიჩნევენ. მაგალითად, მხითარ აირივანეცი წერს: „ამ დროს (981 წ.) დაიწყო ბაგრატუნიანთა მეფობა ქართველებზე, რამეთუ გურგენი გამეფდა საქართველოში, ხოლო მისი ძმა სმბატი – სომხეთში“¹⁵⁸. ბაგრატუნთა პანეგირიკოსი ისტორიკოსებისგან განსხვავებით, ეს მოვლენა მხითარ ეპისკოპოსთან ქვემო ქართლში მომხდარ პოლიტიკურ მოვლენებს უკავშირდება და მთელ ქართლს, მით უფრო, მთელ საქართველოს არ გულისხმობს, რამდენადაც ცნობაში ხსენებული გურგენი ტაშირ-ძირაგეტის სამეფოს კვირიკიანი მეფე იყო და, მიუხედავად იმისა, რომ ქვემო ქართლი მთლიანი ქართლის ერთი შედარებით მცირე ნაწილი იყო, მხითარის წარმოდგენით, ის მაინც საქართველო იყო ისტორიულადაც და თავისი ეთნო-კულტურული სახითაც.

რაც შეეხება „აზგაპეტის“ ინსტიტუტს, რეალობას მოკლებული მისი არსებობა თეორიულ სფეროში თუ შეიძლება ვივარაუდოთ, მით უფრო გაუგებარია მისი გამოყენება ქართველი მონარქების მიმართ, რომელთაც თვით გააჩნდათ როგორც გვარის უფროსობის, ისე სომხეთის ტახტის ფლობის პრეტენზიებიც, რაც ყველაზე ადრე ადარნასე ქართველთა მეფემ გაამეფა, როცა „ნაადრევად“ შეიჭრა შირაკის გავარში, ანისის ციხე დაიკავა და სომხეთის ტახტის დაკავებაც სცადა. დიდი დავით III კურაპალატი კი, სომხურივე წყაროების მოწმობით, პრაქტიკულად ახორციელებდა თავის სიუზერენულ უფლებებს შირაკის მეფე სმბატ II-სა და ყარსის მეფე მუშელზე, რომელმაც ამ უკანასკნელთა შორის არსებული კონფლიქტი საკუთარი შეხედულების მიხედვით გადაჭრა. ასოლიკის დასტურით, „ყველა მეფე ნებით დამორჩილდა მას“¹⁵⁹. ასოლიკის ამ განცხადების ფონზე ერთობ ცინიკურად ეღერს ქნი ვ. არუთინოვა-ფიდანიალის განცხადება, თითქოს, დავით კურაპალატი „იმდენად ძლიერი ხელისუფალი იყო, რომ მისი დაქვემდებარება შირაკის ბაგრატიდებისადმი, მისი სიუზერენებისადმი... უფრო ნომინალურ ხასიათს ატარებდა“¹⁶⁰. ცხადია, ქნი ვიაიდა სომხური ისტორიოგრაფიის იმ მიმართულების ერთგული რჩება, რომელსაც ამიერკავკასიის ისტორიის ტენდენციური გაშუქება თავისი მოღვაწეობის მთავარ ამოცანად დაუსახავს. ბაგრატიონთა ქართველი მემბტიანე სუმბატ დავითის ძე, მომდევნო ქართველ მეფეს ბაგრატ III-ს უკვე მთელი კავკასიის მპყრობელ მონარქად წარმოგვიდგენს, რომელიც „სომხთისა ჯელმწიფებითა, ნებიერად განაგებდა“¹⁶¹. ბაგრატ III-ის ვაჟი გიორგი I კი, სომხური წყაროების მოწმობით, ანისისა და ყარსის სამეფოებზე ისეთივე გავლენით სარგებლობდა, როგორითაც ტაოს სახელგანთქმული მეფე დავით III. ცხადია, რომ ასეთ ხელისუფალთა მიმართ შირაკელ ბაგრატიუნთა აზგაპეტობაზე მსჯელობა ყოველად უსაგნო და გაუგებარია. უფრო მეტიც, თვით სომხეთშიც კი „აზგაპეტის“ ინსტიტუტის ფუნქციონირებას, ფაქტობრივად, პრაქტიკული სარბიელი არ გააჩნდა, ამასთან შირაკის ბაგრატიუნთა გარდა ამ ტიტულის მაძიებელნი სხვებიც იყვნენ (მაგალითად, ლორე-ტაშირის მეფე დავით უმიწაწყლო).

ყველაფერი დამოკიდებული იყო კონკრეტულ პირობებსა და ძალთა რეალურ თანაფარდობაზე. ამ მხრივ კი, როგორც აკად. აკობ მანანდიანი აღნიშნავდა, ბაგრატიდთა სამეფო დინასტიამ სრულიადაც ვერ მოახერხა ურჩი ფეოდალების თავისი ხელისუფლებისათვის დაქვემდებარება. მსხვილი ფეოდალები არ იყვნენ თავიანთი მეფის დამყოლნი, რომელიც ისევ ხალიფის ვასალად და მოხარკედ რჩებოდა. თავნება ფეოდალები დახმარებას ეძებდნენ ან სახალიფოში, ანდა ბაგრატიდებზე არანაკლებ მძლავრ მეზობელ ემირებთან... ბაგრატიდთა სამეფო ტიტული რეალური შინაარსის გარეშე შიშველ ტიტულად დარჩა. ლოგორც ცნობილია, X ს. სომხეთისა და ამიერკავკასიის მსხვილი ფეოდალები ისეთივე „მეფეები“ გახდნენ და ისეთივე სამეფო შესამოსელი და გვირგვინი ჰქონდათ, როგორც აშოტ I-ის მემკვიდრეებს¹⁶².

ყოველივე ამის მიუხედავად, X-XI სს. ამიერკავკასიაში განვითარებულ პოლიტიკურ პროცესებში ქართველ ხელისუფალთა აქტიურობა სომხურ ისტორიოგრაფიას შეუქმნეველი რჩება, უფრო

მეტიც, ვიდრე სომხური სახელმწიფოებრიობა არსებობას განაგრძობდა ქართველთა ნებისმიერი თვალსაჩინო პოლიტიკური აქცია ან მიფუნქციონირებელი ანდა გაფერმკრთალებული სახით იჩენს თავს სომეხ ისტორიკოსთა შრომებში.

ამის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მაგალითია 1044 თუ 1045 წწ. ანისისათვის ბრძოლაში ბაგრატ IV-ის მონაწილეობის დამცრობის დიდი სურვილი, რაც საკმაოდ მკაფიოდ გამოხატული ბ. კარენ იუზბაშიანის შრომებში. მისი განმარტებით, ა. ლასტივერტეცის ცნობაში ანისის დასაცავად ბაგრატ IV-ის მიწვევის მხოლოდ განზრახვაზეა საუბარი. მისგან განსხვავებით, XI ს. ქართველი მემატიანე ფაქტებით ადასტურებს საქართველოს ხელისუფლებისათვის ანისის გადაცემას, რასაც წინ უძღოდა ბაგრატისათვის ანისის 9 ციხის გადაცემაც. კ. იუზბაშიანი თვლის, რომ ბაგრატისათვის 9 ციხის და დედამისისთვის ანისისის გადაცემა

ქრონოლოგიურად სხვადასხვა დროს მომხდარი ფაქტია და უნებლიე კონტამინაციასთან უნდა გვექონდეს საქმე. მისი აზრით, ბაგრატისათვის 9 ციხის გადაცემის ცნობა დაკავშირებული უნდა იყოს 1041 წ. სარგის ვესტის აჯანყებასთან. ასეთი ვარაუდისთვის საკმარისად მიაჩნია მათეოს ურჰაეცის ცნობა, თითქოს, სარგის ვესტის მიერ მიტაცებული სამეფო ხაზინა დასავლეთ საქართველოში გადაემალოთ. ქართული ცნობის მეორე ნაწილი კი უდავოდ მიეკუთვნება ანისის ბიზანტიელებისთვის ჩაბარების წინა პერიოდს, ე. ი. 1045 წ.163 „მატიანე ქართლისაჲს“ მოყვანილი ცნობის ორ ნაწილად გაყოფითა და დროში ერთმანეთისგან გათიშვით კ. იუზბაშიანი, აშკარაა, ამცირებს დაცული ფაქტების მნიშვნელობას, ხოლო ამ ფაქტებიდან გამომდინარე, ქართველ ისტორიკოსთა ლოგიკურ დასკვნას, რომ ბაგრატისათვის ანისის გადაცემის შემდეგ იქ დროებით ქართველთა მმართველობა დამყარდა, არაღამაჯერებლად მიიჩნევს, რამდენადაც

„მატიანე ქართლისაჲს“ ანისში ქართველთა ადმინისტრაციული ფუნქციების შესახებ არაფერს ამბობს. იმ დროს, როცა ბიზანტიელთა ჯარები ალყაში აქცევდნენ ქალაქს, ახალი ადმინისტრაციის ფუნქციონირებისათვის პირობები ვერ იქნებოდა, თუკი საერთოდ ადგილობრივი ადმინისტრაციის შეცვლის მოთხოვნილება გაჩნდებოდაო. მას ეჭვი არ ეპარება, რომ ბაგრატ IV - ის წარგზავნილები მხოლოდ სამეფო ელჩები იყვნენ164.

ქალაქისა და ციხეების გადაცემა-ჩაბარება თავისთავად გულისხმობს იქ მცველთა ახალი კონტინგენტის შეყვანასა და გამგებლების დანიშვნასაც.

ქართველი მემატიანე კონკრეტულად ასახელებს კიდევ ანისის ახალ გამგებლებს. ისინი სამხედრო პირები და საკუთარი ლაშქრის პატრონები არიან: არტანუჯის ერისთავი, ხიხათა, ციხისჯვარის და აწყვერის ციხის პატრონი აბუსერი, ივანე ერისთავი, ივანე დადიანი და ბეჭის ციხის პატრონი გუარამ გოდერძის ძე165. ასეთი შემადგენლობა სავსებით პასუხობდა საომარი ვითარების მოთხოვნილებებს. ანისს, პირველ რიგში, მტრისგან დაცვა სჭირდებოდა და ამ მთავარი ფუნქციის შესასრულებლად სწორედ ის კონტიგენტი იყო საჭირო, რომელსაც ქართველი მემატიანე ასახელებს, უმაღლეს სამხედრო ხელისუფლებას კი, გასაგებია, რომ სხვა

ადმინისტრაციული ფუნქციებიც უნდა შეეთავსებინა. ამიტომ დამაჯერებლობას მოკლებულია კ. იუზბაშიანის არგუმენტი, თითქოს, ბიზანტიის ჯარების შეტევის პირობებში ახალი ადმინისტრაცია ვერ იფუნქციონირებდა. ფაქტების გაფერმკრთალების ასეთი ცდების მიუხედავად, კ. იუზბაშიანი ერთგვარი თავშეკავებით სიმართლისკენ მაინც იხრება და აღნიშნავს: „მოვლენებმა გვიჩვენა, რომ ქართულმა სამეფომ ანისზე თავისი უფლებების რეალიზაცია რაღაცა ზომით კიდევაც შეძლო“166.

გაერთიანებული საქართველოს წამყვან როლს ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში სომხური ისტორიოგრაფია მხოლოდ სომხური სახელმწიფოების გაქრობის ხანის შემდგომი პერიოდიდან აღიარებს, როგორც ეს IX-XIII სს. ამიერკავკასიის ისტორიის ს. ერემიანისეული პერიოდიზაციითაა გათვალისწინებული. თუმცა ამ აღიარებას იმდენი და ისეთი განმარტებები ახლავს, რომ ზოგჯერ შეიძლება დაუჯერებელიც დაიჯერო და იფიქრო, რომ ქართველმა ბაგრატიონებმა თავიანთ სახელმწიფოში კავკასიის ქრისტიანული ნაწილი კი არ გააერთიანეს, არამედ სომხური სამეფო-სამთავროები ფენიქსის მსგავსად აღადგინეს. ასეთ ტენდენციას, როგორც ითქვა, ადრევე ჩაეყარა საფუძველი, 60-იანი წლებიდან კი სომხურ ისტორიოგრაფიაში ახალი შემართებით იწყება მსჯელობა მხარგრძელთა პოლიტიკურ როლსა და ჩრდილო სომხეთის სტატუსზე, რასაც ძირითადად ს. ერემიანის უკვე ხსენებულ ნაშრომებში მოცემული იდეები და

დებულებები ედო საფუძვლად. იმხანად დაბეჭდილ მრავალრიცხოვან ნაშრომთა შორის პრობლემა მეტ-ნაკლები სისრულითაა განხილული 1964 და 1969 წწ-ში სომხურ და რუსულ ენებზე გამოცემულ ლ. ბაბიანის წიგნში „სომხეთის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორია XIII-XIV სს.“. საკითხის უშუალო განხილვას წიგნის ორი თავი ეთმობა და მასზე საუბარი შიგადაშიგ მომდევნო თავებშიც გრძელდება. ავტორი ცდილობს თავისი აზრი ახალი არგუმენტებით, ქართული წყაროების ცნობებითა და ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსის მიერ გამოთქმული მოსაზრებებითაც შეამაგროს. ლ. ბაბიანი თავის წინამორბედებთან შედარებით „ზაქარიდული სომხეთის“ წარმოქმნის განსხვავებულ რედაქციას გვთავაზობს. მისი თქმით, „ნამესტნიკობის“ დროს (მონაპირეობა წიგნის ავტორს მეფისნაცვლობა ჰგონია) მხარგრძელებს გაუერთიანებიათ სომხური ფეოდალური ძალები და სომხური სამხედრო დანაყოფები შეუქმნიათ ქართული არმიის სისტემაში, რაც, თურმე, მათი საკუთარი დიდი პოლიტიკური გეგმებით ყოფილა განსაზღვრული. ამ გეგმის მიხედვით კი, საქართველოს მფარველობითა და მისი შეიარაღებული ძალების უშუალო მონაწილეობით, მათ სელჩუკიანი თურქებისაგან უნდა გაენთავისუფლებინათ სომხეთის ტერიტორია და აღედგინათ მისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობა, მოეხდინათ სომხური ფეოდალური ძალების კონსოლიდაცია და შეექმნათ ავტონომიური სომხური სახელმწიფო, რომელიც ვასალურ დამოკიდებულებაში იქნებოდა ქართულ სამეფოსთან. „ზაქარიანთა“ 25 წლიანი ბრძოლა ხსენებული გეგმის ხორცშესხმისათვის, ლ. ბაბიანის განცხადებით, წარმატებით დაგვირგვინდა: ჩრდილო და ცენტრალური სომხეთი განთავისუფლდა და, ქ. კარისა და მისი მიმდგომი ქვეყნების გარდა, „ზაქარიანებს“ გადაეცათ. თამარის მეორე ისტორიკოსის ზოგიერთი ცნობის თვითნებური გაგების საფუძველზე ასკვნის, რომ „ზაქარიანებისათვის“ გადაცემულ მიწებს თანამედროვენი ქართულად აღარ მიიჩნევენ და მას მხოლოდ „ზაქარიანთა“ დამოუკიდებელ სამფლობელოებად განიხილავენ.

ამასთან, წიგნის ავტორი საქმეს ისე წარმოგვიდგენს, თითქოს, მხარგრძელები კი არ იყვნენ საქართველოს სამეფოს სამსახურში, არამედ პირიქით, საქართველოს შეიარაღებული ძალები მათ პოლიტიკურ ინტერესებს ემსახურებოდნენ¹⁶⁷.

ეს თემა სომხურ ისტორიოგრაფიაში აქტიურად მუხირებს შემდგომ ათწლეულებშიც. 80-90 წლებში სომხურ და რუსულ ენებზე ზედიზედ იქმნება ნაშრომები, სადაც XII-XIII სს. სომხეთის სტატუსის ერთმანეთისგან განსხვავებული გააზრების მიუხედავად, პრინციპულად ერთნაირია დამოკიდებულება მხარგრძელთა ვინაობის მიმართ. ოველგვარი მტკიცების გარეშე, როგორც ანბანურ ჭეშმარიტებაზე, ისე მსჯელობენ მხარგრძელთა სომხობაზე, „ზაქარიანთა სომხურ ფეოდალურ სახლზე“ და მათ განსაკუთრებულ როლზე საქართველოსა და სომხეთის ისტორიაში. ხ. თოროსიანი აღშფოთებასაც ვერ მალავს „ზოგიერთი ქართველი მეცნიერის“ (შ. მესხია, მ. ლორთქიფანიძე და სხვები) მიმართ, რომლებიც, თურმე, მხოლოდ იმის გამო, რომ ზაქარიანები რომელიღაც პერიოდში (დაახლოებით 1120-1185 წწ-ში) ხან ქართველი მეფის ვასალები იყვნენ, ხან კი – ორბელებისა, თვლიან რა, თითქოს, ასეთებად ყოფილიყვნენ საერთოდ, იმასაც კი ამტკიცებენ ფაქტების საწინააღმდეგოდ, რომ ისინი ქართველი მთავრები იყვნენ¹⁶⁸. მხარგრძელთა სომხურ ფეოდალურ საგვარეულოდ წარმოსახვიდან გამომდინარე, საქართველოს ფეოდალურ ლაშქარსაც ქართულ-სომხურ ჯარებად იაზრებენ, რის საფუძველზეც შემდეგ ლაშქრის ქართულ და სომხურ ნაწილებს ერთმანეთის მიმართ დამოუკიდებლობასაც მიაწერენ. ასე მაგალითად, გ. გრიგორიანი თავის სადოქტორო დისერტაციაში ე. წ. ქართულ-სომხურ ლაშქარს სამოკავშირეო ჯარებს უწოდებს¹⁶⁹. ხ. თოროსიანი კი, ასეთი განსაზღვრების საფუძველზე, სომეხ-ქართველთა სამხედრო-პოლიტიკურ თანამშრომლობაზეც მსჯელობს¹⁷⁰. მათგან განსხვავებით, ა. შაჰ-ნაზარიანი „ზაქარიანთა სომხურ ფეოდალურ სახლს“ იმავედროულად ქართული სახელმწიფოს ერთ-ერთ მძლავრ თავადურ გვარად მიიჩნევს, მაგრამ მათი სარდლობით ლაშქრობაში მონაწილე ქართულ ჯარს მაინც „ქართულ-სომხურ“ ჯარად ნათლავს¹⁷¹. შედარებით ზომიერია იგი საქართველოს შემადგენლობაში შემოსული სომხეთის პოლიტიკური სტატუსის განსაზღვრაში. მისი თქმით, ზაქარიანთა მეთაურობით ქართულ-სომხური ჯარების მიერ სელჩუკიანი თურქებისგან განთავისუფლებული ჩრდილო სომხეთი ფეოდალური სუბორდინაციის საწყისებზე შევიდა ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში¹⁷², რითაც ის, ფაქტობრივად, ქართულ სახელმწიფოსთან სომხეთის ვასალური დამოკიდებულების იდეას ემხრობა. მკვეთრად რადიკალურია ამ საკითხისადმი ხ. თოროსიანის

მიდგომა. მისი მტკიცებით, სელჩუკიანი თურქების წინააღმდეგ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლაში სომხური ჯარის წარმატების კვალობაზე, სომეხი ხალხისა და ზაქარიანების შეგნებაში იზრდება ბუნებრივი ლტოლვა ტერიტორიული განცალკევებისა და სახელმწიფოებრიობის აღდგენისკენ. შეიძლება კიდევაც დავასახელოთ, განაგრძობს ხ. თოროსიანი, დამოუკიდებლობის დაწყების თარიღი – 1185 წ. ამ წელს თამარ მეფემ სარგის ზაქარიანს უბოძა ლორე სათავადოდ და სამთავრო სომხითსა შინა. ამ აქტით ქართულმა სახელმწიფომ ცნო ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთის დამოუკიდებლობა ზაქარიანთა მეთაურობით¹⁷³. საქართველოს ისტორიაში მეტ-ნაკლებად ჩახედული ნებისმიერი ავტორისათვისაც კი, ვფიქრობ, ცხადია ასეთი დასკვნის სრული გაუგებრობა. მიწის „სამთავროდ და სათავადოდ ბოძება“ ფეოდალური შეწყველების ჩვეულებრივი ფორმა იყო შუა საუკუნეების საქართველოში და მისი შინაარსი სულაც არ გულისხმობდა სახელმწიფოს უარს თავის უფლებაზე შეწყვეტულის მიმართ. ტყობა ხ. თოროსიანი გრძნობდა თავისი რადიკალური პოზიციის სისუსტეს სხვა ავტორებთან კამათში, რის გასანეიტრალებლადაც, ჩანს, თავის მსჯელობას ამ საკითხზე ასეთი განცხადებით ასრულებს: ზაქარიანთა პოლიტიკურ-სამართლებრივი სტატუსისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთის მდგომარეობისაგან დამოუკიდებლად, ისტორიოგრაფიაში ერთი რამ მაინც უსიტყვოა აღიარებული – ზაქარიანული სომხეთი თავის საშინაო საქმეებში დამოუკიდებელი იყო. სამწუხაროდ, არც ეს განცხადებაა მაინცდამაინც ზუსტი. არც ერთი ფეოდალური სამთავრო XII-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოში არ ყოფილა, თუნდაც საშინაო საქმეებში ბოლომდე დამოუკიდებელი. ამას თვით სომხური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლებიც აღიარებენ, როცა საუბარი აქვთ მხარგრძელთა სამფლობელოებში სასამართლო-ადმინისტრაციული იმუნიტეტის შესაძლებლობებზე.

სომხურ ისტორიოგრაფიაში კვლავაც დომინირებს ხ. ერემიანის მიერ შემუშავებული კონცეფცია სელჩუკიანთაგან განთავისუფლებულ სომხეთში ვასალური სომხური სამთავროების ქსელის, როგორც სომხური სახელმწიფოებრიობის თავისებური ფორმის აღმოცენებაზე. ამ კონცეფციის დადასტურებას ემსახურება XII-XIII სს. სომხეთში არსებული ცალკეული ფეოდალური სახლების ისტორიის მონოგრაფიული შესწავლისა და მათი სამფლობელოების საქართველოს ცენტრალურ ხელისუფლებასთან ვასალური დამოკიდებულების ხარისხის განსაზღვრისა და ამ სამთავროებში დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების ნიშნების მეტ-ნაკლებად გამოვლენის ცდები. ბ. ულუბაბიანის „ხაჩენის სამთავროს ისტორია“, გ. გრიგორიანის „ორბელიანთა სივნიეთის სამთავრო“, ა. შაჰნაზარიანის „ვაჰრაძიანთა სამთავრო“ და სხვები კვლევის ამგვარი მიმართულების აშკარა მოწმობაა. ბ. ულუბაბიანი ჯერ კიდევ 1973 წ. წერდა: ქვემო ხაჩენის პოლიტიკური მდგომარეობა მკვეთრად განსხვავდებოდა ზაქარიანთა სამთავროების ვასალიტეტისაგან და მას თავისებური სუვერენიტეტი გააჩნდა. XII ს. ბოლოსა და XIII ს. დასაწყისის წყაროებში არაფერია ნათქვამი ქვემო ხაჩენის სამთავროს დამოკიდებულებაზე ვინმეს მიმართ, განსაკუთრებით კი, ქართველთა სამეფოზე ან ზაქარიანებზე¹⁷⁴. გ. გრიგორიანი თავის მხრივ, სივნიეთის ორბელიანებს მიაწერს სომხური სახელმწიფოებრიობის აღდგენის ცდებს. მისი განმარტებით, სუმბატ ორბელიანმა სიკვდილამდე შეინარჩუნა „მეფის“ ტიტული, თუმცა პირველწყაროების მოწმობით, განაგრძობს გ. გრიგორიანი, ეს ტიტული ნაცვლის თანამდებობას უთანაბრდებოდა და არ ჰქონდა სამოქალაქო აღიარება სივნიეთის მთიანეთის ფარგლებს გარეთ. სომხური სუვერენული სახელმწიფოს შექმნის ორბელიანთა ყველა ცდა სრული მარცხით დასრულდა¹⁷⁵. სუმბატის შემდეგ სივნიეთის მმართველი ხდება მისი უმცროსი ძმა ტარსაიჭ ორბელიანი, რომელიც, წყაროების მოწმობით, საქართველოს სამეფო ტახტის განსამტკიცებლად იღვწოდა, რისთვისაც დემეტრე II-მ ის ათაბაგად დანიშნაო. ა. შაჰნაზარიანის მონოგრაფია გაგელთა სამთავროს ისტორიის შესწავლას ეძღვნება და ის მთლიანად აგებულია ხ. ერემიანის ხსენებული კონცეფციის მიხედვით. ამიტომაც გაგელებს ვაჰრაძიანებს უწოდებს ისევე, როგორც თმოგველებს – „თმოგვეცი-ს, ე. ი. მხარგრძელებსა და მათ განშტოებებს სომხური ფორმით წარმოგვიდგენს (ქართული გვარების სომხური ფორმით გადმოცემა საერთოდ ახასიათებთ სომხური ისტორიოგრაფიის უმეტეს ნაწილს). ე. წ. „ვაჰრაძიანთა სამთავროს“ იგი მონაპირეთა ინსტიტუტის ფარგლებში განიხილავს და პარალელს ავლებს ძველსომხურ საბდემხოებთან (ძველი სომხეთის საზღვრისპირა სამთავროები), რითაც, ეტყობა, სურს მონაპირეთა ქართულ ინსტიტუტს სომხური ძირები მოუძებნოს.

XII-XIV სს. საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის შემადგენლობაში სომხური თემები კავკასიის სხვა ქრისტიანულ ნაწილთან ერთად რომ მყარად იყვნენ შემოსული და ქართული სახელმწიფოებრიობის ორგანულ ნაწილს შეადგენდნენ ეს კარგად ჩანს თვით სომეხი ისტორიკოსების ნაშრომებში ნებით თუ უნებლიედ, წყაროების ზეგავლენით, ზოგჯერ ჩართული რეალისტური პასაჟებიდანაც. მაგალითად, ახალი ფეოდალური სახლების სეპარატიზმის გზით განვითარებას, ფაქტობრივად, გამორიცხავს ს. ერემიანის ხსენებულ წერილში შენიშნული გარემოებანი, რომელთა მიხედვით ჩრდილო სომხეთის ტერიტორიების სელჩუკიანებისგან გამოხსნას მნიშვნელოვანწილად ხელი შეუწყო მსხვილი ქალაქების (ანისის, დვინის, ყარსის და სხვ.) სომხურმა თემებმა, ახლად წარმოქმნილმა სავაჭრო და სავაზმო არისტოკრატის წარმომადგენლებმა და ხელოსნურმა გაერთიანებებმა, რომლებიც დაინტერესებულნი იყვნენ ქართველ ბაგრატიდთა ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქიის განმტკიცებით. ქართველ მეფეთა ფართო რჯულთშემოქმედებლობის პოლიტიკამ ქალაქების სომხური და მუსლიმანური თემების მიმართ და მათმა მფარველობამ ხელი შეუწყო სახელმწიფოს შემდგომ კონსოლიდაციას¹⁷⁶. პ. მურადიანის თვალსაზრისითაც XII-XIII სს. საქართველო და სომხეთი პოლიტიკურად გაერთიანებული იყო ბაგრატიდთა ქართული შტოს სკიპტრის ქვეშ. იგი მსჯელობს ფულის მიმოქცევის და საგადასახადო საერთო სისტემის არსებობაზე იმ დროის საქართველოსა და სომხეთში, აღნიშნავს, აგრეთვე, საქართველოს სომხურ ნაწილში ქართული ენის ოფიციალურობას¹⁷⁷. როცა სახეზეა ქვეყნის სუვერენიტეტის გამომხატველი ისეთი ნიშნები, როგორცაა ფული, საერთო საგადასახადო სისტემა და სახელმწიფო ენა, ასეთი ქვეყნის რომელიმე ნაწილის სეპარატიზმსა თუ დამოუკიდებლობაზე მსჯელობა, აშკარაა, რომ ძალზე ძნელია. ამიერკავკასიის ქრისტიანული ნაწილის, და არა მხოლოდ, გაერთიანება ამ ქვეყნის ისტორიული განვითარების საერთო კანონზომიერებით იყო განპირობებული და ამიტომაც ამ გაერთიანებას მყარი ნიადაგი გააჩნდა. ამ მხრივ ნიშანდობლივია კირაკის განძაკეცის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც “ერთ დროს არშაკუნიანი სომეხი მეფეების კუთვნილი ძვირფასი ტახტი და საოცარი გვირგვინი, რომლის მსგავსი არც ერთ მეფეს არ ჰქონია, ქართველ მეფეებს ერგოთ და დღემდე მათთან რჩება¹⁷⁸. ქართველ მეფეთა უფლება, ამ გადმოცემით, არა მარტო საქართველოში შემოსულ ნაწილზე ვრცელდებოდა, არამედ მთელ ისტორიულ, დიდ სომხეთზე აღიარებული და ისინი სომეხ მეფეთა კანონიერ მემკვიდრეებად არიან მიჩნეული. ასეთი გადმოცემების ლიტერატურული დაფიქსირება, გასაგებია, ხელსაყრელ იდეოლოგიურ გარემოს ქმნიდა ხელისუფალთათვის საქართველოში შემოსულ სომხურ ნაწილში და ქვეყნის დანარჩენ ნაწილთან მის შერწყმას უწყობდა ხელს.

საქართველოს ერთიან ფეოდალურ მონარქიაში სომხეთის მყარად შემოსვლის დასტურია, აგრეთვე, XII-XIV სს. საქართველოს ამ ნაწილის სოციალური ფიზონომია და კულტურული სახე. პოლიტიკურად საქართველოს საზღვრებში შემოსვლასთან ერთად სომხეთი ქართული ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების ფარვატერში ჩაერთო, რითაც ის სოციალურად და კულტურულად კიდევ უფრო მეტად დაუახლოვდა ქართულს. მხითარ გოშის სამართლის მუხლებიდან აშკარად გამოსჭვივის ქართული საზოგადოებრივი წყობილებისათვის დამახასიათებელი ურთიერთობანი, რაც იმის მოწმობაც იყო, რომ ხსენებული სომხური საერო სამართლის შექმნის დროისათვის შემოერთებული სომხეთის ტერიტორიაზე უკვე ფეოდალიზმის ქართული ტიპი გაბატონებულიყო და ეს ქვეყანა არა მარტო პოლიტიკურად, არამედ სოციალურად დაც საქართველოს ორგანული ნაწილი გამხდარიყო¹⁷⁹, რაც თავისთავად გამორიცხავდა ქვეყნის ამ ნაწილშიც სოციალურ-პოლიტიკური ნებისმიერი ინსტიტუტის დამოუკიდებელ არსებობას. ეს სოციალურ-პოლიტიკური ერთიანობა იმდენად მყარი აღმოჩნდა, რომ მონღოლები თავიანთი სამფლობელო ქვეყნის ადმინისტრაციული მოწყობისას თავიდანვე იძულებული იყვნენ სომხეთიც საქართველოსთვის (გურჯისტანის ვილაიეთისათვის) მიეთვალათ და, როგორც ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობდა, ასეთი გადაწყვეტილება მათ მიიღეს „სომეხთა“ პოლიტიკურ მოღვაწეთა აქტიური მოქმედების შედეგად, ამიტომ იყო, შენიშნავდა ნ. ბერძენიშვილი, რომ არავითარი ტომობრივი დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა ფეოდალურმა საქართველომ არ იცოდა¹⁸⁰. ნიშანდობლივი ფაქტია: მაშინაც კი, როცა XIII-XV სს. განვითარებულმა დეცენტრალიზაციის პროცესმა ქართული სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის მოშლა და მის მაგიერ სენიორალური პრინციპის თანდათან გაბატონება გამოიწვია, სომხურ თემებში არსებული ფეოდალური სამთავროების ქართული სოციალურ-პოლიტიკური შინაარსი არ შეცვლილა და

ქართულ სახელმწიფოებრიობას ის არ გათიშვია, ვიდრე XV ს. დამდეგს თურქმანებმა ძალით არ მოწყვიტეს ის საქართველოს და იქ პირშეუქცევლად აღმოსავლური ბარბაროსულ-ფეოდალური ურთიერთობანი არ გააბატონეს.

ამრიგად, სომხური ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისი შუა საუკუნეების საქართველოს ცენტრალიზებული მონარქიის შემადგენლობაში მყოფი სომხეთის, ქვეყნის სხვა ნაწილებისაგან სრულიად განსხვავებულ, პოლიტიკურ სტატუსზე, არაა გამართლებული საისტორიო წყაროების მონაცემებით და ეწინააღმდეგება რეალურად არსებული სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური თუ კულტურული ხასიათის ფაქტორებს.

სამწუხაროდ, ქართველი და სომეხი ხალხების სოციალურ-პოლიტიკური ერთიანობის სამსაუკუნოვანმა ეპოქამ, ფაქტობრივად, ვერ პოვა შესაფერისი ასახვა სომეხი ხალხის ისტორიის აკადემიურ გამოცემაში, მიუხედავად იმისა, რომ ს. ერემიანისავე დაკვირვებით, ამ ხანის გავლენა სომეხთა ცნობიერებაზე იმდენად დიდი იყო, რომ მოგვიანებით, როცა სომხურ პოლიტიკურ წრეებში განიხილებოდა რუსული იარაღის დახმარებით სომხური მიწების განთავისუფლებისა და სომხური სახელმწიფოს აღდგენის საკითხი, ის მხოლოდ გაერთიანებული ქართულსომხური სახელმწიფოს ფარგლებში მოიაზრებოდა¹⁸¹. შესაბამისი თავების ავტორის ლ. ბაბაიანის მიხედვით, ქართული სახელმწიფოს ისტორიული როლი სომხეთისა და სომხებისათვის, ძირითადად, სელჩუკიანი თურქებისაგან სომხური მიწების გამოსხნაში აღმოჩენილი დახმარებით განისაზღვრება. ამავე რიგის მოვლენად მიიჩნევს, რატომღაც, დავით აღმაშენებლის მიერ ქვემო ქართლის განთავისუფლებასაც¹⁸². სომეხი ავტორის პრეტენზიები ისტორიული ქართული ტერიტორიების მიმართ თანამიმდევრობით იჩენს თავს, თითქმის, წიგნის ბოლო გვერდებამდე. მაგალითად, მონღოლთა მიერ ქვეყნის სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულებად (დუმნებად) დაყოფაზე საუბრისას, აღნიშნავს, რომ გურჯისტანის ვილაიეთში შედიოდა აღმოსავლეთი საქართველო და ზაქარიანთა ფეოდალური სამთავროები, რომლებიც ხელს ხვევდნენ (ანუ მოიცავდნენ) სომხეთში აირარატს, სიუნიქს, არცახს, გუგარქს. ეს უკანასკნელი, მტკვრის აუზის ქართული ქვეყანა – გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი – ყოველგვარი შენიშვნის გარეშე სომხურ სამთავრო ოლქებსაა მითვლილი, თანაც იმ ისტორიული პერიოდისათვის, როცა სომხეთის ქრისტიანული ნაწილი მთლიანად და უშუალოდ ჯერ ისევ ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში რჩებოდა¹⁸³. ამასთან, თვით ქართული წყაროებიდან ციტირებისასაც კი მთელი რიგი გეოგრაფიული და საკუთარი სახელები მხოლოდ სომხური ფორმითაა გადმოცემული. მაგალითად, თბილისის მაგიერ „თფლის“, ჯავახეთის ნაცვლად „ჯავახქ“ და ა. შ. ასევე, „ვაჰრამ გაგეცი“, „სარგის თმოგვეცი“ და სხვ.¹⁸⁴, სომხური ფეოდალური სახლების წარმომადგენლებად წარმოსახული მხარგრძელების ადგილი დიდ ქართულ სახელმწიფოში და მათი უფლებრივი მდგომარეობაც ცნობილი ტენდენციის მიხედვითაა გაშუქებული, რის საფუძველზეც ცდილობენ ამ სახელმწიფოდან მისი სომხური ნაწილის გამოცალკეებას, რაც მკაფიოდაა ასახული სომხეთის ატლასის რუკაზე, სადაც ის მონღოლებისდროინდელი საქართველოსაგან განსხვავებული ფერთაა გამოყოფილი და, რაც მთავარია, მთელი ქვემო ქართლი სომხეთის აღმნიშვნელ ფერშია მოქცეული. საკითხისადმი ამგვარსავე დამოკიდებულებას ავლენენ გამოცემის მეოთხე ტომის ავტორებიც. მაგალითად, თემურ-ლენგის მესამე ლაშქრობის აღწერისას ლ. ხაჩიკიანი წერს, რომ თემურმა დაარბია საქართველო და ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთის მხარეები და საილუსტრაციოდ მოყავს თანამედროვის, გრიგოლ ხლათეცის ცნობა, სადაც ნათქვამია: თემური „მოვიდა, მოაღწია ქვეყანასა ქართველთასა შემოდგომიდან ვიდრე გაზაფხულამდე, შვიდ თვეს... დაიპყრო მრავალი სიმაგრე და მრავალნი მათგანი“...¹⁸⁵. ის რაც პირველწყაროსთვის საქართველო და ქართველთა ქვეყანა იყო, საბჭოთა ისტორიკოსისათვის რეტროსპექტივის დარღვევით ორ მეზობელ ქვეყნად იქცა.

ამგვარადვე წარმოგვიდგენს მონღოლებისდროინდელ საქართველოს გ. სტეფანიანიც წერილში „1247-1249 წწ. ქართველ-სომეხთა აჯანყება თათარ-მონღოლთა დესპოტიზმის წინააღმდეგ“, სადაც კოხტასთავის შეთქმულებას საქართველოს ფეოდალთა გამოსვლად კი არ განიხილავს, არამედ ქართველ და სომეხ ფეოდალთა აჯანყებად, რომლის მიზანი, მისი აზრით, იყო ორივე ქვეყნისათვის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოპოვება¹⁸⁶. ასე რომ, ამჯერადაც ცალკე პოლიტიკურ ერთეულადაა გააზრებული საქართველოს შემადგენლობაში ჯერ ისევ მყოფი სომხური ნაწილი ისტორიული ქვემო ქართლითურთ.

შუა საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის დამახინჯებაგადაკეთება რომ საბჭოთა სომეხ ავტორებს კულტურული მოვლენების გაყალბების სურვილსაც აღუძრავდა, ეს საკვებით მოსალოდნელი იყო. ამჯერადაც ლიდერის როლში კვლავაც ბ-ნი პ. მურადიანი მოგვევლინა. ამგვარი აქტიურობის ნიშანდობლივ მაგალითს წარმოადგენს კორნელი კეკელიძის 100 წლისთავის საიუბილეო თარიღისადმი მიძღვნილი მისი წერილი, სადაც მიმოიხილავეს რა იუბილარის „ეტიუდების“ XII და XIII ტომებში დაბეჭდილ სტატიებს, რუსთველოლოგიურ ნაშრომებზე საუბრისას იხსენებს ქართველი მეცნიერის მიერ 1931 წ. ჟურნალ მნათობში (№7-8 და 9-10) გამოქვეყნებულ წერილს „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორის ვინაობაზე. კ. კეკელიძე მაშინ შესაძლებლად მიიჩნევდა პოემის ავტორი სარგის თმოგველი ყოფილიყო, თუმცა ეს აზრი მალევე უარყო. პ. მურადიანის წერილის გამოქვეყნების დროისათვის, თითქმის 40 წლის წინათ ავტორისავე მიერ უარყოფილი შეხედულების გახსენება და მასზე ყურადღების გამახვილებას, მეცნიერული თვალსაზრისით, თითქოს, არც ჰქონდა აზრი, მაგრამ პ. მურადიანი, ჩანს, სხვაგვარად სჯიდა. კ. კეკელიძის ამ სახელდახელო თვალსაზრისს და ამიტომაც მის მიერ მალევე უარყოფილს, პ. მურადიანმა ორიგინალური დასკვნა უწოდა და ხაზგასმით განაცხადა, რომ „...автором поэмы он считает не Руставели, а Саркиса Тмогвца“187. ჯერ ერთი, რამდენადაც პ. მურადიანი კ. კეკელიძის ციტირებას ახდენს, ვაღიარებელი იყო ეს სახელი და გვარიც ისე მოეყვანა, როგორც ეს მის ავტორს აქვს მოცემული ანუ ქართული ფორმით – სარგის თმოგველი. ამას გარდა, სხვა სომეხი ავტორებისგან განსხვავებით, პ. მურადიანი ქართულ გვარ-სახელებს, არაიშვიათად, ორიგინალის ენაზეც გადმოგვცემს. შორს რომ აღარ წავიდეთ, ციტირებული ტექსტის შემდგომ აბზაცში სხვა ქართული გვარ-სახელი – სერაპიონ ზარზმელი დედნის ფორმით აქვს გადმოცემული. მაშ რატომ დასჭირდა კ. კეკელიძის ციტირებისას ქართული გვარ-სახელის სომხურად გადაკეთება, რა საფუძველი გააჩნდა საამისოდ? რა თქმა უნდა, არავითარი. სარგის თმოგველის ქართველობა არავითარ ეჭვს არ იწვევს, ის ქართული ლიტერატურის ასპარეზზე ცნობილი მოღვაწე, ვისრამიანის ქართულ ენაზე ბრწყინვალე მთარგმნელია. საქმე ისაა, რომ ამჯერად დიდი ლიტერატურული განძის „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორის ვინაობაზე მსჯელობასთან უშუალოდ შეხვედრისას, ეტყობა, პ. მურადიანში მიკერძოების ინსტინქტმა იმძლავრა, ცდუნებას ვეღარ გაუძლო და შუა საუკუნეების პოპულარულ ქართველ მოღვაწეს სახელი და გვარი სომხურად გადაუკეთა, შემდეგ კი პოემის ავტორობაც მიაწერა, რითაც მკითხველს ყალბი განცდა გაუღვიძა. რა თქმა უნდა, ამით რუსთველოლოგიას არც არაფერი დაკლებია და არც არაფერი შემატებია. უბრალოდ, სამწუხაროა, როცა პროფესიონალი მკვლევარი მეცნიერული ინტერესებიდან შორს მდგომ განწყობილებას ასე შიშვლად ამჟღავნებს.

შუა საუკუნეების კავკასიაში სომხეთის კულტურული მოწინავეობის თემას ავითარებს პ. მურადიანი 1982 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში „კავკასიური კულტურული სამყარო და გრიგოლ განმანათლებლის კულტი“, რომელიც დაიბეჭდა კრებულში „Кавказ и Византия“-ს №3-ში.

კავკასიის კულტურული ერთიანობის ნ. მარისეულ თეზისზე დაყრდნობით, იგი ცდილობს ამ ერთიანობის გამოხატულებად და სიმბოლოდ სომხეთის გამქრისტიანებელი გრიგოლ განმანათლებელი წარმოგვიდგინოს.

მისი მტკიცებით, ლაზარ ფარპეცის ცნობა არშუშა ქართლის პიტიახშის მიერ გრიგოლის განმანათლებლად აღიარების თაობაზე, სომხების ტენდენციური გამონაგონი კი არ არის, არამედ სამივე ეკლესიის – სომხურის, ქართულის, ალბანურის – ოფიციალური კონცეფციაა188. მისივე მტკიცებით, მ. ხორენაცის მასალები მოწმობს ნუნე/ნინოს თანდათანობითი დავიწყების პროცესს და მისი სახის გრიგოლის სახეში შერწყმას, რამდენადაც ქართველები გრიგოლს, როგორც განმანათლებელს, უკვე V ს. მეორე ნახევრიდან აღიარებდნენ189.

შუა საუკუნეების კავკასიაში სომხეთის კულტურული უპირატესობის თემა დომინირებს სომხური არქიტექტურის ისტორიის მკვლევართა შრომებშიც. უკვე დასახელებულ ავტორთა გარდა (ტოკარსკი, მართუნიანი და სხვ.) ტიპურია ს. მნაცაკანიანის ნაშრომი „სომხეთსა და ბიზანტიაში ჯვარგუმბათოვანი ტაძრების გენეზისის საკითხისათვის“, რომელიც სომხეთის ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალის 1978 წლის №1 –ში გამოქვეყნდა. მისი განმაზოგადებელი დასკვნით, ტაძრების ჯვარგუმბათოვანი ტიპი, რომელიც პირველად სომხეთში შეიქმნა V-VI საუკუნეების მიჯნაზე (ტეკორის ტაძარი), აქვე განიცადა აყვავება და მთლიანად შეცვალა რა გუმბათოვანი ბაზილიკა, იქცა ძირითად, წამყვან ტიპად საშუალობიზანტიურ ხუროთმოძღვრებაში. ბიზანტიიდან

ის გავრცელდა მართლმადიდებლური ქვეყნების არქიტექტურაში, სადაც სულ მალე წამყვანი მდგომარეობა დაიკავა შუასაუკუნოვანი ბევრი ოსტატის შემოქმედებაში 190. აქედან გამომდინარე დასკვნით, სომხურ არქიტექტურასა და მის გამომსახველ მხატვრულ ფორმებს საქართველოშიც შემოუღწევიათ, მაგრამ არა უშუალოდ სომხეთიდან, არამედ ბიზანტიის გზით.

სომეხი ისტორიკოსების ტენდენციური დამოკიდებულება ისტორიული თემების გაშუქებისას ადრევე შეამჩნიეს და აღნიშნეს არა მარტო ჩვენში, არამედ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაშიც. მრავალთაგან საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ცნობილი ბიზანტიოლოგის, ხელოვნებათმცოდნისა და საეკლესიო ისტორიის მკვლევრის რემონ ჟანენის (1882-1972) ზოგიერთ შენიშვნას. 1924 წ. იგი წერდა: სომეხმა ისტორიკოსებმა წმინდა ნინოს ცხოვრების შესახებ შეთხზეს მთელი სერია ლეგენდებისა, აშკარად იმ მიზნით, რომ კავკასიის რეგიონებში ჭეშმარიტი სარწმუნოების შემოღების პატივი თავიანთი ქვეყნისათვის მიენიჭებინათ... დღეისათვის კარგად არის ცნობილი მოვსეს ხორენაცის მიერ ისტორიის სისტემატური დამახინჯება თავისი სამშობლოს სასარგებლოდ... საკუთარი ერის პრესტიჟის ასამაღლებლად სომეხი ისტორიკოსები ერთსულოვნად თვლიან, რომ წმინდა გრიგოლ განმანათლებელი ღმერთმა მოუვლინა მწვედ წმინდა ნინოს მის სამოციქულო მოღვაწეობაში 191. შომხური ტრადიციის გახიარებას რემონ ჟანენი შეუძლებლად თვლის რიგ გარემოებათა გამო. მათ შორის 1. გრიგოლ განმანათლებელი 315-320 წლებს შორის, ე. ი. ჩვენთვის საინტერესო მოვლენებზე რამდენიმე წლით ადრე უნდა გარდაცვლილიყო. 2. ლათინი და ბერძენი ავტორები, როგორცაა რუფინუსი, თეოდორიტე, სოკრატე, სოზიმენე, რომლებიც ამ მოვლენებთან საკმაოდ ახლო ეპოქაში წერდნენ და, რომელთაც არავითარი ინტერესი არ ჰქონდათ, რომ დამახინჯებინათ ფაქტები სომეხთა საზიანოდ, საერთოდ არაფერს ამბობენ წმინდა ნინოს ურთიერთობის შესახებ გრიგოლ განმანათლებელთან. არც შემდგომდროინდელი ბიზანტიელი ისტორიკოსები, მაგალითად, გელასი კვიზიკელიც ამბობს რაიმეს ამის თაობაზე. 3. თუკი საქართველომ ჭეშმარიტი სარწმუნოება სომხეთისაგან მიიღო, მაშინ როგორ უნდა ავხსნათ ის გარემოება, რომ იგი ასე დიდი ხნის განმავლობაში ანტიოქიის ეკლესიაზე იყო დამოკიდებული? სომეხთა კათალიკოსები ემორჩილებოდნენ კესარიას და არა ანტიოქიას 192. ღემონ ჟანენის სიტყვით, სომეხები უფრო შორსაც მიდიოდნენ და ამტკიცებდნენ, რომ მათი კათალიკოსები ფაქტობრივ იურისდიქციას ახორციელებდნენ ამ მეზობელ ქვეყანაზე ჭეშმარიტი რწმენის შემოღებიდან VI ს. ბოლომდე, ე. ი. დაახლოებით სამი საუკუნის მანძილზე. მისი აზრით, ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის შექმნილი დაძაბული სიტუაცია მაინც გარედან მომართული ირანის პოლიტიკის შედეგი იყო. შესაძლოა, ზოგი პროვინციულ და არა მთელი ერი ემორჩილებოდა სომეხ კათალიკოსებს, როცა ეს ნაწილი სპარსელთა უღელქვეშ მოექცა 498 წლიდან.

ქართველ მეცნიერთა უახლესმა გამოკვლევებმა ძირითად ნაწილში დაადასტურა რემონ ჟანენის დაკვირვებების სისწორე კავკასიაში ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელებაში ქართველ და სომეხ მისიონერთა როლსა და მათ ურთიერთდამოკიდებულების თაობაზე. მაგალითად, ქ-მა ნინო აფციაურმა „გრიგოლის ცხოვრებათა ციკლის დაწვრილებით შესწავლის საფუძველზე ცხადყო, რომ სომეხი განმანათლებელი მხოლოდ სომეხთა მომქცეველია, რამდენადაც სხვადასხვა რედაქციებში დასახელებული ტოპონიმები დიდი სომხეთის ტერიტორიული საზღვრების კონტურებს ჰქმნიან. სომეხთა მომაქცეველის მნიშვნელობის კავკასიის მასშტაბით გაფართოება კი „გრიგოლის ცხოვრების“ ცნობათა არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგია 193. მ. ჩხარტიშვილის გამოკვლევითაც „ქართული ჰაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები“, თბილისი, 1987 წ., გრიგოლ განმანათლებლის საერთო კავკასიურ მოღვაწედ გამოყვანა ტენდენციური ინტერპრეტაციის შედეგია. მისივე დასკვნით, ნინო, როგორც ქართველთა განმანათლებელი, ქართლში ქრისტიანობის მთელი ისტორიის მანძილზე იყო აღიარებული და „ნინოს ცხოვრების“ ადგილობრივი ვერსია უკვე IV საუკუნეშივე არსებობდა. რაც შეეხება ქართული და სომხური ეკლესიების იერარქიული დამოკიდებულების თაობაზე სომხურ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულ თვალსაზრისს, დიდი დამაჯერებლობითაა ის უარყოფილი ზაზა ალექსიძის გამოკვლევებში, რაზეც უკვე ითქვა. ბიზანტიურ კულტურულ ტრადიციებთან მიმართებაში განიხილავს რემონ ჟანენი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების ხასიათს და ერთობ საყურადღებო დასკვნებამდეც მიდის, რომელთა გათვალისწინება, ვფიქრობ, უფრო ზომიერს გახდის სომხური არქიტექტურის

ისტორიის მკვლევართა გაზრდილ პრეტენზიებს. იგი წერს: კავკასიაში აგებული პირველი ძეგლები ბიზანტიური ხუროთმოძღვრული ნაგებობების ნიმუშებს წარმოადგენდა. უმნიშვნელოვანესი ეპოქის XI-XV სს. ძეგლებს აქვთ ბიზანტიური კონსტრუქციების ძირითადი ელემენტები: ბერძნული ჯვრის ფორმის გეგმა, გუმბათი და სხვ. შუა საუკუნეების ბოლო პერიოდში საბერძნეთის ეკლესიებთან უფრო თვალსაჩინო მსგავსება იგრძნობა. მრავალრიცხოვან ანალოგიებს ვხვდებით, აგრეთვე, წინა აზიაში, სირიაშია კერძოდ, ჰორანში პირველ საუკუნეებში აგებულ ეკლესიებთან. მიუხედავად ასეთი მრავალმხრივი გავლენისა, ქართული ხუროთმოძღვრება, ძირითადად მაინც, თვითმყოფელია.

მასში გამოხატულია ინდივიდუალური ნიშნები, რომლებიც მკაფიოდ განასხვავებს მას მეზობელი სომხური ხუროთმოძღვრებისაგან, რომელმაც ისეთივე გავლენები განიცადა¹⁹⁴.

ამრიგად, როგორც ვხვდავთ, საბჭოთა სომხური ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, აგრძელებს რა თავის წინამორბედთა ტრადიციებს, ქართულ-სომხურ ისტორიულ ურთიერთობათა თემის გაშუქებისას, ისტორიული და თანამედროვე საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილს – ტაო-კლარჯეთს, სამცხე-ჯავახეთს და ქვემო ქართლს მთლიანად (ზოგჯერ კახეთსაც) სომხური კულტურისა და პოლიტიკური თუ ეთნიკური ისტორიის ასპარეზად წარმოუდგენს მკითხველს, რითაც ცდილობს დამაჯერებლობა შესძინოს საქართველოს მიმართ აშკარა თუ ფარულ ტერიტორიულ პრეტენზიებს, რის გარეგნულ გამოვლინებასაც ყოველდღიურ ცხოვრებაში წარმოადგენს მის მიერ ქართული ტოპონიმების სომხური ფორმით გადმოცემა, მაგალითად, „ტაიქ“, „კლარჯქ“, „ჯავახქ“, „თრელქ“ და ა. შ.

1 იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ივ. ჯავახიშვილის არქივი 9.47 № I. საქ.

№ 6. აგრეთვე, ბ. არველაძის წერილი ამ საკითხზე, „ლიტერატურული საქართველო“, 1988, 23 სექტემბერი.

2 იხ. ა. გრეთვე, ნ. მირიანაშვილი, საქართველოს ტერიტორიული ცვლილებანი ამიერკავკასიის რესპუბლიკებთან 1918-1938 წლებში, ავტორეფერანი, თბილისი, 2001, გვ. 24 და სხვ. 142 143

3 Токарский Н. М., Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, с.VIII-IX.

4 С. Джанашия, Об одном примере искажения исторической правды, Тбилиси, 1947, с. 4.

5 С. Джанашия, Об одном примере искажения исторической правды, გვ. 11.

6 Вахтанг Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тбилиси, 1981, с. 16.

7 ს. ჯანაშია, დასახელებული ნაშრომი, გვ.52.

8 იხ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა, ტფილისი, 1928, გვ. 39.

9 ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ვინაობა, გვ. 36-39.

10 Рішм ШіӘіӘ№БіӘ «сП»с« VI« ес»ніӘ« 1985« із 191

11 к© ес»ЩЫіӘ« ШЗслеіліЙіс јіщісЗі «сПіЫӘісіSхП« ес»ніӘ« 1944

12 ს. ერემიანი, ამირსპასალარი..., გვ. 2-62.

13 იქვე, გვ. 22-23.

14 იქვე.

15 შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII ს. საქართველოში, თბილისი, 1979, გვ. 251. 16 იქვე, გვ. 252.

17 С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам, Научные труды ЕГУ, XXIII, 1946.

18 იქვე, გვ. 391.

19 იქვე, გვ. 399.

20 იქვე, გვ. 415.

21 История армянского народа, пособие для средних школ, ч. I, 1944, с. 174, 175 და სხვ.

- 22 იხ. О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950; Проблема падения рабовладельческого общества и зарождения феодальных отношений в древней Армении (Доклады советской делегации на XXIII международном конгрессе востоковедов, секция Ирана, Армении и Средней Азии), Издательство АН СССР, Москва, 1954; СІЫ ЫбХбнс№3 еіЩбхГЫбхЭ, С. I, «сініЭ, 1971; История армянского народа, ч. I, Ереван, 1951 და სხვ.
- 23 იხ. მელიქიშვილი გ. ა., „მახლობელი აღმოსავლეთისა და კავკასიის უძველესი კლასობრივი საზოგადოების ბუნების საკითხისთვის“, ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბილისი, 1976, გვ. 145-171.
- 24 Новосельцев А. П., Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980, с. 140-249.
- 25 დავით მუსხელიშვილი, საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 2003, გვ. 414-415.
- 26 В. Дондуа, Некоторые замечания на коллективный труд – История армянского народа, ч. I, под ред. Б. Н. Аракеляна и А. Р. Иоаннисяна. Институт истории АН Армянской ССР, Ереван, 1951 стр. 291 „მიმომხილველი“, III, თბილისი, 1953, გვ. 307-321.
- 27 Александр Ониани, Зураб Сарджвеладзе, Против извращения вопросов грузинской топонимики, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, №3, გვ. 169-182.
- 28 Вахтанг Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тбилиси, 1981. 29 ვ. ბერიძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 16-17.
- 30 გეორგიკა, ტ. 5, თბილისი, 1963, გვ. 253-255.
- 31 Н. Я. Марр, Аркаун..., с. 17.
- 32 ნ. მარი, არკაუნი..., გვ. 50-51.
- 33 აკაკი შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბილისი, 1971, გვ. 37-38; გეორგიკა, ტ. 5, გვ. 99, 215 და სხვ.
- 34 გეორგიკა, ტ. 5, გვ. 235.
- 35 ა. ბოგვერაძე, გრიგოლ ბაკურიანის ძის ტიპიკონის გაგებისათვის, კრ-ში „ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები“, თბილისი, 1991, გვ. 154.
- 36 გეორგიკა, ტ. 5, გვ. 274.
- 37 იქვე, გვ. 275.
- 38 А. Шанидзе, Великий доместик Запада Григорий бакурианис-дзе игрузинский монастырь, основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1970, с. 30.
- 39 ნ. მარი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 29.
- 40 ა. ბოგვერაძე, გრიგოლ ბაკურიანის ტიპიკონის გაგებისათვის, გვ. 158.
- 41 ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, გვ. 263-265.
- 42 აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბილისი, 1971, გვ. 33.
- 43 . იხ. კრებული ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბილისი, 1991, გვ. 103-114.
- 44 იხ. კრებული, საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბილისი, 1993, გვ. 153-209.
- 45 П. М. Мурадян, Грузинский перевод "повествования" Аристакеса ластивертцы, Исім», 2, «сініЭ, 1975, із. 109.
- 46 იხ. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, გვ. 106-108; აგრეთვე, საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია გვ. 170-172.
- 47 ИсЗлпІП»л ИілпЗн»спуЗ© дпЩбхГЫбхЭ« Гіс ЩіЭбхГЫбхЭБ м©І© »бс ЫіЭ© ес»ніЭ« 1971« із. 10-118.
- 48 дпЩбхГЗхЭ Ф»хбЭ№»ІЫ Щ»НЗ нс№іе»пЗ СІЫбу« л©д»п»бмаონ « 1887« із 138-139.
- 49 А. Г. Шанидзе. О строителя Петрицонского монастыря Григории Бакурианисдзе, „მაცნე“, №4, 1978, გვ. 171.
- 50 ვ. ცაგარეიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 179-193.
- 51 ШпГ»бл ахСІЫ»уЗ ЕіЩіЭіПі сбхГЗхЭ« мІХісЯіеіп« 1898« із. 148. 180 181
- 52 В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи (XI в.), Ереван, 1980, с. 60-61.
- 53 იქვე.

- 54 უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბილისი, 1975, გვ. 21.
- 55 მათოს ურჰაეცი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 206.
- 56 ელ. ცაგარეიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 194.
- 57 В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкедониты, გვ. 59-60, 149 და სხვ.
- 58 Н. Я. Марр, Аркаун... გვ. 17.
- 59 იქვე, გვ. 22-24.
- 60 Н. Я. Марр, Аркаун... გვ. 21.
- 61 იქვე, გვ. 5-6.
- 62 А. Ш. Мнацаканян, О литературе Кавказской Албании, Ереван, 1969, с. 173.
- 63 «ს»ЩЫიЭ Ж© Ъ©« РЫЫлпиЭБ Блп §ИЯЛисСйуЫуЗ « ес»хиЭ« 1963« РккР I СсіпсіПгґхҒЫбхЭ« із 84
- 64 РккР ИпЙл« ес»хиЭ-ШблПні« 1961« РккР I СсіпсіПгґхҒЫбхЭ
- 65 к© д© дбХблЫиЭ« СіЫ ЕбХбнс№3 еіпЩбхҒЫбхЭ« Сіпбс II (IX-XIX№№)«ес»хиЭ«1965
- 66 იქვე, გვ. 55.
- 67 Повествование вардапета Аристакеса ластивертци, перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, Москва, 1968, с. 17, 19.
- 68 РЫ ЕбХбнс№3 еіпЩбхҒЫбхЭ« С© III« ес»хиЭ« 1976.
- 69 РЫ ЕбХбнс№3 еіпЩбхҒЫбхЭ« С© I, გვ. 108.
- 70 ამ ტერმინის მნიშვნელობაზე იხ. აგრეთვე Нодар Ломоური, К истории грузинского Петрицонского монастыря, 1981, с. 55-66.
- 71 А. Шанидзе, О строителе Петрицонского монастыря Григории бакурианидзе, „მაცნე“, № 4, 1978, გვ. 175.
- 72 გ. კედრენი, გეორგია, 5, გვ. 46.
- 73 В. А. Арутюнова-Фиданян, армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи, с. 74 იქვე, გვ. 69.
- 75 ვ. არუთიანოვა-ფიდანიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 50-59.
- 76 ბიზანტიურ თემთა სტრუქტურის შესახებ იხ. აგრეთვე К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратуидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 191-196.
- 77 იქვე, გვ. 193.
- 78 იხ. აგრეთვე, ელ. ცაგარეიშვილი, „ნ»с3и“, „ნ»с3иЫ3“ –ის მნიშვნელობისათვის სომხურ წერილობით ძეგლებში, გვ. 103-114.
- 79 ა. ბოგვერაძე, გრიგოლ ბაკურიანისძის ტიპიკონის გაგებისათვის, გვ.198.
- 80 კп»ჩиЭнл3 оісыЭ»ухҒЫ лнХПіЭ дпЩбхҒЗхЭ пЗ»S»сіПіЭ« д»п»н»маон « 1885« із. 164« 171« 172.
- 81 დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბილისი, 1977, გვ. 60.
- 82 იქვე, გვ. 80.
- 83 მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, ა. აბდალაძის გამოც. თბ, 1984, გვ. 172.
- 84 ა. ბოგვერაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 186.
- 85 Я. А. Манандян, Тигран второй и Рим, Ереван, 1943, с. 19-20.
- 86 Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 230.
- 87 დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 155.
- 88 ელ. ცაგარეიშვილი, სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ (სებეოსი, ლევონდი), მრავალთავი, I, 1971, გვ. 485; Ф»хбЭ№»иЫ ніс№іе»пЗ дпЩбхҒЗхЭ кд« 1887« із 122-123 აგრეთვე, იხ. А. Н. Тер-Гевондян, Армения и арабский Халифат, Ереван, 1977, გვ. 117-118, 193 და სხვ.
- 89 ლევონდი, ხსენებული გამოცემა, გვ. 168-169.
- 90 ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია, ნ. შოშიაშვილისა და ეკა კვაჭანტირაძის თარგმანი, თბილისი, 2002, გვ. 102.
- 91 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 251.

- 92 დ. მუსხელიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 157.
- 93 დ. მუსხელიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 159-160.
- 94 Вахтанг Беридзе, Архитектура Тао-Кларджети, Тбилиси, 1981, с. 132.
- 95 კორნელი კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1980, გვ. 97.
- 96 ა. ბოგვერაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 194.
- 97 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 301-304.
- 98 Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети), автореферат на соискание ученой степени доктора ист. наук, Ереван, 1985, с.4.
- 99 Б. Борян, Армения, ч. 1-2, М-Л. 1929, с. 17-18.
- 100 პ. მურადიანი, საქართველოს სომხური ეპიგრაფიკა (რუს. ენაზე), გვ. 11-12.
- 101 იქვე, გვ. 81.
- 102 პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 104, 122, 155-156 და სხვ.
- 103 იქვე, გვ. 118.
- 104 Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, Ереван, 1988, с. 20-21.
- 105 Мурадян П. М., Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети), Ереван, 1985. с. 91.
- 106 იქვე, გვ. 51.
- 107 იქვე, გვ. 120, 123, 127, 138, 139 და სხვ.
- 108 პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 41.
- 109 იქვე.
- 110 იქვე, გვ. 92.
- 111 სომხურ ხელნაწერთა ანდერძის ცნობები საქართველოს შესახებ (XIVXV სს.) ა. აბდალაძის გამოცემა, თბილისი, 1978, გვ. 47.
- 112 იქვე, გვ. 51.
- 113 ნ. მარი, არკაუნი...გვ. 47; მისივე, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, с. 48.
- 114 ქართლ-კახეთის მოსახლეობა 1770 წ., ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 420-421.
- 115 შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, ტ. II, თბილისი, 1983, გვ. 190.
- 116 ვ. ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX სს-ში, თბილისი, 1984, გვ. 210, 227 და სხვ.
- 117 იქვე, გვ. 79.
- 118 П. М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии, Тбилиси, Ереван, 1988, с. 29.
- 119 იხ. „ლიტერატურული საქართველო“, 12.X.1990, გვ. 13-14.
- 120 მ. ბერძნიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII ს-ში, თბილისი, 1965.
- 121 შარდენის მოგზაურობა, მ. მგალობლიშვილის თარგმანი, თბ., 1975, გვ. 325.
- 122 ქართლის ცხოვრება, IV, თბილისი, 1973, გვ. 338.
- 123 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, I, გვ. 157-182.
- 124 პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 118.
- 125 სამართალი ვახტანგ მეექვსისა, ტექსტი დაადგინა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ, თბილისი, 1981, გვ. 61.
- 126 იქვე, გვ. 59.
- 127 იქვე, გვ. 60.
- 128 სსა, 229, დავთარი №6, საბუთი 83.
- 129 იხ. უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, ზაზა ალექსიძის თარგმანითა და გამოკვლევით, გვ. 6.
- 130 იხ. მისი Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети), გვ. 90, შენ. 29.
- 131 ზ. ჭიჭინაძე, ქართველი გრიგორიანები, თბილისი, 1906, გვ. 103-113 და სხვ.
- 132 პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 125.
- 133 პ. მურადიანის ხსენებული დისერტაციის ავტორეფერატი, გვ. 10.
- 134 დონ პიედრო ავიტაბილე, ცნობები საქართველოზე, თბილისი, 1977, გვ. 66.
- 135 მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის XIII-XIX სს., ტფილისი, 1902, გვ. 236.
- 136 პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 62.
- 137 პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 53.

- 138 პ. მურადიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 38, 46, 48 და სხვ. 139 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 85-86.
- 140 პ. მურადიანი, სსენებული ნაშრომი, გვ. 15.
- 141 იქვე, გვ. 15
- 142 ღვინელ მიაფორთან ნინოს შეხვედრის მიზეზი ახსნილი აქვს პ. მურადიანისათვის ყველაზე სანდო ავტორს კ. კეკელიძეს, რომელიც ასე განმარტავს: წყაროს ავტორს იმიტომ მიუყვანია ნინო ღვინელ მიაფორთან, რომ ამ უკანასკნელმა თავისი საკუთარი პირით აღიაროს უპირატესობა ქართლისა სხვა ქვეყნის წინაშე, მას ქართლი ანუ „ჩრდილოთა მცხეთელთა“, როგორც სომეხი მიაფორი ამბობს, ღვთის განგებამ წილით არგუნა ისეთი დიდი სიწმინდე, როგორცაა კვართი უფლისა. იხ. კორნელი კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბილისი, 1956, გვ. 78-79.
- 143 კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 48.
- 144 იხ. ჩემი, საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1999, გვ. 27-34.
- 145 კ. კეკელიძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 32.
- 146 იხ. გაზეთი „კომუნისტი“, 1990, 7 ოქტომბერი, აგრეთვე, Бондо Арвеладзе, "Армянские" или грузинские церкви в Грузии?!, Тбилиси, 1996, с. 4-6.
- 147 Тер-Гевондян, Армения и арабский Халифат, Ереван, 1977, с. 155.
- 148 К. Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 30-31.
- 149 ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბილისი, 1952, გვ. 360.
- 150 ა. ტერ-ღევონდიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 155.
- 151 ««с-Ф»хნჲნსიჲ იც» სილჲუ ჶლიჲბ იციჲლიჲ პჲციე»пхГЫიჲ ЕиЩиჲიПиЯсиЭбхЩц« дпЩи-миЭлЗсиПиЭ СиЭн»ლ« 1964« 2« із 129-130
- 152 Г. Г. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв и его взаимоотношения с Армениеи, Ереван, 1983, с. 63-64.
- 153 იხ. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, შრომები, II, გვ. 379; А. Н. ТерГевондян, Армения и арабский Халифат, с. 171-172.
- 154 დაწერილებით მათ შესახებ იხ. ჩემი „ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში, თბილისი, 2002. გვ. 76-124.
- 155 Г. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети VIII-XI вв. с.90-91.
- 156 იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, ელ. ცაგარეიშვილის თარგმანი და გამოკვლევა, თბილისი, 1965, გვ. 115-117, 195 და სხვ.
- 157 И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963. с. 5.
- 158 მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, თარგმანი და კომენტარები ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილისა, თბილისი, 1990, გვ. 74.
- 159 სტეფანოს ტარონეცი ასოლიკი, სსენებული გამოცემა, გვ. 275.
- 160 Арутюнова В. А. Из истории северо-восточных областей Византийской империи в XI в., дпЩи-миЭлЗсиПиЭ СиЭн»ლ« 1972 1« із 92.
- 161 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 382.
- 162 Piჲჲ შიჲიჲნსიჲიჲ« есП»с« VI, ес»ნიჲ« 1985« із. 145.
- 163 კ. იუზბაშიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 168.
- 164 დასახელებულს გარდა იხ. მისივე, ქართველი ელჩები ანისში 1045 წ., ბიზანტინოლოგიური ეტიუდები, თბილისი, 1978, გვ. 156-160.
- 165 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 300.
- 166 Юзбашян К. Н., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., с. 167.
- 167 Л. О. Бабаян, Социально-экономическая и политическая история Армении XIII-XIV веках, Москва, 1969, с. 16-17.
- 168 Хосров Торосян, Суд и процесс в Армении X-XIII вв., Ереван, 1985, с.24.
- 169 Григорян Г. М., Общественно-политическая и социально-экономическая история Сюника в XIII-XV веках, автореферат, Ереван, 1984, с. 13.

- 170 ხ. თოროსიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 23.
- 171 I© Ж© ЮiCЭiSicЬiЭ« miCciЩЬiЭЭ»сЗ ЗЯЛиЭбхГЫбхЭБ« ес»xiЭ« 1990« ივ39-62.
- 172 იქვე, გვ. 41-62, 192.
- 173 ხ. თოროსიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 23.
- 174 Б. А. Улубабян, История хаченского княжества (X-XVI вв.), автореферат докторской диссертации, Ереван, 1973, с. 30.
- 175 გ. გრიგორიანი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 15.
- 176 იხ. Кавказ и Византия, №1, с. 9.
- 177 დ© Ш© Шбхси№ЫiЭ« РiЫiлpiЭЗ нciу»е»Э icYiЭi сбхГЫбхЭЭ»сБ« ес»ниЭ« 1977« ივ. 283« 286« 288
- 178 Киракос Гандзакечи, История Армении, Москва, 1976, с. 195.
- 179 ზ. რატიანი, საქართველოსა და სომხეთის პოლიტიკური და სოციალური ურთიერთობა მხითარ გომის სამართლის წიგნის მიხედვით, წყაროთა ღაღადი, თბ., 1989, გვ. 15, 16.
- 180 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, გვ. 416.
- 181 Кавказ и Византия, I, с. 9.
- 182 РiЫi ЕбХбнс№З еipЩбхГЫбхЭ« С© III« ес»ниЭ« 1976« ივ. 524-525.
- 183 იქვე« გვ. 614.
- 184 იქვე, გვ. 617, 621 და სხვ.
- 185 РiЫi ЕбХбнс№З еipЩбхГЫбхЭ« С© IV« ес»ниЭ« 1972« ივ. 30.
- 186 დiпЩi-მიЭiлЗciPiЭ CiЭ№»л« I« 1986« ივ. 97-105. 187 დiпЩi-მიЭiлЗciPiЭ CiЭ№»л« I« 1975« ივ. 214.
- 188 პ. მურადიანი, კავკასიური კულტურული სამყარო და გრიგოლ განმანათლებლის კულტი, გვ. 10-11.
- 189 იქვე.
- 190 იხ. დiпЩi-მიЭiлЗciPiЭ CiЭ№»л« I« 1978« ივ. 239.
- 191 რემონ ჟანენი, საქართველო, თბილისი, 1996, გვ. 21.
- 192 იქვე, გვ. 22.

<http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/maisuradze-saq-som/>